

XANIA
1984

ΕΤΗΣΙΑ ΕΚΔΟΣΗ
ΔΗΜΟΥ ΧΑΝΙΩΝ

Μανούρας

ΨΗΦΙΟΠΟΙΗΜΕΝΟ ΥΛΙΚΟ

* 1 6 2 *

1984

Γιορτάζουμε την 43η επέτειο της Μάχης της Κρήτης.
Τη νίκη των αντιφασιστικών δυνάμεων.
Την επικράτηση της Ελευθερίας.
Κάθε χρόνο όμως και πιο συγκρατημένοι.
Ο νούς μας στην ειρήνη, που απειλείται ανησυχητικά.
Από την ξέφρενη αύξηση των πυρηνικών όπλων, αποτέλεσμα
της παραφροσύνης των εξοπλισμών.
Είναι τραγικό να διαπιστώνεται σαν κατάκτηση του ανθρωπί-
νου πολιτισμού και η δυνατότητα της οριστικής αυτοκατα-
στροφής του.
Με σεβασμό στη μνήμη των μαχητών της Μάχης της Κρήτης
- Ελλήνων και Ξένων - ας κάνουμε πράξη της ζωής μας το
μήνυμα του Αγώνα τους.
Την αγάπη για τη ζωή και την Ελευθερία.
Που στην εποχή μας σημαίνει πάθος για την Ειρήνη.
Ας την προασπίσουμε σαν το πιο ουσιαστικό σύγχρονο Ανθρώ-
πινο Αγαθό.
Για να γιορτάζουμε πάντα τα θετικά γεγονότα της Ιστορίας μας
και να απολαμβάνουμε τις κατακτήσεις του Ανθρώπου χωρίς
το φάσμα του πυρηνικού ολέθρου.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΤΣΑΝΕΒΑΚΗΣ
ΔΗΜΑΡΧΟΣ ΧΑΝΙΩΝ

Ένας άλλος Εορτασμός στη Μάχη της Κρήτης

ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

- ΧΑΝΙΩΝ -

- Περιοδικά -

Λέξων άριθμός τόμου

Η Μάχη της Κρήτης (Μάιος 1941) είναι μια ιδιαίτερη φονική Μάχη στο πεντάχρονο Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, που στοίχισε στην ανθρωπότητα πάνω από 50 εκατομμύρια ανθρώπινες υπάρξεις και άλλες αναρίθμητες υλικές και ηθικές ζημιές.

Στον πόλεμο αυτό που ματοκύλισε τον κόσμο, η Ελλάδα είχε το μερτικό της σε θριάμβους και θυσίες κι η Κρήτη πιστή στην Ιστορία της έκαμε το χρέος της στην τιμή και την ελευθερία, αλλά και το πλήρωσε με το αίμα και το πνεύμα της.

Τιμούμε λοιπόν τη μνήμη των γενναίων υπερασπιστών της Κρητικής γης και ελευθερίας.

Τιμούμε τη μνήμη των πατέρων μας και των αδελφών μας, που μ' ένα οποιοδήποτε τρόπο πέσανε στη Μάχη της Κρήτης.

Τιμούμε τη μνήμη των, αλλά και ακούμε το παράπονό των όπως το εκφράζει ο συγγραφέας της Αποκάλυψης.

«Καί ὅτε ἤνοιξε (τό Ἡρνίον) τήν σφραγίδα τήν Πέμπτην εἶδον ὑπό κάτω τοῦ θυσιαστηρίου τάς ψυχάς τῶν ἐσφαγμένων διὰ τόν λόγον τοῦ Θεοῦ καί τήν Μαρτυρίαν τοῦ ἁρνίου καί ἔκραξαν φωνή μεγάλην λέγοντες: Ἔως πότε ὁ Δεσπότης, ὁ Ἅγιος καί ὁ ἀληθινός οὐ κρινεῖς καί ἐκδικεῖς τό αἷμα ἡμῶν ἐκ τῶν κατοικοῦντων ἐπὶ τῆς γῆς; (Ἀποκ. 6, 9).

Φωνάζουν τα θύματα των μαχών και των πολέμων, ως πότε θα γίνονται παγκόσμιοι πόλεμοι και Μάχες φονικές στην Κρήτη;

Ως πότε ο άνθρωπος θα καταφεύγει στο έγκλημα του πολέμου για να λύνει τα προβλήματα και τις υποθέσεις που έχει με το συνάνθρωπό του;

Ως πότε η λογική του ανθρώπου θα μωραίνεται με την παράκρουση των πολέμων;

Ως πότε οι Παιδείες των Λαών θα αχρηστεύονται με την βαρβαρότητα των πολέμων.

Ως πότε οι θρησκείες θα κάνουν μόνο Μνημόσυνα στα θύματα των πολέμων και θα αφήνουν τον άνθρωπο ανυπεράσπιστο, στις δαιμονικές δυνάμεις, που σαν άτομο και σαν ομάδα έχει μέσα στον εαυτό του;

Αυτό είναι το παράπονο των θυμάτων όλων των πολέμων και προπάντων εκείνων των αθώων, που δέχονται την επίθεση μέσα στο σπίτι των από παράφρονους εγωιστές και συμφεροντολόγους κατακτητές.

Και το παράπονο αυτό πρέπει να το ακούσουμε όλοι μας και να το σεβαστούμε. Αμέσως μετά το τέλος του πολέμου οι πρώτοι Γερμανοί τουρίστες που ήρθαν στην Κρήτη έγιναν καλόμεκτοι, χωρίς μνησικακία. Η Κρήτη έδειξε και δω τη γενναιοδωρία και τον Ιπποτισμό της.

Από την άλλη πλευρά, η Γερμανία δέχτηκε 400 χιλιάδες Έλληνες (ανάμεσα σ' αυτούς 20-25 χιλ. Κρήτες) να δουλέψουν στα εργοστάσιά της. Πραγματοποίησε δε και άλλες χειρονομίες συγγνώμης όπως είναι τα έργα της οργάνωσης (SUHNEZEICHEN) (Συμφιλίωση) σε πολλά καταστρεμμένα χωριά της Κρήτης.

Τα οστά των Γερμανών και των Συμμάχων που πέσανε στην Κρήτη αναπαύονται στο φιλόξενο Κρητικό χώμα, στο κοιμητήριο του Μάλεμε.

Σούδας και χιλιάδες Έλληνες που κλειστήκανε στα στρατόπεδα Συγκεντρώσεων ή που πέθαναν σε ατυχήματα εργασίας, αναπαύονται το ίδιο στο βορινό κλίμα της Γερμανίας.

Κι από όλα τα Πεδία των Μαχών και των πολέμων του κόσμου η ίδια κραυγή ακούγεται: Μη σκοτώνετε. Το ίδιο μήνυμά μας έρχεται: **ΕΙΡΗΝΗ**.

Σήμερα μάλιστα που με τα σύγχρονα πυρηνικά όπλα πόλεμος θα σήμαινε όχι απλώς μερικές χιλιάδες που πέφτουν στα Πεδία των Μαχών αλλά γενική καταστροφή της ανθρωπότητας, το θέμα της ειρήνης γίνεται θέμα ζωής και θανάτου για όλους τους λαούς του κόσμου, μικρούς και μεγάλους, πλούσιους και φτωχούς.

Μέσα σ' αυτή λοιπόν την προοπτική της Παγκόσμιας ειρήνης (με πρώτο στόχο τον Αφοπλισμό σ' Ανατολή και Δύση) είναι που πρέπει να γιορτάζουμε στα πολεμικά γεγονότα.

Να γιορτάζουμε τις μέρες των Μαχών και των πολέμων, να τιμούμε τα θύματά των, για να στοχαζόμαστε πάνω στα λάθη και τα πάθη μας κι όχι για να ξεφαντώνουμε αδιαφορώντας και ν' ακονίζουμε τα μαχαίρια μας για νέους πολέμους.

Μέσα στην προοπτική αυτή και οι Γιορτές για τη Μάχη της Κρήτης θα μπορούσαν ν' αλλάξουν και να συνδυασθούν με Συνέδρια Ειρήνης.

Στα Συνέδρια αυτά μαζί με τα Μνημόσυνα των πεσόντων και με την παρουσία όλων εκείνων που πολεμήσανε στη Μάχη της Κρήτης (ήταν κι αυτή μια Μάχη των Εθνών) θα υπάρχει κι ένα πρόγραμμα συζητήσεων για την Ειρήνη στο Μεσογειακό χώρο κι ευρύτερα στον κόσμο.

Με τον τρόπο αυτό η Κρήτη, που χρόνια κι αιώνες τώρα «υποβλέπεται» και δεινοπαθεί σαν φρούριο και στρατηγείο πολέμων θα μπορούσε να μετατραπεί και σε στρατηγείο Ειρήνης.

Κι αυτό θα ήταν το Ιερώτερο Μνημόσυνο στη Μάχη της Κρήτης και ο καλύτερος προγραμματισμός για το μέλλον του τόπου μας.

Ο Κισάμου & Σελίνου Ειρηναίος

ΕΙΡΗΝΗ

Ένα κοχύλι στη γαλάζια ξώθυρα του κόσμου
Μια τούφα αγιόκλημα π' ανθίζει στην αιώρα του καιρού
Η γη που ευωδιάζει και καρπίζει
Στην πυροστιά το χνώτο του καπνού
Η απλώστρα με τα ρούχα στο περβόλι
Το βλέμμα και το γέλιο του παιδιού
Ο ήλιος που σκολνά και θάφει ρόδα
Κι η εργατιά σ' αυλές και σε σκαλιά
να ανασαίνει μεσ' στο δειλί τη γαλήνη.
Ο ήχος κι ο αχός της γης: **ΕΙΡΗΝΗ**

Πηνελόπη Ντουντουλάκη

Το Αουσβίτς της Κρήτης

Οι φυλακές της Αγιάς κατά τη Γερμανική Κατοχή

Ευτυχίου Μαλεφάκη Δ/ντή Μέσης Γεν. Εκπ/σης Χανίων

ΑΓΙΑ

Στα μαιρά σου κελιά τ' αφοτίστη
της τυραννίας σύμβολα βουβή
πνάντασε η δόξα του αγίου μας
θρεμμένη από τον πόνο του ραγιά.

Ανήκουστο άρχισε στο λόφον σου
τετραχρόστο θανάτου πανηγύρι
κι απλώθηκε στον κάμπο σου μαριόταρο
μακάβριο κοιμητήρι.

Διαμάντια λαμπερά σε στόλισαν
που σκόρπισαν στους σκλάβους πλοήσοι φως
κι από κακούργων πούσαν κότεργο
ξετέλενες της λευτεριάς βοήθους.

Στέλιος Διλιντάς

Νοτιοδυτικά των Χανίων και σε απόσταση 8 χιλιομέτρων συναντούμε τις φυλακές, τη λίμνη και το χωριό, που φέρουν το όνομα Αγιά.

Είναι η περιοχή, που έκαμε το όνομα περιώνυμο, αφού το ταύτισε με την ιστορία και τους θρύλους της. Το χωριό Αγιά υπήρχε κατά την Ενετοκρατία και πιθανό να κτίστηκε κατά την εποχή αυτή. Τη Β' Βυζαντινή περίοδο, όταν οι παραλιακές επισκοπές μεταφέρθηκαν για ασφάλεια στα ενδότερα, η Επισκοπή Κυδωνίας μεταφέρθηκε στην Αγιά, και τη Βενετοκρατία ολόκληρη η περιοχή ήταν ιδιοκτησία της Επισκοπής Κυδωνίας, που είχε μετονομαστεί σε Επισκοπή Αγιάς.

Το όνομα Αγιά πήραν από την Αραβική λέξη αϊα, που σημαίνει νερό.

Την ίδια ετυμολογία έχει και το όνομα του χωριού των Σφακίων Αγιά-Ρουμέλη. Ρουμ σημαίνει Έλληνας (Ρωμικός) και Ρουμेलί Ρωμαίικος (Ελληνικός) τόπος. Στην Αγιά-Ρουμέλη ήταν κτισμένη η αρχαία πόλη Τάρρας και τοποθεσίες στις οποίες σωζόταν αρχαία κτίσματα λεγόταν από τους κατοίκους «Ελληνικά». Αγιά-Ρουμέλη λοιπόν σημαίνει νερό Ελληνικού τόπου.

Η ιστορία και οι θρύλοι επισκέφτηκαν ξανά την περιοχή της Αγιάς το Μάιο του 1941, όταν ο πορθητής της Κρήτης, Στουτέντ, προσγείωσε το 3ο σύνταγμα αλεξιπτωτιστών με επικεφαλής το σκληροτράχηλο συνταγματάρχη Χάιντριχ. Πολύνεκρες και αιματηρές μάχες διεξήγαγαν οι επιδρομείς με τους ελεύθερους σκοπευτές και τα Ελληνικά και Βρετανικά στρατεύματα. Οι Γερμανοί εξαπέλυαν επί ένα επταήμερο ασταμάτητες και λυσσαλέες επιθέσεις, για να καταλάβουν το Γαλατά και να προωθήσουν τις δυνάμεις των προς τα Χανιά και τη Σούδα. Οι επιθέσεις συντρίβονταν από τα Ελληνικά και Βρετανικά στρατεύματα και από τους αστράτευτους, που με την παρουσία των συνέχιζαν τη μακρά παράδο-

ση των προγόνων τους και στην ηρωική αυτή περιοχή.

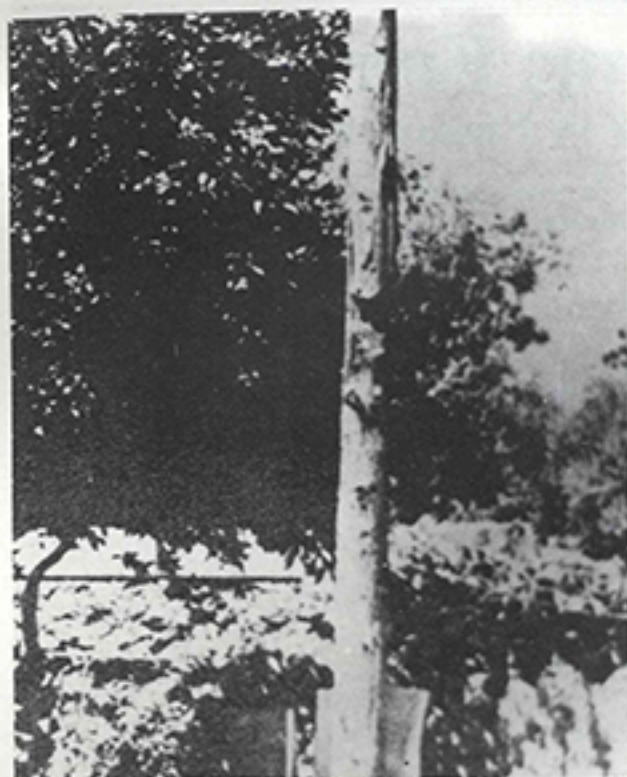
Σε αιματούρτο Γολγοθά της Κρήτης μεταβλήθηκαν οι φυλακές της Αγιάς, όταν οι ορδές του Χίτλερ τις χρησιμοποίησαν ως θυσιαστήριο των αστράτευτων, που πολέμησαν κατά των αλεξιπτωτιστών και των πατριωτών που αγωνίζονταν κατά την κατοχή να απαλλάγουν από τους στυγερότερους δυνάστες των αιώνων.

Το αίμα των ηρώων, που άφθονο και αγνό πότισε την τραγική γη της Αγιάς, θα παραμένει αιώνια νωπό και οι ψυχές των μαρτύρων, που θυσιάστηκαν στο θυσιαστήριο αυτό της λευτεριάς, θα διαλαλούν με χίλια στόματα την απανθρωπιά και σκληρότητα των ναζί δολοφόνων.

Η κυβέρνηση του Ελευθερίου Βενιζέλου έκτισε στον ελώδη τόπο της Αγιάς κατά το 1928-1932, τις φυλακές, που προορίζονταν να στερήσουν ένα διάστημα την ελευθερία από κατάδικους του κοινού ποινικού δικαίου. Των καταδίκων αυτών, των οποίων η εργασία σε αγροτικά κτήματα θα ωφέλουσε το κοινωνικό σύνολο, θα διπλασιαζόταν ο χρόνος φυλάκισης, ώστε γρηγορότερα να αποδοθούν στην κοινωνία.

Τις φυλακές της Αγιάς κατέλαβαν από τις πρώτες ώρες της προσγείωσης των αιματωμένων αλεξιπτωτιστών του Χάιντριχ.

Διευθυντής των φυλακών κατά την επίθεση ήταν ο Πολογιάννης, του οποίου η Ελβετίδα σύζυγος κίνησε υποψίες με τη στάση της απέναντι των Γερμανών αλεξιπτωτιστών. Ο Γερμανός στρατηγός Βίτμαν στο βιβλίο του «Η Κρήτη το νησί του ανιγμάτος» γράφει «Πόσο μάς έκαμαν ευτυχείς οι Σαμαρειτικοί υπηρέσται της συζύγου του διευθυντού των φυλακών της Αγιάς, που με αυτοθυσία προσέφερε στις πρώτες μάχες. Αυτή η γενναία γυναίκα περιέβαλε ανθρωπιστικώς τους τραυματίες με θυσία όλων των ασπροούχων του νοικοκυριού της. Ένας άγγελος με μορφήν ανθρώπου.»

Ο περιβάλλων στόλος, που διαλαλεί την απανθρωπιά των Ναζί.

Ύστερα από τη μετατροπή των φυλακών της Αγιάς σε στρατόπεδο των πατριωτών της Κρήτης η προμετωπίδα του μεγαλόπνοου ποιήματος του Δάντη «θεία κωμωδία» στο πρώτο μέρος του «Κόλαση», «Ω αφήστε κάθε ελπίδα ζωής, οι εισερχόμενοι» βρήκε την τέλεια επαλήθευση της σ' αυτές.

Στο Κρητικό αυτό θυσιαστήριο οι εωσφόροι του ναζιστικού συρφετού επινοούσαν όλα τα μέσα με τα οποία θα πραγματοποιούσαν τη σατανική τους αποστολή.

Όσο πιο καθυστερημένοι πνευματικά ήταν οι θλιβεροί αυτοί υπηρέτες της ναζιστικής σύναξης, τόσο πιο προχωρημένοι ήταν στις εφευρέσεις μέσων εξόντωσης και βασανισμού των θυμάτων τους.

Η φρίκη που επιχωρίαζε στην τεχνητή αυτή κόλαση καταφαίνεται και από τη φράση, που έγραψε στον τοίχο του κελιού του ο Γερμανός στρατιώτης, ο οποίος φυλακίστηκε για άγνωστους λόγους. «Αν πρόκειται να γυρίσεις καμιά φορά στο σπίτι σου να δοξάζεις το θεό».

Η φυλακή της Αγιάς εξελίχθηκε σε αντάξιο θυγατρικό στρατόπεδο, που μητρικά της ήταν τα στρατόπεδα του Λουσβίτς, Νταχάου, Μαουτχάουζεν, Κρουναβάλτ, Μπέλσεν, Έμπελ-Ζε κ.ά.

Ο απόηχος των βασανιστηρίων των στρατοπέδων αυτών έθραυε το φράγμα της σιωπής, με το οποίο οι ναζί επιδίωκαν να τα περιβάλλουν και παρακινούσε τους βασανιστές της Αγιάς στο αιματηρό και απάνθρωπο όργιο τους.

Για να μένουν αθάνατοι στις εγκληματικές των πράξεις ύψωσαν τον τοίχο του περιβάλλοντος, ώστε να αποκλείσουν ματιές συμπόνοιας σε πράξεις ανείπωτης απονιάς των.

Ταυτόχρονα έκτισαν στη βόρεια πλευρά των φυλακών 15 σκοτεινά κελιά, τα οποία προξενούσαν φρίκη και τρόμο. Μόλις χωρούσε ο άνθρωπος να κατακλιθεί και ούτε οι ακτίνες του ήλιου ούτε το φως της ημέρας έμπαινε στους νεκρικούς αυτούς θαλάμους. Οι Γερμανοί τα αποκαλούσαν «Ντούνγκλες» δηλαδή σκοτεινά και εκπροσωπούσαν τον άδη, όπως το φαντάστηκαν οι αρχαίοι. Ήταν πιστά απεικασματα της ναζιστικής ψυχής και εκεί έριχναν τους μελλοθάνατους μέχρι να τους οδηγήσουν στην ανυπαρξία.

Σε «ντούνγκλες» έκλεισαν αρκετές μέρες το δύστυχο Λιονάκη, που συνέλαβαν επειδή εφοδίαζε τους αντάρτες. Ο γάιδαρος που ήταν και αυτός κρατούμενος των αλλοπρόσβαλλων ναζί, περιφερόταν έξω από τον περίβολο. Επειδή η ασφυξία απειλούσε τον άτυχο Λιονάκη, είπε στο συγκρατούμενο του Μαν. Μανουσάκη «Πες, σε παρακαλώ, δηλαδή του σκοπού, να πει στο διοικητή ότι τον παρακαλώ να με βγάλει από εδώ, γιατί είμαι γέρος και με πιάνει σφίξη, κρούνη και στένεψη».

Ενώ άφθονο και λαχταριστό νερό έτρεχε από τις βρύσες του περιβάλλοντος, οι φύλακες εμποδίζαν τους κρατούμενους να σβήσουν την αβάστακτη και βασανιστική δίψα των. Αφού άνοιγαν τα κελιά και οι κρατούμενοι έτρεχαν με λαχτάρα στις βρύσες, οι Γερμανοί τους ειδοποιούσαν με σφυρίγματα να κλεισθούν γρήγορα στα κελιά των. Γνώριζαν τις συνέπειες της παρακοής των και εγκατέλειπαν την προσπάθεια να δροσίσουν τα φρυγμένα χείλη των. Στο μαρτύριο του Ταντάλου υπέβαλαν τους άμοιρους κρατούμενους των. Όρθιος ο μυθικός ήρωας στεκόταν σε λίμνη, που το νερό της υποχωρούσε, όταν έσκυβε να σβήσει τη δίψα του. Ταυτόχρονα τα κλαδιά των καρποφόρων δέντρων υψώνονταν, όταν ύψωνε τα χέρια του να κόψει τους ώριμους καρπούς των.

Οι Κρητικοί φαντάζονταν τους μυθικούς ήρωες μπροστά στο Εκτελεστικό απόσπασμα.

Βαρέλια γεμάτα νερό είχαν τοποθετήσει το χειμώνα οι τύραννοι στο περιούλιο. Πριν οδηγήσουν τους άνδρες που ανέκριναν στους βάνουσους ιεροεξεταστές, τους βύθιζαν στο παγωμένο νερό του βαρελιού.

Βρεγμένοι και παγωμένοι, ανέμεναν την ανάκρισή τους, που τις περισσότερες φορές συνεχιζόταν μέχρι τη νύκτα. Ο Βοριάς που έπνεε μανιασμένα, κρυστάλλωνε τα κορμιά τους, ενώ τα αστέρια, που τις ασυννέφιαστες νύκτες έμοιαζαν με δακρυσμένα μάτια, συμμερίζονταν την οδύνη και το σπαραγμό τους.

Ο φύλακας των φυλακών Αγιάς Παπαντωνάκης Γιάννης θυμάται τη σύλληψη του, όταν με άλλους νεαρούς επιχειρήσαν να κλέψουν λάχανα από τους κήπους των Γερμανών έξω από τις φυλακές. Οι άλλοι κατόρθωσαν να διαφύγουν τη σύλληψη, ενώ συνελήφθη ο ίδιος. Πριν τον οδηγήσουν στους ανακριτές, τον βύθισαν 6 ώρες στο παγωμένο νερό του βαρελιού.

Με συγκλονισμό και οδύνη οι αδελφοί Καπετανάκης διηγούνται τις βασανιστικές εμβαιπίσεις του αδελφού των Αντώνη στα κρυσταλλωμένα νερά του βαρελιού, που συνεχιζόνταν όλες τις μέρες της ανάκρισης. Καταδικάστηκε σε θάνατο μαζί με τον πατέρα του Γεώργιο και τους συγχωριανούς του Καλλέργη Κυριάκο και Στραβουδάκη Βασίλη, αλλά δεν εκτελέστηκαν μετά από την παρέμβαση του Δεσπότη Ξηρουχάκη προς το διοικητή του «Φρουρίου Κρήτης».

Τον αργό και βασανιστικό θάνατο από πείνα ετοιμάζαν για τους αντιπάλους των στα στρατόπεδα συγκέντρωσης οι ιεραπόστολοι του μίσους ναζιστές. Συσσίτιο ανεπαρκές σε ποσότητα και ακατάλληλο σε ποιότητα χορηγούσαν στα στρατόπεδα. Τα τρόφιμα που αλλοιώνονταν μεταφέρονταν να παρασκευαστούν ως φαγητά των κρατουμένων. Η ποσότητα ήταν τόσο ανεπαρκής, ώστε η ζωή των έσβησε όπως σβήνει η φλόγα του καντηλιού, του οποίου το λάδι εξαντλήθηκε. Το φαγητόζωμός έπαιρνε το όνομά του από την ελάχιστη ποσότητα υλικού, που περιείχε.

Οι διοικητές της Αγιάς ευθυγράμμιζαν την συμπεριφορά τους με τους διοικητές των άλλων στρατοπέδων του ευρωπαϊκού χώρου. Η ανεπάρκεια του συσσιτίου παρωθούσε τους συγγενείς των κρατουμένων να συνωστίζονται καθημερινά στην πύλη των φυλακών, για να παραδώσουν δέματα προς τους δικούς τους. Εντυπωσίαζε η μεγαλοψυχία των Γερμανών στον τομέα της προώθησης και διανομής των δεμάτων. Όλα τα εκλεκτά προϊόντα τους περιέρχονταν στους ίδιους καθώς και στους Έλληνες διερμηνείς που τους υπηρετούσαν.

Συγκινητική και συναρπαστική ήταν η προθυμία των συγγενών να μετριάσουν με το στέρημά των την πείνα και λιμοκτονία των κρατουμένων. Ουδέποτε οι Γερμανοί επέτρεπαν στους συγγενείς των κρατουμένων να δουν αυτούς ή να συζητήσουν μαζί τους.

Συνηθισμένη ήταν η εικόνα του άγριου και βάρβαρου ραβδισμού. Η παραμικρή αμέλεια ή παράλειψη είχε ως επακόλουθο την επίθεση του Γερμανού βασανιστή κατά του άοπλου και απροστάτευτου θύματός του. Ράβδους-μαστίγια όπλα χρησιμοποιούσε ο μεμιστοφελής, για να κτυπήσει μέχρι αναισθησίας το θύμα του. Ανεξέλεγκτος και ανεύθυνος, όπως ήταν, εκδήλωνε όλα θηριώδη ένστικτα, που έκρυβε μέσα του.

Τον Κατζουράκη Γεώργιο από τους Κάμπους, τον οποίο συνέλαβαν με άλλους συγχωριανούς του την 8η Μαΐου 1944, κτύπησαν τόσο άγρια και αλύπητα, ώστε ολόκληρο το σώμα του μαύρισε και έβγαλε φούσκες, από τις οποίες έτρεχε νερό. Ενώ έχουν περάσει 40 χρόνια, υποφέρει ακόμη από τα κτυπήματα. Είκοσι επτά χωριανούς του έπνιξαν στο Αιγαίο με το πλοίο, που μετέφερε τους Εβραίους των Χανίων.

Στη μνήμη όλων εκείνων που φυλακίστηκαν στην Αγιά παραμένει ως εφιάλτης ο δεκανέας Ρόκος, που η σατανική του ψυχή επέζη εκπροσώπησε τις ορδές του Χίμλερ. Η ζέστη στον κάμπο της Αγιάς είναι ανυπόφορη και αβάστακτη κατά τους θερινούς μήνες. Ταλαιπωρεί αφάνταστα τον άνθρωπο και πολλές φορές τον οδηγεί σε λιποθυμία. Η άπνοια τη μεγαλώνει και τη γιγαντώνει στα χωράφια ενώ στο περίβολο και στα κελιά την αποθεώνει.

Τη ζέστη ανέβαζε και ο μεγάλος αριθμός των κρατουμένων που στοιβάζονταν στο ίδιο κελί. Όταν επέστρεφαν οι δήμες από τις επιδρομές σχημάτιζαν με τη νέα «σοδιά» αδιαχώρητο. Κελί στο οποίο σήμερα διαμένουν 6 κρατούμενοι, τότε διέμεναν 60-70. Με τη σειρά μοιράζονταν ακόμη και το κάθισμα στο δάπεδο. Η νύκτα μεταβαλόταν σε τρομερό εφιάλτη. Οι εκπνοές, η αποφορά από τα άπλυτα σώματα και η κακοσμία από τα δοχεία, που χρησιμοποιούσαν για σωματική των ανάγκη και παρέμεναν στο κελί δημιουργούσαν αποπνικτική ατμόσφαιρα. Τα νεύρα των κρατουμένων που καταπραυνόνταν μέχρι τότε κινδύνευαν να συντρίβουν. Η απελπισία είχε ανέβει στους πιουψηλούς βαθμούς της ανθρώπινης αντοχής.

Η αποθάρρυνση και απογοήτευση κορυφώνονταν με τους αδιάστακτους διευθυντές των φυλακών. Η επίσκεψη των στα κελιά προξενούσε τρόμο και φρίκη. Αξέχαστος παραμένει ο ψηλός και αδύνατος διευθυντής που διέταξε την εκτέλεση 10 κρατουμένων, επειδή διαμαρτυρήθηκαν για την ποσότητα και ποιότητα του συσσιτίου. Δεν έλειψαν βέβαια και οι ελάχιστοι Σαμαρείτες στο ναζιστικό αυτό άντρο. Ο Κρούγερ, που ο γιος του σκοτώθηκε στο ανατολικό μέτωπο και ο Χέρτμαν Άουτ συμμερίζονταν την κοινή ανθρώπινη μοίρα και συμπεριφέρονταν ανθρωπιστικά.

Η ιδέα της αποστολής στην αφιλόξενη ναζιστική Γερμανία πλανιόταν στις φυλακές της Αγιάς. Ο ξενιτεμός, έστω και με δικιά τους πρωτοβουλία, τρόμαζε πάντοτε τους Κρητικούς.

Συγκλονιστικά και συναρπαστικά τραγούδια έχουν συνθέσει για τη ξενιτιά. Ο ακούσιος τώρα εκπατρισμός οδηγούσε σε απελπισία και κατάρρευση. Ο πικρός θάνατος χωρίς συγγενείς και φίλους ήταν το μόνο βέβαιο επακόλουθο.

Σε χιλιάδες ανήλθαν οι Κρητικοί που η πρώτη γνωριμία τους με τα τρομερά ναζιστικά στρατόπεδα ήταν οι φυλακές της Αγιάς. Με σαπιοκάραβα μεταφέρονταν καθημερινά στην ηπειρωτική Ελλάδα και από εκεί πορεύονταν προς την ανυπαρξία. Οι περισσότεροι από αυτούς δεν επέστρεψαν. Μεταβλήθηκαν σε αγνώριστες και θλιβερές υπάρξεις, που τροφοδότησαν τα Γερμανικά κρεματόρια. Με στωϊκότητα και φιλοσοφική εγκαρτέρηση υπέμεναν την ιδέα του εκπατρισμού.

Σαν Ιέρειες Αρχαίας Τραγωδίας οι Κρητικές θρηνούν τους δικούς των.

Εξάιρεση αποτέλεσαν οι Ισραηλίτες των Χανίων, που συνελήφθησαν τέλος Μαΐου και κλείστηκαν για λίγες μέρες στις φυλακές της Αγιάς. Αντιλαλούσε η περιοχή από τις παρακλήσεις, τους αναστεναγμούς και τα κλάματα των. Προαισθάνονταν οι δύσμοιροι το οικτρό τέλος των και έκλαιαν δυνατά και απαρηγόρητα. Η θλιβερή σκηνή δεν έσβησε ποτέ από τη μνήμη των κατοίκων της περιοχής, που με άφατη θλίψη και βαθύτατο πόνο, παρακολούθησαν το δράμα των, που έμοιαζε με το δικό τους δράμα.

Το πλοίο-φέρετρο που τους επιβίβασαν μαζί με 27 κατοίκους του χωριού Κάμποι, Ιταλούς και άλλους κρατούμενους των φυλακών της Αγιάς, τορπίλισαν στο Αιγαίο πέλαγος.

Σε προθάλαμο του θανάτου μεταβλήθηκαν κατά την τετράχρονη κατοχή οι φυλακές και ανέκφραστες τραγικές σκηνές διαδραματίζονταν καθημερινά στο περιαύλιο και στα κελιά. Μια αίθουσα ανατολικά της εισόδου των φυλακών οι Γερμανοί, μετάτρεψαν σε στρατοδίκηο, όπου δίκαιαν και καταδίκαιαν τους πατριώτες. Απέναντι της μια άλλη χρησιμοποιε ως αίθουσα αναμονής. Στους τοίχους της αίθουσας αποκαλύφθηκαν πέρσι κατά τον υδροχρωματισμό της, σφαίρες, που είχαν σφηνωθεί. Τις σφαίρες έριχναν ή προς εκφοβισμό ή φόνευαν τα θύματά των πριν τα οδηγήσουν στην ανάκριση.

Στο κάγκελλο του παραθύρου ενός κελλιού φαίνεται αποτυπωμένο το κτύπημα μιας σφαίρας περιστρόφου. Το κάγκελλο διηγείται την ιστορία της πληγής του.

Τρεις Ούννοι έβαζαν στην αυλή των φυλακών με άγρια και θανατηφόρα κτυπήματα ένα Κρητικό. Αυθόρμητα και ασυλλόγιστα ο δύσμοιρος έτρεξε στον περίβολο, για να αποφύγει τα κτυπήματα. Οι δύο έσπευσαν και τον αποτέλειωσαν με τις ξιφολόγχες των. Ο άλλος σημάδεψε και πυροβόλησε με το περιστρόφό του τον ηγούμενο της μονής Γωνιάς, που άκουσε από το κελλί του το θόρυβο και πλησίασε στο παράθυρο. Τη σφαίρα συγκράτησε το κάγκελλο, για να διαλαλεί τη βαρβαρότητα και απανθρωπιά των θηρίων.

Καθημερινά οι φυλακισμένοι γίνονταν μάρτυρες βίαιων απαγωγών των υποψηφίων θυμάτων, που πραγματοποιούνταν κατά τα βαθιά χαράματα. Οι φυλακισμένοι διαπίστωναν ότι απαγωγή κατά το μεσημέρι ή απόγευμα γινόταν για αγγαρεία, ενώ κατά την αυγή για εκτέλεση. Τα θύματα οδηγούσαν έξω από τις φυλακές ή βορειοδυτικά σε δύο κοιλάδες, που ο λαός ονόμασε γολγοθά. Στρατιώτες ξεχύνονταν στον κάμπο και απαγόρευαν κάθε κίνηση πολιτών. Όλοι κλείνονταν στα σπίτια των και με κομμένη την ανάσα περίμεναν το έγκλημα. Η απαγωγή ήταν πολύ συγκινητική και σπαραξικάρδια. Το τραγούδι της στράτας «Πρόβαλε μάνα του γαμπρού...» τραγουδούσαν με πάθος και νοσταλγία, οι ανεπανάληπτοι αυτοί ήρωες, που νυμφεύονταν την αθανασία και την ευγνωμοσύνη του έθνους. Το τραγούδι αντιλαλούσε στη φυλακή και συγκλόνιζε και πυρξολούσε τις ψυχές των άλλων φυλακισμένων.

Από το 1943, που οι αντάρτες πολλαπλασίασαν τις εχθρικές ενέργειες κατά των Γερμανών, οι δολοφόνοι

πολλαπλασίασαν και τις δικές των βαναυσότητες και ωμότητες. Η απαγωγή του στρατηγού Κράϊτς την 26 Μαΐου 1944 έδωσε το έναυσμα της πυρπόλησης πολλών χωριών και τη σύλληψης και εκτέλεσης πολλών Κρητικών. Οι φυλακισμένοι της Αγιάς πλήρωσαν και αυτοί την απαγωγή του Γερμανού στρατηγού με μια εκτέλεση που η ανάμνησή της συγκλονίζει και αναταράσσει. Τα αστέρια τρεμόσβηναν ακόμη στον ουρανό την 16-9-1944. Το ροζ χρώμα που προανήγγειλε την ανατολή του ήλιου μόλις άρχιζε να βάφει τον ορίζοντα προς τη Μαλάξα και τη Σούδα. Οι Γερμανοί κτυπούσαν την ώρα αυτή τις πόρτες των κελιών και ανάγκαζαν 60 κρατούμενους να βγουν έξω. Οι φωνές και τα ουρλιαχτά διατάρατταν την απόλυτη σιγή που επικρατούσε μέχρι τότε. Δεκαπέντε από αυτούς κατάγονταν από τα ηρωικά Σακτούρια Ρεθύμνης, που εντυπωσίαζαν με την ομορφιά των και την νεότητά των. Τους συνέλαβαν, αφού έκαναν το χωριό τους, επειδή δεν κατέδωσαν τους απαγωγείς του Κράϊτς που είχαν δέλθει από τα Σακτούρια. Το γαμήλιο τραγούδι «Πρόβαλε μάνη του γαμπρού...» αντήχησε μελαγχολικά στην πρωινή σιγαλιά. Η συνοδεία που σχηματίστηκε, σταμάτησε έξω από τις φυλακές.

Μία νιόσκαφη τάφος στη γη έχασκε και σιωπούσε. Οι κάτοικοι των σπιτιών που βρίσκονταν απέναντι από την πύλη των φυλακών και που αναστατώθηκαν από τις άγριες φωνές των Γερμανών και από το τραγούδι του γάμου των φυλακισμένων, περίμεναν να ακούσουν τους ξηρούς κρότους των χαριστικών βολών για να μετρήσουν τον αριθμό των θυμάτων. Καμιά χαριστική βολή δεν αντήχησε, η οποία θα μεγάλωνε την αγωνία των για το δράμα των αγνώστων τους θυμάτων. Οι Γερμανοί, αφού έδεσαν με καλώδια τα θύματά των, τα αποκεφάλισαν με τσεκούρια.

Τάφοι... Τάφοι... Ανάθεμά σας Γερμανοί κι εκάνετε την Κρήτη.

ΙΔΟΥ Ο ΕΝΑΣ

Ιδού ο Ένας
φορώντας στολή στρατιώτη
και κραδαίνοντας
με περήφανη οργή
το παραμύθι τ' ανθρώπου
αγνούτατος ολότετα
την πληγή των ματιών του
και το κάρβουνο πούσβησε
μέσα στο στόμα του.
Ιδού ο Ένας
με τ' άστρο που σφηνώθηκε
στο μέτωπό του
με τα φουίγγια του
μοιρασμένα ενθύμια
στη στρατιά των αγγέλων
και με το κράνος του
στον εχθρού του τον τάφο
γεμάτο χρώμα κόκκινο
και κυκλάμινα ειρηνικά.
Ιδού ο Ένας,
ο Πρώτος
και όχι ο έσχατος.

Πηγελόπη Ντουντουλάκη

Δεμένοι όπως ήταν υπόμειναν τη σκληρή και αδυσώπητη μοίρα τους. Αναστεναγμοί μόνο ταξίδεψαν προς τους ουρανούς. Εάν όμως τα θύματα δεν αντέδρασαν, δεν συνέβη το ίδιο και με τη φύση. Ο ήλιος άργησε εκείνη τη μέρα να ανατείλει λες και απέφευγε να γίνει μάρτυς του κακουργήματος. Τα πουλιά δυνάμωσαν το πρωινό κελήδημά των λές και έβαλλαν νεκρώσιμη ακολουθία στα θύματα και οι μέλισσες δυνάμωσαν τους βόμβους των φτερών τους λές και γιουχαΐζαν τους δολοφόνους. Μπέρδεψε το νύι του αλετριού ενός γεωργού, που όργωνε το χωράφι του μετά την κατοχή. Τα βόδια σταμάτησαν και ο γεωργός τα κτύπησε δυνατότερα για να προχωρήσουν. Το νύι ανέσυρε σκελετούς που ήταν δεμένοι με το καλώδιο, που μπλέχτηκε στο νύι...

Έχουν ανασυρθεί μέχρι τώρα πολλοί σκελετοί, αλλά η γη της Αγιάς κρύβει πολλούς περισσότερους. Με ιδιαιτερότητα διαφήμισαν την εκτέλεση του Βαγγέλη Κτιστάκη. Τον εκτέλεσαν έξω από τον περίβολο και έλεγαν στους κρατούμενους μετά τους πυροβολισμούς που αντήχησαν:

«Μεγάλος κομμουνιστ καπούτ.» Λίγο χρώμα κάλυψε το σώμα του, το οποίο φαινόταν αρκετό χρόνο. Φρίκη και τρόμο προξενούσαν οι εκτελέσεις στο Γολγοθά. Έδεναν τα τραγικά θύματα στον περιλάλητο στύλο και δεμένα τα εκτελούσαν.

Ο τελευταίος στύλος, τον οποίο λησμόνησαν να καταστρέψουν, έχει καταφαγωθεί στο ύψος της ανθρώπινης καρδιάς από τις σφαίρες που τρύπησαν πρώτα τους δύσμοιρους Κρητικούς.

Από το ιστορικό Αρχείο Κρήτης, που φυλάσσεται, καταγγέλει την απύθμενη απανθρωπιά των ναζί, που θεοποίησαν την εκδίκηση και αποθέωσαν το μίσος. Οι άλλοι υποχρεώνονταν να σκάβουν λάκκους, στους οποίους θα θάβονταν και να αντικρύζουν το φοβερό αυτό τερατούργημα.

Συγκλονιστική ήταν η εκτέλεση της χήρας Ελένης Λαγού, ξενοδόχου, και του γιού της Γιάννη, φοιτητή Ιατρικής. Όταν από το «ντούνκλες» την έσπρωξαν στο αυτοκίνητο και αντίκρουσε το γιό της, κατέφερε κτύπημα με τις χειροπέδες στο Γερμανό φρουρό. Λογχομένη παρακολούθησε πρώτα την εκτέλεση του γιού της. Η πυρκαγιά που άναψε στην ανατολή, προμήνυε θριαμβευτική εμφάνιση του ήλιου. Όλα φανέρωναν ότι η Αυγουστιάτικη μέρα, που διαδεχόταν τη νύχτα, θα ήταν λαμπρά. Την ομορφιά, που θα θρονιάζοταν στη φύση, χάλασαν οι ναζί με τις άγριες φωνές στη φυλακή. Ξυπνούσαν την 29η Αυγούστου 1944, τους 25 πατριώτες, που οι περισσότεροι ήταν Περιοβολιανοί. Το τραγούδι του γάμου εξουδετέρωσε την παραφωνία, που δημιούργησαν οι αντίχριστοι με τις κραυγές των. Τα αυτοκίνητα που τους έβαλαν ανηφορίζαν προς το μοιραίο Γολγοθά και αγκομαχούσαν. Μια γυναίκα ηλικιωμένη σηκώθηκε πιο πρωί και πήγε στο αμπέλι της κοντά στο Γολγοθά. Απαράτηρητη έμεινε από τους σκοπούς, που κατέλαβαν τα υψώματα και ανίχνευαν.

Η ίδια μόλις είδε τα αυτοκίνητα να ανηφορίζουν, κρύφτηκε στα κλήματα του αμπελιού. Άθελά της έγινε μάρτυρας της αντίστασης των θυμάτων. Ο Παναγιωτάκης Σταύρος, που γνώριζε Γερμανικά και αντιλήφθηκε τις προθέσεις των Γερμανών, άρπαξε το όπλο του Γερμανού συνοδού και τον φόνεψε. Αποτέλεσμα της παράτολμης πράξης του ήταν οι ομαδικοί πυροβολισμοί των άλλων συνοδών κατά του ανθρώπινου σωρού «Ω-φου μάνα μου, Παναγία μου, νερό...» ήταν οι επικλήσεις, που έφθαναν στα αυτιά της γυναίκας. Τραυματισμένους, νεκρούς και ατραυματιστούς τους οδήγησαν στο Γολγοθά. Οι τραυματισμένοι κάθισαν σε πέτρες μέχρι να τους δέσουν στο στύλο. Την επόμενη μέρα ο Γεωργιακάκης από το Γαλατά παρατήρησε τις ματωμένες πέτρες. Ο Φωτιάκης Στυλ., που έμεινε απέναντι από την πύλη των φυλακών είδε το αυτοκίνητο, που έπλυναν κατάδικους, και το κόκκινο από αίμα νερό, που σχημάτιζε ποτάμι. Όταν οι Γερμανοί ξύπνησαν με τις κραυγές τους 25 πατριώτες, ο Σκαλίδης Ε. είπε στο συγκρατούμενό του Τωμανιζάκη Αντώνη «Η απαγωγή μας κατά την πρωινή αυτή ώρα μαρτυρεί εκτέλεση. Πες στον πατέρα μου ότι δεν θα τον ξαναδώ. Πεθαίνω για την πατρίδα...»

Κατά το διάστημα της υπηρεσίας του διευθυντή των φυλακών Κυριακάκη Μιχάλη, πολλοί Γερμανοί ζήτησαν να τους επιτρέψουν να εισέλθουν στις φυλακές. Ύστερα από την κατηγορηματική άρνησή του οι Γερμανοί είχαν τον θράσος να κάνουν περίπατο γύρω από τον περίβολο των φυλακών και να περιεργάζονται τον τόπο, όπου ασχημόνησαν και εγκληματίσαν. Η ηλικία των μαρτυρούσε ότι υπηρέτησαν ως φύλακες-βασανιστές.

Ήρεμα και θαρραλέα αντιμετώπισαν τη σκληρή τους

μοίρα όλοι που εκτελέστηκαν στην Αγιά. Ένας από τους στυγνούς εκτελεστές, ο διοικητής του «Φρουρίου Κρήτης» Αντρέ, το ομολόγησε όταν έγραφε: «Οι Κρητικοί όταν βρίσκονται μπροστά στο εκτελεστικό απόσπασμα έχουν πάνω τους κάτι το μυθώδες. Φαντάζονται τους μυθικούς ήρωες».

Είναι τόσο υπερήφανοι την τραγική εκείνη ώρα του θανάτου, που όποιος τους δει είναι αδύνατο να μην τους θαυμάσει. Πολλές φορές όταν επρόκειτο να γίνουν εκτελέσεις, άφησα το γραφείο μου και βγήκα στο μπαλκόνι, μόνο και μόνο για να τους θαυμάσω. Σε κανένα άλλο λαό δεν είδα τέτοια περιφρόνηση προς το θάνατο και τόση αγάπη προς την ελευθερία...»

Ζοφερός τύπος βασανισμού πατριωτών, φρικαλέος σταθμός προώθησης ομήρων στη ναζιστική Γερμανία, μακάβριος χώρος αποκεφαλισμού Κρητικών και πολυαίμακτη περιοχή απάνθρωπων εκτελέσεων Ελλήνων ήταν οι φυλακές της Αγιάς κατά το διάστημα των τεσσάρων χρόνων της ναζιστικής κατοχής. Οι Κρητικοί ανέφεραν το όνομά της με αποτροπιασμό και φρίκη.

Αιματοφόρος Γολγοθάς φάνταζε στη μέση του κάμπου σαν δράκος του παραμυθιού, που τρεφόταν με αίμα και δάκρυα. Οι 20.000 πατριώτες που βασανίστηκαν στον καταραμένο αυτό τόπο και οι 1000 περίπου που εκτελέστηκαν μέσα στα κελιά ή στον κάμπο ή στον Γολγοθά ίκετεύουν να απομακρυνθούν οι σημερινοί κατάδικοι και να κηρυχθούν οι φυλακές ιστορικό διατηρητέο μνημείο.

Οι επισκέπτες θα πράττουν εκείνο που έπραξε ο Γερμανός Βύλλυ Μπραντ, όταν επισκέφθηκε το Άουσβιτς στην Πολωνία. Ανυπόδητος και συντετριμμένος γονάτισε στο θυσιαστήριο αυτό της Ευρώπης και απότισε φόρο τιμής προς τα τραγικά θύματα της πανανθρώπινης λευτεριάς.

Ο λαϊκός τραγουδιστής, που του έσβησε το γέλιο και τη χωρά η καταραμένη Αγιά συνέθεσε τις συγκλονιστικές και θλιβερές μαντινάδες.

- Μεσ την Αγιά ναι ένα δέντρο
πούχει δυό μαύρα φύλλα
το ένα γράφει θάνατο
και τ άλλο γράφει ελπίδα
- Καταραμένη νάσαι Αγιά
που γίνηκες ο Άδης
αθώο αίμα να χυθεί
στης νίκης το σκοτάδι
- Καταραμένη νάσαι Αγιά
και βάλτους να γεμίσεις
γύρω-γύρω να καείς
στη Μέση να βοολήσεις.

Τραγουδούσε επίσης και το παθητικώτατο τραγούδι «Φωνές και κλάψεις άκουσα προς της Αγιάς τον κάμπο - είναι αυτό το σύβρηνο τούτο το μοιρολόι;

- Κλαίν οι μανάδες τα παιδιά και οι άντρες των οι χήρες,
κι' οι γ' αδελφοί τ αδελφια των και τα παιδιά τον κύρη
Βρύσες τα δάκρυα τρέχουνε και κολομπούν στο χώμα
Κι' από την τόση λύπη και τον καυμό τον τόσο
τα δέντρα γέρνουν τα κλαδιά, μαραίνονται τα χόρτα
Ανάθεμά σας Γερμανοί κι εκάφετε την Κρήτη».

ΕΥΤΥΧΙΟΣ ΜΑΛΕΦΑΚΗΣ

Η ΚΡΗΤΗ ΟΠΩΣ ΤΗΝ ΕΙΔΕ Ο ΣΚΩΤΟΣ ΠΕΡΙΗΓΗΤΗΣ LITHGOW ΤΟ 1610

Παρουσίαση από το:
Λεωνίδα Γ. Μανολικάκη

Το 1968, ο Φιλολογικός Σύλλογος Χανίων «Ο Χρυσόστομος», τύπωσε ένα μικρό τεύχος με τίτλο: «Τα Χανιά» κι υπότιτλο: «Όπως τα είδαν Έλληνες και ξένοι πριν από τα 1900». Στο τεύχος αυτό έχουν περιληφθεί οι εντυπώσεις από την πόλη μας, Ελλήνων και ξένων που την επισκέφθηκαν πριν από το 1900. Τα ξενόγλωσσα κείμενα τυπώθηκαν σ' ελληνική μετάφραση. Το 1973, ο ίδιος Σύλλογος τύπωσε σ' ελληνική μετάφραση, με τον τίτλο «Τα Χανιά το 1861», τις εντυπώσεις από τα Χανιά και τα περίχωρά των, του Γάλλου F. Bourquelot.

Εξάλλου, ο Σύλλογος Πολιτιστικής Αναπτύξεως του Ηρακλείου τύπωσε το 1983, σ' ελληνική μετάφραση και με τίτλο: «Ένας γύρος της Κρήτης το 1415», τις εντυπώσεις του Φλωρεντινού ιερωμένου Χριστοφόρου Μπουοντελμόντι.

Οι μεταφράσεις αυτές κι όσες άλλες θ' ακολουθήσουν στο μέλλον, είναι χρήσιμες, επειδή με την εκλαϊκευτική μορφή που παίρνουν, κάνουν προσιτά στο ευρύτερο κοινό, ξενόγλωσσα κείμενα, ξεχασμένα σήμερα και δυσεύρετα, που αναφέρονται στη ζωή, τα ήθη και τις συνθήκες που επικρατούσαν στην Κρήτη, σε μια περίοδο εφτακοσίων σχεδόν ετών (από το 1204 ως το 1898), όταν η νήσος βρισκόταν υπό τον ενετικό ή τουρκικό ζυγό.

Μικρή συμβολή στην προσπάθεια αυτή αποτελεί κι η ελληνική μετάφραση που ακολουθεί, του τμήματος το οποίο αναφέρεται στην Κρήτη, των ταξιδιωτικών εντυπώσεων του Σκώτου William Lithgow. Ο Λίθγκου γεννήθηκε γύρω στο 1582 στη Lanark, όπου και σπούδασε. Πέθανε το 1650. Στη νεαρή ηλικία του είχε μια ερωτική περιπέτεια, που τον υποχρέωσε να εγκαταλείψει τη Σκωτία, αφού προηγουμένως οι αδελφοί της ερωμένης του του 'κοψαν τ' αυτιά. Από αυτό το γεγονός πήρε το παρανόμι «ο κοιψαύτης Γουίλλη» (Cut lugged Willie). Για δεκαεννιά χρόνια ταξίδεψε, κυρίως πεζός, στην Ευρώπη, την Ανατολή, την Αίγυπτο και τη θόρεια Αφρική. Σύμφωνα με τις εκτιμή-

σεις του κάλυψε περισσότερα από 36.000 μίλια. Έγραψε διάφορα βιβλία, αλλά οι ταξιδιωτικές εντυπώσεις του περιλαμβάνονται στο βιβλίο του: «The totall discourse of the rare adventures and painfull peregrinations of long nineteene yeares travayles from Scotland to the most famous king domes in Europe, Asia and Africa». Μέρος από τις ταξιδιωτικές εντυπώσεις του τυπώθηκε στο Λονδίνο το 1614, μια πλήρης έκδοση έγινε το 1632 και μια επανέκδοση το 1.906 στη Γλασκώβη. Το κείμενο αυτής της επανέκδοσης χρησιμοποιώ σ' αυτή τη μετάφραση.

Ο Λίθγκου ήρθε στην Κρήτη μεταξύ του 1609 και του 1610 κι όπως όλοι σχεδόν οι περιηγητές, εκτός από τις εντυπώσεις του, επιχειρεί και την εξέταση ιστορικών κι αρχαιολογικών ζητημάτων. Βασίζεται σ' αυτή την εξέταση, στις μάλλον ατελείς γνώσεις του, στις γνώμες που επικρατούσαν τότε και στις διηγήσεις των κατοίκων της νήσου. Από αυτή την άποψη, ο σημερινός αναγνώστης ούτε έχει να ωφεληθεί ουσιαστικά, ούτε πρέπει να δέχεται αβασάνιστα τις ιστορικές κι αρχαιολογικές γνώμες ή πληροφορίες, του συγκεκριμένου κάθε φορά περιηγητή. Το ίδιο ισχύει και για το Λίθγκου. Σκοπός άλλωστε αυτών των μεταφράσεων δεν είναι η μετάδοση ιστορικών γνώσεων, αλλά η παρουσίαση των εντυπώσεων κάθε ταξιδιώτη από τη ζωή της Κρήτης, όπως εκείνος την αντελήφθηκε κατά τη συγκεκριμένη εποχή της επίσκεψής του.

Όσο ξέρω, η πρώτη παρουσίαση του Λίθγκου στον ελληνικό χώρο έγινε από το Χανιώτη Γεώργιο Ναξάκη, που δημοσίευσε μεταφρασμένα αποσπάσματα των εντυπώσεων από την Κρήτη στις σελίδες 17 και 18 του υπ' αριθ. 53 (Ιούλιος - Αύγουστος 1953) τεύχους του περιοδικού Κρητική Εστία.

Γενικά, τα γραφτά του Λίθγκου δεν έχουν ιδιαίτερη φιλολογική αξία, αλλά αξίζει να προσεχθεί σ' αυτά το εξαιρετικά στομφώδες ύφος του, αρκετά εξεζητημένο και πολλές φορές υπερβολικό. Μέσα από αυτό το ύφος φαίνεται η προσπάθεια του συγγραφέα να παρουσιάσει περισσότερα

οδυνηρές τις ταξιδιωτικές περιπέτειές του, και να εμφανίσει τον εαυτό του ως αγαθό άνθρωπο, συχνά αδικούμενο και παρεξηγούμενο. Οι κρίσεις του για ό,τι συναντά στις οδοιπορίες του, έχουν πάντα το στοιχείο της υπερβολής κι είναι όχι σπάνια αφελείς. Δεν ερευνά σε βάθος τις καταστάσεις που αντικρίζει, δεν αναζητεί τις αιτίες των, δεν υποψιάζεται τις αφορμές των. Εκφέρει τις γνώμες του ανεξέλεγκτα και δεν προσέχει ότι κάποτε είναι αντιφατικές. Ένα πρόχειρο παράδειγμα είναι οι κρίσεις του για τους κατοίκους του πρώτου χωριού που συνάντησε στην πορεία του από τη Γραμπούσα προς τα Χανιά. Αυτό το χωριό το ονομάζει Πικεχόρνο.

Γράφει γι' αυτούς τους ανθρώπους: «Αυτοί οι απελπισμένοι Κρητικοί!»! Δυο - τρεις σειρές πιο κάτω, ξεχνά το χαρακτηρισμό «απελπισμένοι», που οπωσδήποτε κρύβει κάποια δόση συμπόνιας και κατηγορεί τους ίδιους χωρικούς ως «ένα θάρβαρο κι απολίτιστο λαό». Γενικεύοντας τις κρίσεις του, λέει ότι «όλοι αυτοί οι βουνίσιοι της Κρήτης είναι τυραννικοί, αιμοδιψείς και δόλιοι».

Θεωρεί την κάπως αφιλόξενη διάθεση που 'δειξαν σ' αυτόν, ως επιβουλή κατά της ζωής του, υποστηρίζοντας με απλοϊκότητα ότι, ενώ ήταν περικυκλωμένος, κατόρθωσε να ξεφύγει από τους χωρικούς και να κρυφτεί στην ακτή. Δεν μπόρεσε ή δε θέλησε να δει σε βάθος τις αντιδράσεις αυτών των ανθρώπων για κάθε ξένο, που υπενθύμιζε σ' αυτούς τους κατακτητές, τους αφέντες οι

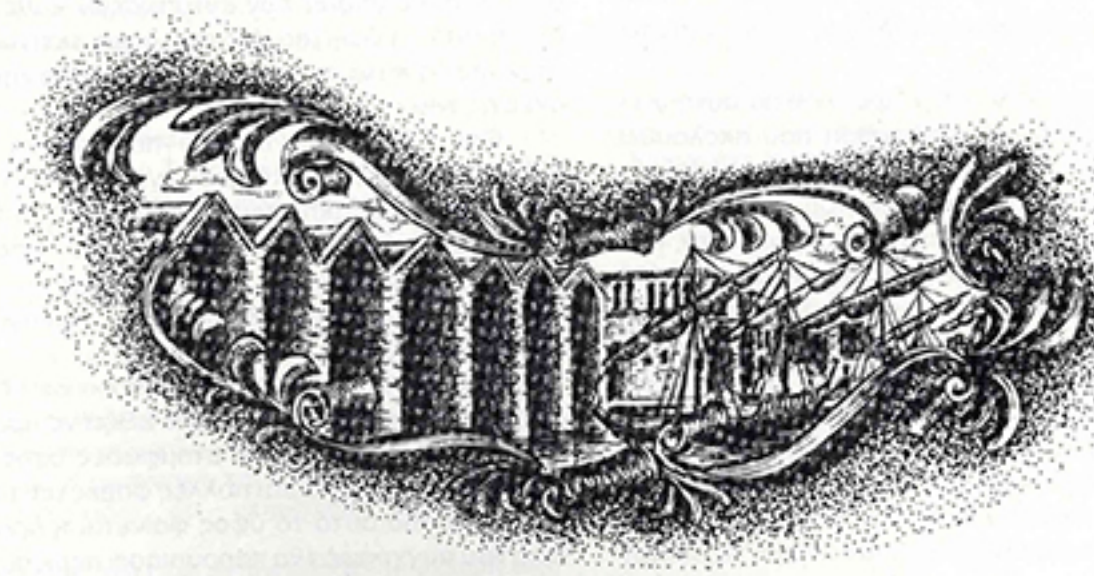
οποίοι τους καταπίεζαν, τους απομυζούσαν με φόρους και δασίματα, τους αγγάρευαν, λυμαίνονταν τον τόπο των.

Σχετικά με τη μετάφραση σημειώνω ότι αποδίδω στην ελληνική τις ονομασίες τόπων, αλλά συγχρόνως διατηρώ μέσα σε παρένθεση την αγγλική λέξη, όπως την έχει το κείμενο. Όπου δεν μπόρεσα να ταυτίσω μια αναφερόμενη τοποθεσία με το αντίστοιχο κρητικό όνομά της, την αφήνω όπως έχει στα αγγλικά. Τέτοιες περιπτώσεις είναι το χωριό Píckehorn και ο ποταμός Escasino. Το χωριό πρέπει να βρισκόταν κοντά στη θάλασσα κι αν λάβουμε υπ' όψη ότι ο Λίθγκοου, αφήνοντάς το το πρωί, έφθασε στα Χανιά το μεσημέρι, θα πρέπει να βρισκόταν στην περιοχή γύρω στο Κολυμπάρι. Μερικά ονόματα γεωργικών προϊόντων που δεν μπόρεσα να εξηγήσω, αφήνω όπως έχουν στο κείμενο. Απέφυγα επίσης να μεταφράσω τις ονομασίες των ξένων τόπων που αναφέρονται στις εντυπώσεις.

Οι εμπειρίες του Λίθγκοου από την Κρήτη περιγράφονται στο τρίτο μέρος του βιβλίου και κατά τη συνήθειά του, αρχίζουν μ' ένα ποίημα, μετά το οποίο ακολουθεί μια γενική παρουσίαση της Κρήτης και το κείμενο συνεχίζεται με τις εντυπώσεις.

Ευχαριστώ το συμπολίτη μας, Σκώτο την καταγωγή, κ. Τζίμη Μογγάν, που με βοήθησε στην εξήγηση 2-3 πολύ δυσνόητων φράσεων.
Χανιά 1-2-1984

Λεωνίδας Γ. Μανολικάκης

Μέρος τρίτο

Τώρα έχει σειρά η Κρήτη, η βασίλισσα της Μεσογείου, στην επιθυμία μου ξεπρόβαλλε, όπου η χρυσή εικόνα της Ίδης, σκαλισμένη με το λαβύρινθο του αρχαίου Μινωταύρου· κατόπιν τα εξιχνίασα όλα εγώ, τα 54 (νησιά) των Κυκλάδων, με την Εύβοια και την αναστατωμένη Θεσσαλία, Μακεδονία, Παρνασσό, τον κάμπο του Αχαιού, την Τένεδο και την Τροία, τη μακρινή Φρυγία έξι, τη Σεστό, την Άβυδο, την Ανδριανούπολη μετά· η Κολχίδα, η κυριευμένη Θήβα, ο Ελλησποντος και περισσότερο η Κωνσταντινούπολη, της γης η καλύτερη εστεμμένη δόξα· ο Εύξεινος Πόντος και της Πομπηίας η συντριμμένη κολόνα, στο Περού θα έχω κατόπιν του χειμώνα μου την ξεκούραση.

Η νήσος Κάντια (Candy), που ονομαζόταν πρωτότερα Κρήτη, έχει στα βόρεια το Αιγαίο πέλαγος, στα δυτικά το Ιόνιο πέλαγος, στα νότια το Λιβυκό πέλαγος και στ' ανατολικά το Καρπάθιο πέλαγος. Βρίσκεται στη μέση μεταξύ της Αχαΐας στην Ελλάδα και της Κυρηναϊκής στην Αφρική, χωρίς, η απόσταση από το ένα ή από το άλλο μέρος να 'ναι μεγαλύτερη από δυο ημερών ταξίδι. Είναι ένα περιφημότατο κι αρχαίο βασίλειο. Από τους σύγχρονους συγγραφείς ονομάζεται βασίλισσα των νησιών της Μεσογείου. Παλιά είχε μια εκατοστή πόλεις, γι' αυτό το όνομά της ήταν «εκατόμπολις», αλλά τώρα έχει μόνο τέσσερις, το Ηράκλειο (Candia), τα Χανιά (Canea), το Ρέθεμνος (Rethimos), και τη Σητεία (Scythia)· οι υπόλοιπες δεν είναι παρά χωριά και κωμοπόλεις. Το μήκος της, δηλαδή από το ακρωτήρι Ερμείο (Ermiico) στα δυτικά, κατά τον Πλίνιο Κριού Μέτωπο (Frons arietis) και το ακρωτήρι Σαλμώνιο (Salomone) στ' ανατολικά, είναι διακόσια σαράντα μίλια, το πλάτος τρεις εικοσάδες κι η περίμετρος εξακόσια πενήντα μίλια.

Αυτή είναι η κύρια αποικία που ανήκει στη Βενετική Δημοκρατία. Σε κάθε μια από αυτές τις τέσσερις πόλεις υπάρχει ένας κυβερνήτης και δυο σύμβουλοι που στέλνονται από τη Βενετία κάθε δυο χρόνια. Η χώρα είναι διαιρεμένη σε τέσσερα μέρη κάτω από τη δικαιοδοσία των τεσσάρων πόλεων για την καλύτερη διοίκηση της Δικαιοσύνης κι έχουν ένα στρατηγό, ο οποίος συνήθως μένει στην πόλη του Ηρακλείου (Candy) (σαν αντιβασιλέας), παύει ή διορίζει τους δικαστές, τους αρχηγούς, τους στρατιώτες, τους αξιωματικούς κι οποιουσδήποτε άλλους στο όνομα του Αγίου Μάρκου ή του Δόγη της Βενετίας. Οι Βενετοί διατηρούν συνεχώς μια ισχυρή φρουρά, διαιρεμένη σε λόχους, ίλες ιππικού και μονάδες στις πόλεις και τα φρούρια του νησιού, η οποία φθάνει τις 12.000. Οι στρατιώ-

τες φύλαγαν, όχι μόνο για την επιδρομή των Τούρκων, αλλά επίσης για το φόβο των Κρητικών ή των κατοίκων, που θα προτιμούσαν (αν μπορούσαν), μάλλον να παραδοθούν στους Τούρκους, παρά να ζουν στην υποταγή της Βενετίας, νομίζοντας ότι θα 'χουν περισσότερη ελευθερία και λιγότερους φόρους υπό τους απίστευτους από ό,τι τώρα που βρίσκονται υπό τους Χριστιανούς.

Αυτό το νησί παράγει τα καλύτερα κρασιά μαλβουαζίας, μοσχάτου και λιιάτικου που υπάρχουν σ' όλο το σύμπαν. Παράγει πορτοκάλια, λεμόνια, πεπόνια, κίτρα, ρόδια, μήλα, σταφίδες, ελιές, χουρμάδες, μέλι, ζάχαρη. Vna di tre volte κι όλα τ' άλλα είδη φρούτων σε αφθονία. Αλλά το μεγαλύτερο μέρος του αραβόσιτου εισάγεται κάθε χρόνο από το Αρχιπέλαγος και την Ελλάδα. Οι κυριότεροι ποταμοί είναι οι Αναποδιάρης (Cata-racho - Καταράκτης), Μυλοπόταμος (Melipotomos), Escasino, που είναι όλοι των στενοί κι ακατάλληλοι για πλεύση, όσον αφορά στις μικρές διαδρομές των και τα βραχύδη περάσματα. Και οι κύριες πόλεις της αρχαιότητας ήσαν η Κνωσός (Gnassus), η Γόρτυνα και η Απτέρα (Aphra) και η Κυδωνία (Cydonia). Αυτή η χώρα έγινε από το Μάρκελλο υποτελής στους Ρωμαίους. Δόθηκε κατόπιν από το Βαλδουίνο, κόμητα της Φλάνδρας, πρώτο Λατίνο αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης, στο Βονιφάτιο το Μομφερρατικό, ο οποίος την πούλησε το 1194 στους Βενετούς.

Αυτά αρκετά για το νησί γενικά και τώρα αναφορικά με το ταξίδι μου δυο φορές μέσα στα όρια όλου του βασιλείου, πράγμα που ουδέποτε κατορθώθηκε πριν στη Χριστιανοσύνη. Θ' αναφέρω ιδιαίτερα, όσο μπορώ πιο σύντομα, μερικές από αυτές τις ατυχίες που υπέφερα σ' αυτή τη χώρα, με τη φύση και την ποιότητα του λαού.

Αυτή η Γραμπούσα (Carabusa) που προαναφέρθηκε, είναι το κύριο φρούριο της Κρήτης (Creta), απόρθητο καθ' εαυτό και δε διαφέρει από το κάστρο του Ντάνμπερτον (Dunbertan), που στέκει στο στόμιο του Κλάιντ (Clyd), τον ποταμό στον οποίον βρίσκεται η αρχαία πόλη Λάνερκε (Laner-ke), γιατί αυτό το φρούριο περιβάλλεται με ένα θράχο ψηλότερο από τα τείχη και συνδέεται στενά με το ακρωτήριο Ερμείο (Ermeico). Έχοντας μάθει για το ληστρικό δρόμο που είχα για τα Χανιά, προνόησα να θέσω τα χρήματά μου σε ανταλλαγή, την οποία, ο διοικητής εκείνης της δύναμης πραγματοποίησε πολύ ευγενικά κι επίσης θέλησε να με αποτρέψει από το σκοπό μου, αλλά εγώ σε καμιά σύστασή του δεν υπάκουσα. Ξεκίνησα από κει εντελώς μόνος, όμως δεν είχα ακόμα προχωρήσει δώδεκα μίλια στο δρόμο μου, όταν κυκλώθηκα, στα κράσπεδα ενός βραχώδους βουνού, από τρεις Έλληνες δολοφόνους αποστάτες κι έναν Ιταλό ληστή, που πιάνοντάς με, με χτύπησαν πολύ απάνθρωπα, μου λήστεψαν όλα τα ρούχα μου και με γύμνωσαν, απειλώντας με με πολύ σκληρά λόγια.

Στο τέλος, ο Ιταλός που ανέφερα, καταλαβαίνοντας ότι ήμουν ξένος και δεν μπορούσα να μιλήσω την κρητική γλώσσα, άρχισε να με ρωτά στη γλώσσα του, που βρίσκονταν τα χρήματά μου; Σ' αυτόν απάντησα γαλήνια ότι δεν είχα περισσότερα από εκείνα που είδε και που ήσαν τέσσερις εικοσάδες Bagantines, δηλαδή μόλις δυο μικρά αγγλικά νομίσματα (groats). Μα εκείνος, μην πιστεύοντας σ' αυτά τα λόγια, έψαξε όλα μου τα ρούχα και το σάκκο, αλλά και τότε δε βρήκε τίποτα, εκτός από τα εσώρουχά μου και συστατικές επιστολές που 'χα από διάφορους πρίγκιπες της Χριστιανοσύνης, ειδικά από το Δόγη της Βενετίας, του οποίου ήταν υπήκοοι, αν είχαν μείνει νομοταγείς πολίτες. Η επιστολή αυτή, όταν την είδε, του κίνησε τη συμπάθεια και παρακάλεσε θερμά τους τρεις άλλους

ληστές να μου δείξουν οίκτο και να φειστούν τη ζωή μου. Όταν μακρά σύσκεψη πήρε τέλος, μου απόδωσαν πάλι τα οδοιπορικά μου ρούχα και τις επιστολές, αλλά κράτησαν το μπλε φόρεμά μου και τις Bagantines. Τέτοια επίσης ήταν η ληστρική των αβρότητα σε μένα, ώστε για καλύτερη προστασία μου στο δρόμο, μου 'δωσαν ένα σφραγισμένο κομμάτι πηλό, ως τεκμήριο να το δείξω σ' οποιονδήποτε από τους συντρόφους των, αν συναντούσα κάποιον από αυτούς, επειδή υπήρχαν είκοσι περίπου παλιάνθρωποι σ' έναν ενωμένο όμιλο, που βρίσκονταν σ' αυτό το ερημικό πέρασμα.

Εγκαταλείποντάς τους με πολλές ψεύτικες ευχαριστίες, ταξίδεψα κείνη τη μέρα τριάντα εφτά μίλια και το θράδυ έφθασα στο δυστυχημένο χωριό Πικεχόρνο (Pikehorn), όπου δεν μπορούσα να 'χω ούτε κρέας, πιεστό, κατάλυμα, ούτε κάποιο αναψυκτικό για το ταλαιπωρημένο σώμα μου. Αυτοί οι απελπισμένοι Κρητικοί μαζεύτηκαν γύρω μου περίεργοι (καθώς επίσης κι έκπληκτοι) να βλέπουν να μου λείπουν και τα δυό κι η συντροφιά κι η γλώσσα των κι από τα σκληρά βλέμματά των έμοιαζαν να 'ναι ένας βάρβαρος κι απολίτιστος λαός. Γιατί όλοι αυτοί οι θουνίσιοι της Κρήτης είναι τυραννικοί, αιμοδιψείς και δόλιοι. Η σοβαρότητά των κι η εμφάνιση του θανάτου μου, που κρυφά επισημάνθηκαν σε μένα από μια σπλαχνική γυναίκα, μ' έκαναν ν' αποφύγω τη φαυλότητά των και δραπετεύοντας μακριά των στη σκοτεινή νύχτα, ζήτησα μόνος ένα ασφαλισμένο μέρος για ξεκούραση, σ' ένα σκιερό σπηλιάρι κοντά στην ακτή, όπου έμεινα μέχρι το πρωί με φοβισμένη καρδιά, ταλαιπωρημένο σώμα, διψασμένο στομάχι και πεινασμένη κοιλιά.

Με την εμφάνιση της επόμενης αυγής κι όταν ο ουρανός είχε παραμερίσει το πέπλο της νύχτας, σκεπάζοντας τ' άστρα κι η γη ξεσκεπάστηκε από τον ήλιο, πήρα τον άγνωστό μου δρόμο και γύρω στο μεσημέρι ήρθα στα Χανιά. Τα Χανιά είναι η δεύτερη πόλη της Κρήτης, ονομαζόταν στην αρχαιότητα Κυδωνία (Cydon), είναι εξαιρετικά πολυάνθρωπη, καλά περιτειχισμένη κι οχυρωμένη με προμαχώνες. Έχει ένα μεγάλο κάστρο, που περιλαμβάνει ενενήντα εφτά ανάκτορα (αρχοντικά), στα οποία ο ρέκτορας κι άλλοι Ενετοί ευγενείς κατοικούν. Βρίσκονται εκεί συνεχώς εφτά λόχοι στρατιωτών που φυλάσσουν σκοποί στα τείχη, φρουρούν τις εισόδους και τις θέσεις των αγορών της πόλης. Ούτε σ' αυτή την πόλη, ούτε στο Ηράκλειο (Candia) μπορεί κάποιος χωρικός να μπει με όπλα (ειδικά αρκεβούζια), για το φόβο που 'χουν για προδοσία.

Στ' αλήθεια, αυτή η πόλη μπορεί να εξισωθεί σε δύναμη, είτε με τη Ζάρα (Zara) στη Δαλματία (Dalmatia) είτε με τη Λούκα (Luka) ή το Λιγόρνο (Ligorno) κι οι δυο στην Τοσκάνη (Tuscania) ή την απaráμιλλη Πάλμα (Palma) στο Φρίουλι (Friuly). Γιατί, οι πέντε αυτές πόλεις είναι τόσο ισχυρές, ώστε σ' όλα μου τα ταξίδια ουδέποτε είδα ισόπαλές των. Είναι όλες καλά εφοδιασμένες με αφθονία πυροβόλων κι όλα τα απαραίτητα πράγματα για την υπεράσπισή των, ιδιαίτερα η Λούκα, που διαθέτει αποθηκευμένα αποθέματα τροφίμων για πολιορκία δώδεκα ετών.

Κατά την πρώτη διαμονή μου στα Χανιά, που κράτησε ένα δεκαπενθήμερο, ήρθαν 6 γαλέρες από τη Βενετία, σε μια από τις οποίες βρισκόταν ένας νέος Γάλλος ευγενής, διαμαρτυρόμενος, γεννημένος κοντά στο Μομπελιέ (Monpeillier) στη Langadocke. Ενώ βρισκόταν συντροφιά τυχαία με τέσσερις άλλους συμπατριώτες του στη Βενετία, ένας από αυτούς σκότωσε κάποιον νέο ευγενή Ενετό, σε φιλονεικία για μια εταίρα. Ύστερ' από αυτό, τρέχοντας στο σπίτι του Γάλλου πρεσβευτή, οι υπόλοιποι ξέφυγαν και μόνο αυτός πιάστηκε από ένα λάθος στη φυγή του και καταδικάστηκε από τους Συγκλητικούς στις γαλέρες για όλη τη ζωή του.

Όπως οι γαλέρες βρίσκονταν εδώ έξι μέρες, πήρε άδεια από τον καπετάνιο να ρχεται στην παραλία όταν θέλει, μ' ένα φύλακα, φορώντας ένα σιδερένιο μάνταλο στην κνήμη του. Σε μια τέτοια ευκαιρία, καθώς γνωρίστηκαμε, παραπονέθηκε βαριά για τη σκληρή τύχη του και πόσο, επειδή ήταν προτεστάντης (εκτός από τη σκλαβιά του) βριζόταν σκληρά στη γαλέρα, στενάζοντας στη συνέχεια με δάκρυα αυτά τα λόγια: «Θεέ έχε ευσπλαχνία σε μένα και χάριζε μου υπομονή, γιατί ούτε φίλοι, ούτε χρήματα μπορούν να με λυτρώσουν». Σ' αυτή την έκφραση ένιωσα και χαρούμενος και λυπημένος· η μια κίνηση της ψυχής μου να ευφρανθεί από χαρά για τη θρησκεία του· η άλλη να κατεργάζεται μια χριστιανική συμπόνια γι' ανυπόφορη θλίψη για τις δυστυχίες του. Αν και βρισκόμουν στη Βενετία τον ίδιο καιρό, όταν γίνηκε αυτό το δυστύχημα, δεν μπορούσα ακόμα να πω σε κείνον τόσα πολλά. Αλλά ζυγίζοντας σοβαρά την αξιοθρήνητη δοκιμασία του, τον συμβούλεψα τον τρόπο με τον οποίο θα μπορούσε να δραπετεύσει και πόσο μακριά θα διακινδύνευα την ελευθερία της ζωής μου για την απελευθέρωσή του, ζητώντας του να έρθει στην ακτή νωρίς το επόμενο πρωί. Στο μεταξύ πήγα σε μια ηλικιωμένη Ελληνίδα, με την οποία είχα φιλικό δεσμό, γιατί ήταν η πλύντριά μου κι αφού της εξέθεσα όλη την επιχείρηση, αυτή δέχτηκε πρόθυμα να μου δανείσει ένα παλιό φόρεμα κι ένα μαύρο πέπλο για τη μεταμφίεσή του. Η ώρα έφθασε και συναντηθήκαμε· η δυσκολία ήταν ν' απομακρύνω το φύλακα, αλλά το σχέδιό μου ήταν έτσι: τον προσκάλεσα για κρασί, όπου ύστερ' από πειστικές συζητήσεις και βαθιές ρουφηξιές λιάτικου, χάνοντας το λογικό, ο ύπνος υπερίσχυσε στις αισθήσεις του. Μετά από αυτό, οδηγώντας το φίλο μου στο ορισμένο μέρος, τον απάλλαξα από τα σίδερά του, τον έντυσα με τη γυναικεία ενδυμασία και τον έστειλα πριν από μένα, καθοδηγούμενο από την Ελληνίδα γυναίκα. Κι όταν πέρασε με ασφάλεια και τις σκοπιές και την πύλη, τον ακολούθησα, κουβαλώντας μαζί μου τα ρούχα του, όπου όταν τον πλησίασα πλάι σ' ένα λιόφυτο κι η άλλη γύρισε πίσω, διασχίσαμε θιαστικά την κοιλάδα της Σούδας κι αλλάζοντας τον ιματισμό του, του 'δειξα το δρόμο πάνω από τα βουνά, για ένα ελληνικό μοναστήρι στη νότια πλευρά του τόπου, ένα μέρος προστασίας, που ονομάζεται κοινώς μοναστήρι της καταφυγής, όπου θα μπορούσε να φιλοξενηθεί φιλικά, ώσπου είτε οι γαλέρες, είτε άνθρωποι του τάγματος της Μάλτας φθάσουν. Είναι συνήθεια, στον πηγαϊμό των ή στον ερχομό των από την Ανατολή να προσεγγίζουν εδώ για να βοηθούν και να παίρνουν δυστυχισμένους ανθρώπους. Αυτό είναι ένα μέρος στο οποίο ληστές, φονιάδες και κλέφτες καταφεύγουν για περιθάλψη.

Ύστερα από πολλές ευχαριστίες αποδοσμένες από εκείνον, γύρισα ακολουθώντας τον κεντρικό δρόμο, όπου κατάκοπος συνάντησα δυο Άγγλους στρατιώτες, τον John Smith και τον Thomas Hargrave, που έρχονταν με σκοπό να με πληροφορήσουν για έναν εξαιρετικό κίνδυνο, αποκαλύπτοντάς μου ότι όλοι οι αξιωματικοί των γαλερών, μ' έναν αριθμό στρατιωτών έψαχναν την πόλη και με κυνηγούσαν σ' όλα τα χωράφια. Ύστερ' από αυτή την αναφορά, συζητήσας μαζί των από ποιόν δρόμο θα μπορούσα να έρθω στο Ιταλικό μοναστήρι του Σωτήρα, γιατί εκεί έμενα (η πρωτόγονη πόλη δεν προσφέρει ούτε κατάλυμα, ούτε κρεβάτια) μου απάντησαν ότι θα ρισκοκινδύνευαν τις ζωές των για την ελευθερία μου κι ότι θα 'μπαίνα από την ανατολική (την ελάχιστη συχναζόμενη) πύλη της πόλης, όπου τρεις άλλοι Άγγλοι ήταν εκείνη τη μέρα σκοποί κι έτσι υπήρχαν εδώ φρουρά πέντε από αυτούς. Όταν φθάσαμε εκεί, οι άλλοι Άγγλοι, συντροφευμένοι από οκτώ γνωστούς των Γάλλους στρατιώτες ήρθαν επίσης μαζί μας.

Αφού περάσαμε την αγορά και κοντά στο κατάλυμά μου, τέσσερις αξιωματικοί κι έξι στρατιώτες από τις γαλέρες έτρεξαν να με συλλάβουν, γι' αυτό οι Άγγλοι κι οι Γάλλοι έσυραν τα σπαθιά των, άντεξαν γενναία τη μανία των και τραυμάτισαν θανάσιμα δυο από τους αξιωματικούς. Στο μεταξύ, με την άφιξη καινούριας επικουρίας από τις γαλέρες, ο John Smith απομακρύνθηκε με μένα προς το μοναστήρι, αφήνοντας τους άλλους ανακατεμένους να εμποδίσουν την καταδίωξη των. Επί τέλους, οι αρχηγοί της φρουράς, αντιληφθέντες την οχλαγωγία, ανακούφισαν τους στρατιώτες των κι οδήγησαν πίσω στις γαλέρες τους άλλους. Λίγο αργότερα, ο διοικητής των γαλερών ήρθε στο μοναστήρι και με ανάκρινε αναφορικά με το φυγάδα, αλλά εγώ, έτσι απαλλαγμένος έσθησα την ελάχιστη υποψία που μπορούσε να διανοηθεί (όχι χωρίς αντίρρηση των κατηγορών μου), ώστε δεν κατόρθωσε για τίποτα να με θεωρήσει υπεύθυνο. Όσο κι αν αυτό ήταν, φάνηκε κάπως ευμενής, εν μέρει γιατί είχα το διαβατήριο του Δόγη της Βενετίας, εν μέρει εξαιτίας του σχεδιαζόμενου ταξιδιού μου στην Ιερουσαλήμ, εν μέρει επειδή ήταν ένας μεγάλος φίλος του γαλλικού Έθνους κι εν μέρει γιατί δεν μπορούσε να θελτώσει τη θέση του όσον αφορά το άσυλό μου και την εύνοια των κυβερνητών. Παρ' όλ' αυτά, κράτησα τον εαυτό μου κάτω από την προστασία του μοναστηριού μέχρι που οι γαλέρες έφυγαν.

Απογοητευμένος εδώ για τη μεταφορά μου στο Αρχιπέλαγος, σκέφθηκα να επισκεφθώ την Κρήτη και στο δρόμο μου πέρασα από το μεγάλο όρμο της Σούδας, που δεν έχει πόλη ή χωριό, εκτός μόνο ένα φρούριο, κτισμένο σ' ένα βράχο στη θάλασσα, στην είσοδο του κόλπου. Τα όρια κείνου του λιμανιού μπορούν να δεχθούν συγχρόνως περισσότερα από δυο χιλιάδες πλοία και γαλέρες κι είναι το μοναδικό κλειδί του νησιού, για το οποίο μέρος, ο βασιλιάς της Ισπανίας συχνά έχει προσφέρει ένα σημαντικό ποσό χρημάτων στους Βενετούς κι όπου το ναυτικό του, που τότε - τότε συχνάζει στην Ανατολή, θα μπορούσε να 'χει πρόσβαση κι επικουρία· αλλά εκείνοι ουδέποτε θα 'καναν την παραχώρηση σ' αυτόν, να δεχθούν την αίτησή του, που πολιτική του ήταν να αιφνιδιάσει μόνο το βασίλειο.

Νοτιοδυτικά από αυτό το περίφημο λιμάνι βρίσκεται μια τερπνή πεδιάδα, που ονομάζεται η κοιλάδα της Σούδας. Έχει μήκος είκοσι ιταλικά μίλια και πλάτος δυό. Και θυμούμαι, πριν κατεβώ για να διασχίσω την κοιλάδα και να περάσω τον όρμο, ότι σκέφθηκα πως η πεδιάδα όλη μου φάνηκε σαν μια πράσινη θάλασσα κι αυτό μόνο εξ αιτίας των αναρίθμητων ελαιοδέντρων που φύτρωναν εκεί, οι κλώνοι και τα φύλλα των οποίων υπερκάλυπταν όλα τ' άλλα σπωροφόρα δέντρα σ' εκείνη την πεδιάδα. Τα χωριά, εξ αιτίας του χαμένου εδάφους, είναι όλα κτισμένα πάνω στις παρυφές των βράχων, στη νότια πλευρά της κοιλάδας, αν και τόσο δύσκολο ν' αναρριχηθείς σ' αυτά και τόσο επικίνδυνο να τα κατοικείς, ώστε σκέφτηκα ότι οι ζωές των ήταν σ' ένα είδος κινδύνου, όπως αυτός που θα πλησίαζε να καθίσει κάτω από την αιχμή ενός δικοπού σπαθιού, κρεμασμένου από την τρίχα της ουράς ενός αλόγου.

Πιστέψτε με, υπολόγισα το μήκος σ' αυτά τα βράχια σε μια ώρα και μέσα στο οπτικό μου πεδίο 67 περίπου χωριά, αλλά όταν μπήκα στην κοιλάδα, δεν μπόρεσα να βρω ένα πόδι γης ακαλλιεργητο, εκτός ένα στενό πέρασμα, στο οποίο ήμουν. Οι ελιές, οι ρογδιές, οι χουρμαδιές, οι συκιές, οι πορτοκαλιές, οι λεμονιές καλλιεργημένες ανάκατα. Και στις ρίζες αυτών των δέντρων καλλιεργούνταν στάρι, κρασιά μαλβουαζία,

μοσχάτο, λιάτικο, Grenadiers, Carnobiers, πεπόνια κι όλα τ' άλλα είδη φρούτων και χορταρικών, που η γη μπορεί να προμηθεύσει στον άνθρωπο: έτσι, για την ομορφιά, την τέρψη και το όφελος είναι δυνατό εύκολα να ονομασθεί ο κήπος όλου του σύμπαντος κι είναι το πιο καλό τμήμα γης, το σπινθήρισμα του διαμαντιού και το μελένιο σημείο όλης της Κρήτης (Candy). Δεν υπάρχει τόπος περισσότερο εύκρατος, γιατί έχει μια διπλή ανοιξιότικη εποχή. Δεν υπάρχει χώμα περισσότερο εύφορο και γι' αυτό ονομάζεται ο αγώνας του Βάκχου και της Δήμητρας, ούτε περιοχή ή κοιλάδα περισσότερο φιλόξενη σε σχέση με τη θάλασσα, έχοντας ένα τόσο επιβλητικό λιμάνι, κομμένο από τη μια άκρα στην άλλη του κόλπου της, έτσι που ήταν το πολύ αναπαυτικό μέρος του Ποσειδώνα.

Ύστερ' από τριών ημερών οδοιπορία από τα Χανιά, ήρθα στο Ρέθιμνος (Rethimos). Αυτή η πόλη είναι κάπως ερειπωμένη κι ανοχύρωτη, αλλά οι πολίτες έχουν καινούριο κτισμένο ένα ισχυρό φρούριο, μάλλον καμωμένο από την πολιτεία της Βενετίας, το οποίο τους προστατεύει από την εισβολή των πειρατών. Βρίσκεται στην πλευρά της θάλασσας και το έτος 1597 είχε αξιοθρήνητα λεηλατηθεί και καεί από τους Τούρκους. Συνεχίζοντας το ταξίδι μου, πέρασα κατά μήκος των παρυφών του όρους Ίδη, συνοδευόμενος από Έλληνες που μπορούσαν να μιλήσουν την Ιταλική γλώσσα, πάνω στο οποίο μου 'δειξαν πρώτα το σπήλαιο του βασιλιά Μίνωα, αλλά μερικοί το θεωρούν ότι είναι ο τάφος του Δία. Κείνο το σπήλαιο είχε ογδόντα βήματα μήκος κι οκτώ πλάτος. Αυτός ο Μίνωας λεγόταν ότι ήταν αδελφός του Ραδάμανθυ και του Σαρπηδόνα, οι οποίοι μετά τη διαδοχή των εις το βασίλειο, εθέσπισαν τόσο δικαίους νόμους, ώστε κατά τους ποιητές, μαζί με τον Αιακό υποδύονται τους δικαστές του Άδη. Είδα επίσης εκεί το μέρος όπου ο Δίας (λένε) τράφηκε από την Αμάλθεια, που 'χει αναφερθεί από τους Έλληνες, όπως επίσης και τους Λατίνους ποιητές.

Τρίτο, μου 'δειξαν το ναό του Κρόνου, που 'ναι ένα έργο θαυμαστό μιας τέτοιας αρχαιότητας κι έτσι ακόμα άφθαρτο, ο οποίος (λένε) ήταν ο πρώτος βασιλιάς, που κατοίκησε εκεί και πατέρας του Δία. Και κοντά σ' αυτό είναι ο γκρεμισμένος ναός του Matelia με αυτή την επιγραφή πάνω στη θύρα, που ακόμα φαίνεται, «καθάρισε τα πόδια σου, πλύνε τα χέρια σου και μπες». (1) Τέταρτο είδα την είσοδο του Λαθυρίνου (2) του Δαιδάλου, τον οποίον μ' ευχαρίστηση θα εξέταζα καλύτερα, αλλά επειδή δεν είχαμε φως κεριού, δεν τολμήσαμε να μπούμε, γιατί υπάρχουν πολλά κοιλώματα μέσα σ' αυτόν, ώστε αν ένας άνθρωπος σκοντάψει ή πέσει, δύσκολα μπορεί να σωθεί. Είναι κομμένος μπροστά με πολλούς πολύπλοκους δρόμους στην πλαγιά ενός μικρού λόφου, ενωμένου με το όρος Ίδη, έχοντας πολλές θύρες και κολόνες. Εδώ ήταν όπου ο Θησέας, με τη βοήθεια της Αριάδνης, της θυγατέρας του βασιλιά Μίνωα, παίρνοντας ένα κουβάρι κλωστή και δένοντας τη μια άκρη στην πρώτη θύρα, μπήκε μέσα και σκότωσε το Μινώταυρο, που 'χε κλειστεί εκεί από το Δαιδάλο (Delalus). Αυτός ο Μινώταυρος λέγεται ότι είχε γεννηθεί από τη λάγνα κι έκφυλη Πασιφάη (Pasiphae), που τρελάθηκε για ένα λευκό ταύρο.

Το όρος Ίδη είναι το πιο ψηλό βουνό στην Κρήτη και σύμφωνα με τους υπολογισμούς των πεζοπόρων βοσκών, φθάνει στα έξι μίλια ύψος. Είναι υπερκαλυμμένος ακόμα στην κορυφή με κυπαρίσσια και με μεγάλη αφθονία φαρμακευτικών φυτών, έτσι ώστε, τα ζώα που βόσκουν πάνω σ' αυτό, έχουν τα δόντια των χρυσωμένα, όπως το χρώμα του χρυσού. Το όρος Ίδη, από τους παλιούς ονομαζόταν Ψηλορείτης (Pheloritae), από μερικούς Cadussa, αλλά σήμερα Μαδάρα (Madura).

Λεγεται από μερικούς Ιστορικούς ότι κανένα φαρμακερό ζώο δεν μπορεί να ζήσει σ' αυτό το νησί, αλλά είδα το αντίθετο. Γιατί σκότωσα ένα πρωινό Κυριακής πολύ κοντά στην ακτή και σε δυο μίλια από το Ρέθεμνος, δυο φίδια και μια οχιά. Καθένα από αυτά τα φίδια είχε μάκρος μεγαλύτερο από μιάμιση γιάρδα και με το να 'ναι τυλιγμένα και τα τρία μέσα στο καταφύγιο της ξερής άμμου, το δεξί πόδι μου έμεινε σχεδόν στη διάθεσή των, πριν διαπιστώσω τον κίνδυνο. Επομένως πολλά στηρίζονται πάνω σε λαθεμένες πληροφορίες, αλλά η εμπειρία διδάσκει στους ανθρώπους την αλήθεια.

Μερικοί άλλοι επίσης ιστορούν ότι αν μια γυναίκα εδώ δαγκώσει κάπως σκληρά έναν άντρα, αυτός ουδέποτε θα συνέλθει κι ότι υπάρχει ένα φυτό σ' αυτό το νησί που ονομάζεται Άλλιμος (Allimos), το οποίο, αν κάποιος μασήσει στο στόμα του, δε θα νιώσει πείνα για είκοσι τέσσερις ώρες. Όλ' αυτά είναι απλοί μύθοι όπως είναι το σκοτάδι των θολών επινοήσεων.

Κατεβαίνοντας από αυτό το βουνό, μπήκα σε μια όμορφη πεδιάδα, στολισμένη με πολλά χωριά, σ' ένα από τα οποία βρήκα έναν Έλληνα Επίσκοπο (3), που ευγενικά μου πρόσφερε σταφύλια Μαλβουαζίας (Malvasie) κι άλλα πράγματα, γιατί ήταν ο καιρός του τρυγητού των. Για να μεταφέρω αυτά τα πράγματα που μου 'χε δώσει, παράγγειλε να ετοιμάσουν ένα γάιδαρο κι έναν υπηρέτη, ο οποίος πήγε μαζί μου στο Ηράκλειο (Candy), που ήταν περισσότερο από δεκαπέντε μίλια από το σπίτι του. Η αλήθεια είναι ότι η καλύτερη τάξη των Ελλήνων, όταν επισκέπτονται κάποιον, δε συνηθίζουν να έρχονται με άδεια χέρια, ούτε υποφέρουν, ένας ξένος να φεύγει χωρίς δώρα και συνοδεία.

Θυμώμαι ότι κατά μήκος αυτού του αμμόδους (sassinous) και θαλασσινού περάσματος, βρήκα τρεις πηγές που ανάβρυναν από ένα βράχο, σ' απόσταση μιας γιάρδας ή μιά από την άλλη, έχοντας τρεις διαφορετικές γεύσεις: το πρώτο νερό ήταν υπερβολικά ελαφρύ και γλυκό· το μεσαίο ή δεύτερο εκπληκτικά ξυνό και βαρύ· το τρίτο ήταν πικρό κι ασυνήθιστα αλμυρό, έτσι ώστε σε τόσο μικρά όρια ουδέποτε βρήκα τόσο μεγάλη διαφορά, ούτε κατόπιν.

Το Ηράκλειο απέχει από τα Χανιά εκατό μίλια, με το Ρέθεμνος στη μέση του δρόμου μεταξύ των δυο· έτσι το Ηράκλειο είναι στα μισά του δρόμου, με το ίδιο μέτρο, ανάμεσα στο Ρέθεμνος και τη Σητεία και τα Χανιά το ίδιο ανάμεσα στο Ρέθεμνος και τη Γραμπούσα (Carabusa) κι είναι όλα 200 μίλια.

Το Ηράκλειο είναι μια μεγάλη και φημισμένη πόλη, ονομαζόμενη πριν Μάτιο (Matium), βρίσκεται σε μια πεδιάδα στην ακτή κι έχει ένα καλό λιμάνι για πλοία κι έναν αρκετά καλό πολεμικό ναύσταθμο όπου βρίσκονται 36 γαλέρες. Είναι εξαιρετικά ισχυρή και φυλάγεται καθημερινά από 2.000 στρατιώτες· τα τείχη περιμετρικά είναι περίπου τρεις λεύγες.

Αυτόν τον καιρό δεν υπήρχε Αντιβασιλέας. Καθώς ο προηγούμενος είχε πρόσφατα πεθάνει, κι η θέση χηρεύει, οι στρατιώτες κρατούσαν μια αιματηρή θέση μεταξύ των ή εναντίον οποιουδήποτε σκόπευε την κακοήθειά των, γιατί όλο τον καιρό που 'μεινα εκεί, δηλαδή δέκα μέρες, δεν ήταν τίποτα να βλέπω κάθε μέρα τέσσερις ή πέντε ανθρώπους σκοτωμένους στους δρόμους. Ούτε ο ρέκτορας, ούτε οι στρατιωτικοί διοικητές μπορούσαν να βοηθήσουν σ' αυτό, τόσο ταραξίες ήταν οι άτακτοι στρατιώτες και τόσο αυξημένες οι ευκαιρίες για εκδίκηση και φιλονεικίες. Αυτό συνήθως εφάρμοζαν σε κάθε όμοια διακοπή, που δε θα τολμούσαν να επιχειρήσουν σ' άλλη περίπτωση χωρίς θάνατο κι αυστηρή τιμωρία κι

αληθινά μου φάνηκε ότι ήταν σαν ένα θάρβαρο για την εποχή κυβερνημένο μέρος, τόσο όσο ποτέ δεν είδα στον κόσμο. Γιατί δύσκολα μπορούσα να σώσω ελεύθερη τη ζωή μου από τους κινδύνους των, στους οποίους δυο φορές είχα άθλια εμπλακεί.

Το Ηράκλειο (Candy) απέχει από τη Βενετία 1.300 μίλια, από την Κωνσταντινούπολη 700, από την Αμμόχωστο (Famagusta) στην Κύπρο 600, από την Αλεξάνδρεια στην Αίγυπτο 500, από την Τρίπολη στη Συρία 700, από τη Νάπολη (Naples) 900, από τη Μάλτα 500, από τη Σμύρνη στην Καραμανία της Ανατολίας (Carmania of Natolia) 400 κι από την πόλη της Ιερουσαλήμ 900 μίλια. Οι Κρητικοί σ' όλο το νησί συναθροίζονται κάθε όγδοη μέρα μπροστά στους επιλοχίες ή τους αξιωματικούς του στρατηγού κι είναι καλά εφοδιασμένοι με όλα τα είδη του οπλισμού και πραγματικά είναι ο πιο γενναίος λαός που φέρει το όνομα των Ελλήνων. Μου ειπώθηκε από το ρέκτορα του Ηρακλείου ότι μπορούν να σηκώσουν στα όπλα από τους κατοίκους (μην υπολογίζοντας τις φρουρές), περισσότερους από εξήντα χιλιάδες άντρες, όλους ικανούς για πολέμους, με 54 γαλέρες κι 24 κάτεργα (Galleots) για τη θάλασσα.

Σ' όλο μου το ταξίδι μέσα σ' αυτό το βασίλειο δεν μπόρεσα ποτέ να δω έναν Έλληνα να βγαίνει από το σπίτι του ξαρμάτωτος και με τόσο αρειμάνιο τρόπο, ώστε στο κεφάλι του φορούσε ένα γυμνό χαλύβδινο σκούφο, στο χέρι του ένα τόξο, στο πλευρό του ένα μακρύ σπαθί, ένα πλατύ μαχαίρι να καλύπτει την κοιλιά του και μια στρογγυλή ασπίδα να κρέμεται στη ζώνη του. Δεν είναι πολυέξοδοι στον ιματισμό των, γιατί φορούν μόνο λινά ρούχα και δε χρησιμοποιούν παπούτσια, αλλά μπότες από άσπρο δέρμα, για να προστατεύουν τις κνήμες των από τα τρυπήματα ενός είδους αγκαθιού, με το οποίο η ύπαιθρος είναι κατακαλυμμένη, όπως και μικρούς θάμνους ή χαμηλά χαμόκλαδα, τα οποία είναι εξαιρετικά κοφτερά και δυσάρεστα στους κατοίκους, που πολλές φορές κάποια μέρα, στο δυνατό πόνο μου βρήκα τα ματωμένα τσιμπήματά των. Οι γυναίκες γενικά φορούν λινές βράκες, όπως κάνουν οι άντρες και μπότες με τον ίδιο τρόπο και τα λινά φορέματά των όχι μακρύτερα από τη μέση των μηρών των· ρέπουν ακόρεστα προς τον ερωτισμό, καθώς έτσι είναι η φύση του εδάφους και του κλίματος. Οι αρχαίοι Κρητικοί ήταν τόσο αξιοσημείωτα καχύποπτοι, ώστε ο ειδωλολάτρης ποιητής Επιμενίδης, αλλά κι ο Απόστολος Παύλος στην επιστολή του προς τον Τίτο, τους χαρακτήρισαν ομαδικά ότι είναι «αεί ψεύσται, θηρία κακά, γαστέρες αργαί», απ' όπου ξεπήδησαν αυτές οι παροιμίες: «το κρητικόν ψεύδεσθαι και το κρητικίζειν μετά των Κρητών».

Οι Κρητικοί (Candiots) είναι εξαιρετικά καλοί τοξότες, ξεπερνώντας όλους τους ανατολικούς λαούς σ' αυτό, θαρραλέοι και γενναίοι στη θάλασσα, όπως ήταν στους προηγούμενους καιρούς και ρέπουν φυσικά στο τραγούδι, τόσο ώστε συνήθως μετά το φαγητό, άντρας, σύζυγος και παιδί κάθε οικογένειας, για διάστημα μιας ώρας θα τραγουδήσουν, με τέτοια αρμονία, που 'ναι θαυμαστά μελωδική για τον ακροατή και μάλιστα δεν μπορούν να ξεχάσουν αυτό το έθιμο.

Ο θερισμός των είναι η άνοιξη μας, γιατί λιπαίνουν τη γη και σπέρνουν το σπόρο τον Οκτώβρη, που θερίζεται το Μάρτη και τον Απρίλη. Ματαιώνοντας το σκοπό μου στο Ηράκλειο, θιάστηκα να γυρίσω στα Χανιά με τον ίδιο δρόμο που πήγα. Όταν ήρθα, ήμουν υπερβολικά χαρούμενος με τους παλιούς μου φίλους τους Άγγλους. Στο μεταξύ έφθασε εκεί από την Τύνιδα της Μπαρμπαρίας (Tunnis in Barbary), ένας Άγγλος περιπλανώμενος, που ονομαζόταν Wolson και προοριζόταν για τη Ρόδο

(Rhodes). 'Υστερ' από μια σύντομη γνωριμία με τους συμπατριώτες του και καταλαβαίνοντας τί ήμουν, ανακοίνωσε τα εξής λόγια: «Είχα το μεγαλύτερο αδερφό μου, είπε, αρχηγό (ή καπετάνιο) ενός πλοίου, σκοτωμένο στο Burnt-Island στη Σκωτία (Scotland) από κάποιον ονομαζόμενο Keene και παρ' όλο ότι αυτός αποκεφαλίστηκε, έχω ορκιστεί από τότε να εκδικηθώ το θάνατο του αδερφού μου, στον πρώτο Σκωτσέζο που θα 'βλεπα ή θα συναντούσα κάποτε κι ο σκοπός μου είναι να τον τρυπήσω μ' ένα μαχαίρι αυτή τη νύχτα, καθώς θα πηγαίνει αργά στο κατάλυμά του, παρακαλώντας τη βοήθειά των. Αλλά οι Σμιθ (Smith), Χαργκρέιβ (Hargrave) και Χόρσφιλντ (Horsfield) αρνήθηκαν· ακόμα κι οι Κούκ (Cooke) και Ρόλλαντς (Rollands) υποχώρησαν. Στο μεταξύ ο Σμιθ, γνωρίζοντας που συνήθιζα πότε - πότε να συχναζώ, με θρήκε την ώρα του δείπνου σ' ένα καπηλειό, ένα σπίτι για στρατιώτες, όπου μου γνωστοποίησε αυτό το σχέδιο κι ο πανδοχέας, αυτός και τρεις Ιταλοί στρατιώτες με συνόδεψαν στο κρεβάτι μου, περνώντας κοντά από τον αρχιπαλιάνθρωπο και τους συνενόχους του, εκεί όπου προετοιμαζόταν για το κακό. Εκείνος, όταν είδε ότι ο δόλος του αποκαλύφθηκε, απομακρύνθηκε και δεν ξαναφάνηκε εδώ.

Παρατηρώντας την πίστη και την καλοσύνη, που δυο φορές ο Σμιθ μου 'χε δείξει, πρώτα γλιτώνοντάς με από τον κίνδυνο της δουλείας στη γαλέρα και τώρα σώζοντάς μου τη ζωή, σκέφθηκα να κάμω σ' αυτόν μια καλή πράξη ως μερική εξόφληση και να αυτό: Στην πρώτη του άφιξη στη Βενετία, προσλήφθηκε ως στρατιώτης για την Κρήτη, όπου όταν μεταφέρθηκε, θρήκε μέσα σε σύντομο χρόνο τους διοικητές να υπόσχονται και να εκτελούν διαφορετικά, γεγονός που τον υποχρέωσε στην αρχή να δανειστεί λίγα χρήματα από τον υπολοχαγό του. Τα πέντε χρόνια της παραμονής των έληξαν και καινούριοι λόχοι έρχονται από τη Βενετία ν' αναλάβουν την ευθύνη. Ο Σμιθ, μην μπορώντας να πληρώσει το χρέος του, στράφηκε στον καινούριο διοικητή για πέντε χρόνια ακόμα, αυτός πλήρωσε στον παλιό διοικητή τα χρήματά του κι ο χρόνος του εξαντλήθηκε επίσης· ο τρίτος διοικητής ήρθε κι αυτός αφέθηκε στα χέρια του, υπηρετώντας τον για πέντε χρόνια μακρύτερα.

Λοιπόν, έχοντας υπηρετήσει τρεις διοικητές δέκα πέντε χρόνια, πιθανόν δεν ήταν ικανός ν' αποκτήσει (για ένα τίποτα) την ελευθερία του, έτσι, πήγα στο διοικητή και πλήρωσα το χρέος του, πετυχαίνοντας επίσης από το Ρέκτορα την άδειά του ν' αναχωρήσει και το επίδομα της Πολιτείας για το ταξίδι του, που ήταν κρασί και παξιμάδι. Κατόπιν τον επιβίβασα για τη Βενετία σ' ένα φλαμανδικό (Flemish) πλοίο, που ο καπετάνιος του ήταν Σκωτσέζος, ο Τζων Άλλεν (John Allen) γεννημένος στη Γλασκώβη (Glasgow), κατοικούσε στη Middleborough in Zeland. Το χρέος του ήταν μόνο σαράντα οκτώ σελλίνια λίρας.

Εδώ στα Χανιά έμεινα είκοσι πέντε μέρες, πριν μπορέσω να περάσω στα νησιά του Αρχιπελάγους, σκοπεύοντας για την Κωνσταντινούπολη. Αλλά ευχαρίστως δε θ' άφηνα το μοναστήρι αυτών των τεσσάρων μοναχών, με τους οποίους έμενα, αν αυτό δεν ήταν στα σχέδιά μου, αναφορικά στη μεγάλη των ευθυμία και στις βαθιές ρουφηξιές Μαλθουαζίας, που 'παιρνα κάθε ώρα και συχνά χωρίς τη θέλησή μου. Κάθε νύχτα, μετά το δείπνο, οι μοναχοί με βίαζαν να χορέψω μ' αυτούς, πότε ο ένας γκαγιάρντ (gaglard), (4) πότε ο άλλος. Η μουσική των στο τέλος ήταν ήχος μέθης κι η διακοπή των στρεφόταν στο να τα εξεμέσουν όλα και το κρεβάτι των μετατρεπόταν σ' έναν πάγκο ή αλλιώς στο σκληρό πάτωμα, γιατί αυτοί οι κτηνώδεις χοίροι ήταν κάθε βράδυ τόσο ποτισμένοι, ώστε δεν είχαν τη δύναμη να πάνε στα δωμάτιά των, παρά όπου έπεφταν εκεί έμεναν μέχρι

το πρωί. Το ίδιο το μοναστήρι είχε δυο όμορφες αυλές, από τις οποίες, η μικρότερη μπορούσε να 'ναι κατάλυμα οποιουδήποτε βασιλιά της Ευρώπης. Η εκκλησία ήταν μικρή κι ανάμεσα στους τέσσερις μοναχούς, δεν ήταν παρά ένας ιερέας - λειτουργός, ένας γεννημένος Έλληνας, στραμμένος στο λατινικό δόγμα. Το καινούριο του όνομα ήταν Pattaras Matecargas, Pater Libenter ή Πατέρας της Ελεύθερης Βούλησης (Father of free will) ένα αληθινά σωστό όνομα για έναν τόσο ολομέθυστο άνθρωπο, γιατί το στομάχι του ήταν τόσο ελεύθερο να καταπιεί ισχυρά ποτά, ώστε για το διάστημα των είκοσι ημερών της παραμονής μου εκεί, ποτέ δεν τον είδα, ούτε οποιονδήποτε από τους άλλους τρεις, πραγματικά νηφάλιους. Πολύλες αταίριαστες φαιδρότητες κι αστεϊσμούς έχω παρατηρήσει σ' αυτούς τους μοναχούς της Κρήτης, αλλά ο χρόνος δε μ' αφήνει να τις αναφέρω, αναβάλλοντας τα υπόλοιπα στις ιδιωτικές συνομιλίες μου, ένα τίποτα για την ανοησία των.

Ταξίδεψα πεζός σ' αυτό το νησί περισσότερα από τετρακόσια μίλια και την πεντηκοστή όγδοη μέρα μετά την πρώτη μου άφιξη στη Γραμπούσα, επιβιβάστηκα σ' ένα ψαράδικο καϊκι που ανήκε στη Μήλο (Milo), εκατό μίλια μακριά, που με το θυελλώδη καιρό είχε βία οδηγηθεί από εκεί. Και στο πέρασμά μας προς τα εκεί, κινδυνέψαμε ν' αναποδογυριστούμε δυο διαφορετικές ώρες, από δυο πελώρια κύματα, που δυο φορές κάλυψαν το κατάστρωμα του κλειστού καϊκιού. Όμως με μεγάλη τύχη, την ημέρα του Αγίου Αντρέα, φθάσαμε στη Μήλο, σ' έναν κόλπο στην ανατολική γωνιά του νησιού, όπου οι φτωχοί Έλληνες με πήραν στο χωριό των, δυο μίλια μακριά από τον όρμο κι έμεινα μαζί των τέσσερις μέρες.

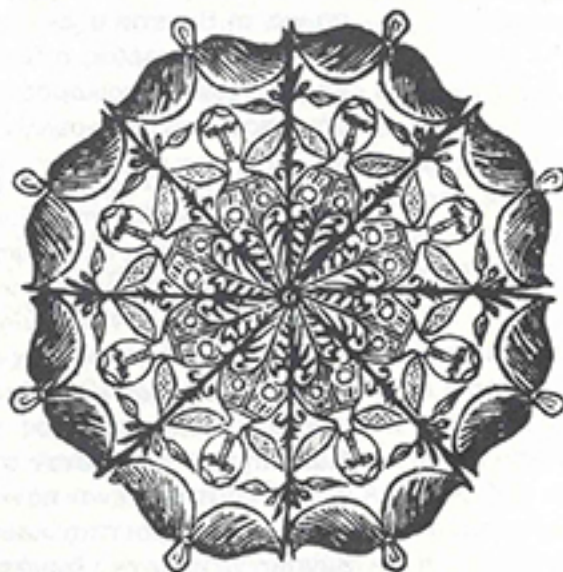
Σημειώσεις:

1) Την ίδια επιγραφή είδε ο Μπουοντελμόντι στην Αγιά Ρουμέλη (πρβλ: Ένας γύρος της Κρήτης στα 1415, σελ. 42).

2) Ο Μπουοντελμόντι τοποθετεί το λαβύρινθο στη Γόρτυνα, αλλά αμφιβάλλει για την ύπαρξή του (πρβλ. Ένας γύρος της Κρήτης, σελ. 72-73).

3) Ίσως δεν επρόκειτο για Έλληνα Επίσκοπο, αφού είναι γνωστό ότι σ' όλη τη διάρκεια της Ενετοκρατίας, οι Φράγκοι δεν είχαν επιτρέψει την ύπαρξη Ορθοδόξων Επισκόπων στην Κρήτη.

4) Είδος χορού.

ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΑΠ' ΤΟΝ ΓΙΩΡΓΗ ΚΩΣΤΑΚΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΙΣΒΟΛΗ ΤΩΝ ΓΕΡΜΑΝΩΝ ΣΤΗΝ ΕΠΑΡΧΙΑ ΣΕΛΙΝΟΥ ΚΑΙ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΚΑΤΟΙΚΩΝ ΤΗΣ

Σ' όλες τις περιόδους της ιστορίας μας, υπάρχουν χιλιάδες παραδείγματα Ελλήνων —επώνυμων και ανώνυμων— που θυσίασαν και τη ζωή των ακόμα στο βωμό της Πατρίδας. Πολλούς όμως απ' τους ανώνυμους πατριώτες και αφανείς ήρωες, το καντάρι της εκάστοτε «κρατούσας τάξης» δεν τους ζύγισε καλά με αποτέλεσμα αναίτια και απάνθρωπα να διασυρθούν στα δικαστήρια, να σαπίσουν και να κακοποιηθούν σε μπουντρούμια ή όπου αλλού, να εξοριστούν σε ξερονήσια και ακόμα να στηθούν σε εκτελεστικά αποσπάσματα. Συγκεκριμένα, γι' αυτούς που έχασαν την ζωή των πολέμωντας με τον οποιονδήποτε τρόπο τους Γερμανούς —τόσο κατά την εισβολή, όσο και κατά την διάρκεια της κατοχής— εμείς οι μεταγενέστεροι νοιώθουμε περήφανοι. Την περίοδο αυτή μερικοί ονομάστηκαν «αγωνιστές», γιατί βρέθηκαν κοντά ή γιατί ήταν θεατές κάποιου επεισοδίου. Άλλοι πρόδωσαν και δεν τιμωρήθηκαν. Άλλοι πάλι έθεσαν πολλές φορές σε κίνδυνο την ζωή των σε αψιμαχίες, μάχες, σαμποτάζ, καταδιώκοντας ή καταδιωκόμενοι και ακόμα και σήμερα παραμένουν ξεχασμένοι. Ένας απ' τους τελευταίους είναι και ο Γιώργης Κωστάκης¹ απ' τα Πλεμενιανά Σελίνου, που έδωσε ότι μπορούσε για την λευτεριά του τόπου του. Υπάρχουν πολλοί «Κωστάκηδες» που έχουν προσφέρει στον τόπο τους περισσότερα ή και λιγότερα απ' αυτόν. Με τις αθρόες και αυθόρμητες αυτές προσφορές των όποιων «Κωστάκηδων», απολαμβάνουμε εμείς σήμερα το δικαίωμα της λευτεριάς στον τόπο μας.

Ο Κωστάκης τραυματίστηκε βαρεια στο Μέτωπο της Αλβανίας και είναι χαρακτηριστική η φράση που του είπε ο συμπολεμιστής του, Αντρέας Καντιανολέων, όταν τον είδε για πρώτη φορά στην Κάντανο μετά την ανάρρωσή του: — Μωρέ για όνομα του Χριστού!! Σ' είδα σκοτωμένο στην Αλβανία!! — Σελινιώτες κάθε ηλικίας αμέσως μετά την πτώση των Γερμανών ήρθαν στην Κάντανο για να δημιουργήσουν πολιτοφυλακή υπακούοντας έτσι στο κάλεσμα του Έφεδρου Συν/ρχη Σειραδάκη² (21, 22-5-41). Μετά από σύσκεψη που έγινε στην Κάντανο, των αρχών και των προκρίτων του Σελίνου, αποφασίστηκε οι Σελινιώτες να αντιταχθούν στους Γερμανούς εισβολείς. Στην Χερβάτα και στα Κουλουκουθιανά³, στον Πόρο των Μεσαυλιών⁴, στην Αγριμοκεφάλα, στα Φλώρια⁵, στον Άναβο⁶, στο Φαράγγι⁷ της Καντάνου και στην Κάντανο, οι Σελινιώτες —μόνοι τους ή και με κατοίκους άλλων Επαρχιών— εδίκαισαν την αγωνιστική τους παράδοση. Υπάκουσε και ο Κωστάκης μαζί με τους άλλους Σελινιώτες σ' αυτό το κάλεσμα και άοπλος ήρθε στην Κάντανο. Παραθέτοντας

στην συνέχεια αυτά που ο ίδιος λέει, δεν παραγνωρίζω τα όρια της υποκειμενικότητας που μπορεί να έχει μια μαρτυρία:

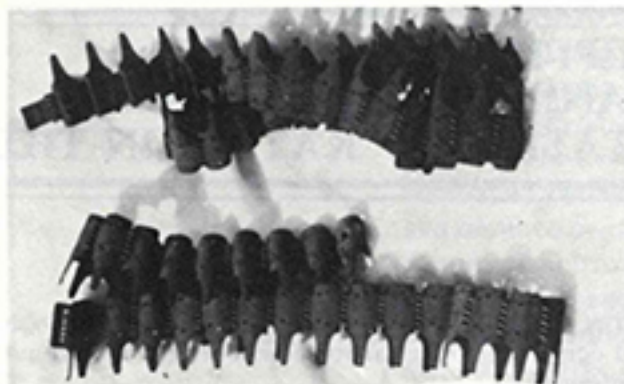
«Την άλλη μέρα απ' την πτώση των Γερμανών (21-5-41), έρχετ' έπαιε (στην Κάντανο) ο Σειραδάκης και ειδοποιά ούλους ος' είμαστε τοτεσάς στο Σέλινο πολίτες, στρατιώτες, αξιωματικούς, αγροφύλακες, χωροφύλακες, να παρουσιαστούμε στην Κάντανο με ότi όπλα είχαμε. Εμένα — πούμουν λοχίας στην Αλβανία — μου λέει: Πάρε μια ομάδα να πάς στον Ξερόκαμπο⁸, γιατί ενδέχεται να πέσουν Γερμανοί αλεξιπτωτιστές. Πήρα πεντ' έξη άτομ' απούπαιε και πήγα στον Ξερόκαμπο. Απούκεια ήρθε ένας ξεγλωσσιμένος, και μας λέει:

— Στα Φλώρια έχουνε κρατήσει τους Γερμανούς. Τρέξτε να πάτε εκειά πέρα. Μια ομάδα Φλωριανών και άλλων κατοίκων των γύρω περιοχών είχε αιφνιδιάσει τους Γερμανούς (23 του Μάη), που αναγκάστηκαν να ταμπουρωθούν όπως όπως μέσα σε χαμόδεντρα, στο χαντάκι του δρόμου, μέσα σ' ένα καφενείο και όπου αλλού για ν' αποφύγουν τα πυρά των αμυνομένων. Όταν έφτασε ο Κωστάκης και η ομάδα του είπε σ' αυτούς που πρωτοσυνάντησαν και που είχαν όπλα:

Μωρέ κοπέλια ίντα στέκετε και κάνετ' έπαιε; Φύγετε ή πηγαίνετε να τσοι σκοτώσετε, γιατί θάρθει άλλο γκρουπ απ' τα Χανιά, θα τς' ενισχύσουνε και θα μας καθαρίσουν' επαέ. Λοιπόν ή επιτεθείτε εσείς ή δώστε μας τα ντουφέκια να επιτεθούμ' εμείς. Μας δώκανε ντουφέκια και πάω και πέφτω απ' την κάτω μεριά του ρυακιού και είδα που βάζανε με οπλοπολυβόλο⁹ απ' τον οχετό του δρόμου και πετούσανε και χειροβομβίδες. Προσπάθησα να πλησιάσω, — να τωνα ρίξω μερικές σφαίρες απούχα — αλλά ακούω δίπλα μου ντιν, ντιν, από σφαίρες και υποχρεώθηκα να γυρίσω πίσω.

Ο Κωστάκης υποστηριζόμενος απ' την ομάδα του και αψηφώντας τον κίνδυνο που διέτρεχε, επιτέθηκε από άλλο μέρος κατά των ταμπουρωμένων πια Γερμανών (γύρω απ' τη θέση που είναι σήμερα το μνημείο). Απέφυγε τυχαία δυό πυροβολισμούς ενός τραυματία Γερμανού, αλλά ας αφήσουμε τον ίδιο να μας μιλήσει γι' αυτή την ηρωική του επίθεση:

«Κι όπως επήγαινα μου ρίχνει ένας Γερμανός και πέρασε η σφαίρα απ' τ' αυτί μου κοντά. Αμέσως του γιουρουντώ¹⁰, του πιάνω το ντουφέκι, δεν είχε δύναμη, και το βάξω κάτω δίπλα στο δικό μου και τονέ σηκώνω να του πάρω την εξάρτηση. Οι άλλοι Γερμανοί με αντιλήφθηκαν και μου πετούσαν χειροβομβίδες. Για καλή μου τύχη μια χειροβομβίδα έσκασε μέσα στο χαντάκι του δρόμου και δεν με κτύπησαν τα βλήματά της. Αφού τίναξα τα χώματα από πάνω μου και καθαρίσε ο τόπος

Γερμανικές αντιαεροπορικές που χρησιμοποιήθηκαν στην μάχη της Καντάνου.

απου τσι σκόνες, στάθηκα στο γύρο του δρόμου φοβισμένος. Απ' εκεία θωρώ τον Γερμανό με το οπλοπολυβόλο στα είκοσι μέτρα, στον οχετό του δρόμου μέσα. Ο χειριστής του έβαζε ριπές και πετούσε και χειροβομβίδες. Είχε περάσει κάμποση ώρα να βάλλει το οπλοπολυβόλο και λέω στο' άλλους: — Ξαμώνετε¹¹ και θα ξαμώνω κι εγώ και μόλις δούμε την κεφαλή του να ξεπροβάλλει απ' τον οχετό θα ριζούμε. Τρεις είμαστε, αν δεν προλάβει ο γας θα προλάβουν οι άλλοι. Επήγαινα σιγά σιγά και μόλις επλησίασα, ορμώνω, παίρνω το οπλοπολυβόλο και γυρίζω πίσω. — Παιδιά κατεβείτε κάτω! επήραμε το οπλοπολυβόλο! Εσκοτώσαμε τζοι. — Εσκοτώσαμε τζοι. Εφώναζα. — Νάτο — Νάτο!!! Κι έδραχνα το οπλοπολυβόλο με σηκωμένα τα χέρια. Κατεβήκαν' ύστερα εκεία εκατό πενήντα άτομα, γύρου γύρου-απου τσι κορφές

Γι' αυτό το ηρωικό κατόρθωμα ο συμπολεμιστής του Νίκος Φραγκιουδάκης, που ήταν μαζί του, μας λέει:

— Όταν άλλαζε την ταινία ο Γερμανός τον σκοτώσαν ο Κωστάκης και του πήρε το οπλοπολυβόλο! Σκοτώθηκαν όλοι οι επιτιθέμενοι Γερμανοί (πλην από ένα ή δύο που κατόρθωσαν να διαφύγουν τη νύκτα). Ο Γερμανός οπλοπολυβολητής πριν σκοτωθεί πέταξε το κινητό ουραίο του οπλοπολυβόλου. Την επομένη (24-5-41) μάταια ο Κωστάκης προσπάθησε να ρίξει δοκιμαστική ριπή. Ο συμπολεμιστής του όμως Φραγκιουδάκης το βρήκε τυχαία, έτρεξε αμέσως απ' το χωριό του (Δρυς) στα Πλεμενιανά και το παρέδωσε στον Κωστάκη. Την ίδια μέρα ισχυρές Γερμανικές δυνάμεις πέρασαν τα Φλώρια και αφού δέχτηκαν αρκετούς πυροβολισμούς στον Άναβο, εισχώρησαν στο Φαράγγι της Καντάνου. Εκεί μερικές εκατοντάδες Σελινιωτών, — με ελάχιστο και πρωτόγονο οπλισμό και άτακτα τοποθετημένοι, αντιμετώπισαν τα δραστικά πυρά των πολύ καλά εξοπλισμένων Γερμανών. Έτσι κάθε αμυνόμενος εγκατέλειπε την θέση του αφού έριχνε τις λίγες σφαίρες που είχε μαζί του. Την ίδια μέρα οι Γερμανοί, με αρκετές απώλειες, προωθήθηκαν μέχρι τον Πόρο της Καντάνου. Εκεί δέχτηκαν τα πυρά των οπισθοχωρούντων Σελινιωτών, αλλά κυρίως τις δραστικές βολές του οπλοπολυβόλου με τον Κωστάκη, που με την εμπειροπόλεμη ταχτική του κατάφερε καιρία πλήγματα στους επιτιθέμενους και τους ανάγκασε να διανυκτερεύουν εκεί. Αλλά ας αφήσουμε τον ίδιο τον Κωστάκη να συνεχίσει:

«Μου φέρνουνε το κινητό ουραίο το βάζω στο οπλοπολυβόλο, οπλίζω, βάζω την ταινία, πατώ την σκανδάλη και γκρρρρ (!) το οπλοπολυβόλο. Φεύγουμε απ' τα Πλεμενιανά γρήγορα γρήγορα και πάμε στην Καντάνου. Ήταν' εκεία άτομα απ' τον Πελεκάνο¹² απ' τον Πίσω Δήμο¹³, γεμάτος ο κάμπος της Καντάνου. Πήγαμε στον Πόρο της Καντάνου (πάνω απ' τον δρόμο και τον Βαθύλαγγο) σε κάτι βράχους μέσα, που ήτανε κατά κάποιο τρόπο ένα φυσικό πολυβολείο. Είπα στο' άλλους τριγύρω, να μη βάλλει κανείς παρά μόνο όταν θα πυροβολήσω εγώ. Οι Γερμανοί έριχναν όλμους πριν εισβάλλουν. Βράδυ βράδυ σταμάτησαν οι πυροβολισμοί απ' άλλες θέσεις πιο μπροστά από μας. Βγαίνει απ' το μπόρο ένας Γερμανός, κι απόης γυρίζει πίσω. Ξαναβγαίνει ένας πάλι και κάνει βόλτα. Μετά βγαίνει και τρίτος και τέταρτος. Δεν είδαν τίποτα κι εγώ ηταν πίσω. Ξαν εγώ ηταν την τρίτη φορά και είδαν ότι δεν τους έβαζε κανείς, ξαναβγαίνουν με το μηχανοκίνητο μπροστά. Αφήσαμε και προχωρήσανε καμιά εκατοστή μέτρα και μόλις επιάσανε την επόμενη κούρμα του δρόμου, ρίχνω εγώ τρεις ριπές. Ακούστηκαν φωνές, άλλοι πέσανε στο χαντάκι του δρόμου, άλλοι κάτω απ' τον δρόμο και οι υπόλοιποι γάηραν πίσω. Άρχισαν οι Γερμανοί και μας εβάνανε με κάθε μέσο που είχαν, μέχρι που εσουρούπωσε. Εμείς εξημερωθήκαμ' εκεία. Το πρωί (25 Μαΐου) μόλις εξημέρωσε, πάλι οι Γερμανοί ένας ένας, όπως και χθές, άρχισαν την επίθεση. Ξανά εγώ έβαζα με το οπλοπολυβόλο. Διασκορπιστήκανε οι Γερμανοί, πέσανε οι μηχανές τους άλλες μέσ' το χαντάκι του δρόμου και άλλες κάτω απ' τον δρόμο. Οι αποδέλοιποι εγώ ηταν προς τα πίσω. Αρχίσανε να επιτίθενται ακροβολισμένοι απ' την πάνω μεριά του δρόμου. Εβάζανε με πολυβόλα στο σημείο πούμαστωνε και ως είναι η ραγδαία κουκουσαλιά¹⁴ έτσι πόρτανε οι σφαίρες γύρου γύρου στο χαράκι. Εγώ έριξα κάμποσες ριπές εκεία που θώρουνε φωτιές, αλλά... που να τώνε συνοριστώ; (!) Αυτοί βάζανε με πολλά πολυβόλα. Αφού έγινε κάμποση ώρα ανακωχή, άκουσα ένα ταχυβόλο πολύ κοντά μου και σε θέση που περίμενα ότι ήταν δικόι μας. Λέω τότε στο' άλλους: — Πιαστήκαμε (!) παρά να φύγουμε. — Πάρτε ο καθένας ένα κιβώτιο και γυρίστε σιγά σιγά πίσω γωλοσερτοί¹⁵ να φύγουμε προς την Καντάνου. Φορτώθηκα το οπλοπολυβόλο κι οι άλλοι τα υπόλοιπα πράγματα και καθώς φεύγαμε συναντήσαμε δυο τρεις άλλους και τώνε λέω:

— Φύγετε σκύλοι το γρηγορότερο γιατί σε δέκα λεπτά θα μα σε σκοτώσουν' ούλους. Πραγματικά μόλις προλάβανε και κατεβήκαμε και πιάσαμε τσι χαρουμπιές, οι Γερμανοί καταλάβανε το ύψωμα πούμαστων' εμείς πρώτα.

«Εκεί που έβαζε με το οπλοπολυβόλο ο Κωστάκης φέρεται ότι κτηπήθηκε ο Μαξ Σμέλιγκ¹⁶. Ο ίδιος ο Κωστάκης δεν θυμάται κάτι που να το επιβεβαιώνω. Για το ίδιο όμως θέμα ο συμπολεμιστής του Ανδρέας Σαρτζετάκης μας λέει:

«Τότες ετραυματίσανε και τον παλαιστή. Του ρίχναν απ' την πέρα μεριά ο Νίκος Ερηνάκης, τονε τραυματίζει και πόρτει. Εγιουρουντήξαν' ύστερα οι Γερμανοί και τον' εξεντύσανε και τον' εφύγαν' ύστερα. Είχε στο στή-

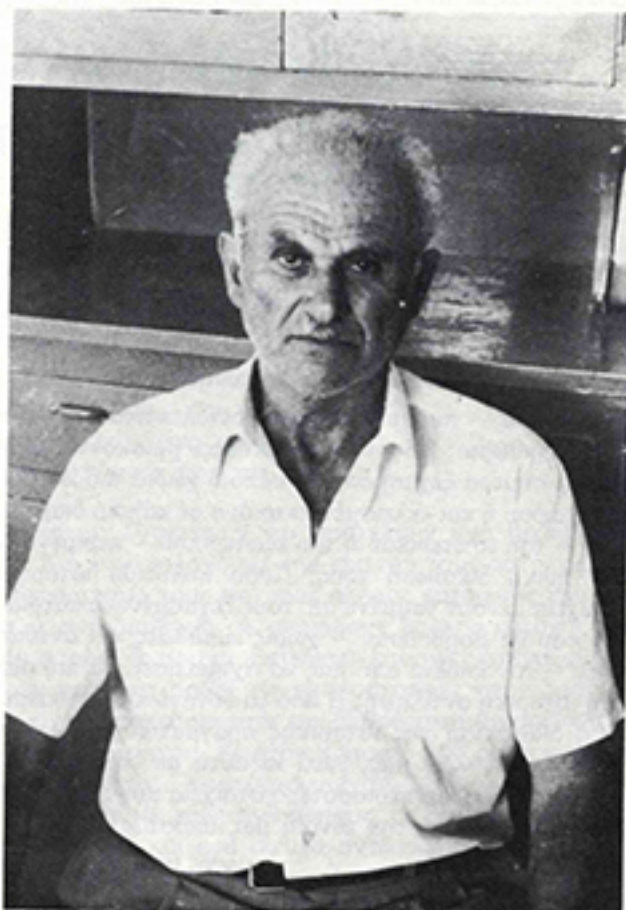
θος κάτι σαν γαλόνια που εξεχώριζ' απ' τσ' άλλους».

Οι Γερμανοί στην συνέχεια τοποθέτησαν σ' επίκαιρο σημείο (Μεγάλη κούρμπα) πολυβόλο, που έβαζε ανελέητα ριπές σε κάθε κινητό στόχο στον κάμπο της Καντάνου και στην Κάντανο.

«Απ' εκεία πήγαμε στα Πασακιανά¹⁷ από πάνω, συνεχίζει ο Κωστάκης, στον Άγιο Νικόλαο και στήσαμε το οπλοπολυβόλο. Ήμαστων' αρκετοί εκεία και τώνε λέω: — Κοιτάζετε εσείς με τα κιάλια, αυτοί θα κατέβουν τώρα απ' την ανυσαρακιώτικη γέφυρα προς την Κάντανο με τα μηχανοκίνητά τους, να τους κάνουμε φραγμό στον κάμπο. Περνούσε η φάλαγγα με ιλιγγιώδη ταχύτητα απ' το σημείο φραγμού που έκανα με το οπλοπολυβόλο και έβλεπε τις πρώτες μοτοσυκλέτες και πέφτανε απ' την μια μεριά του δρόμου και την άλλη. Αλλά το κύριο σώμα της φάλαγγας απ' την μια μεριά του δρόμου και την άλλη. Αλλά το κύριο σώμα της φάλαγγας με τα μηχανοκίνητα μπήκε στην Κάντανο κι άρχισαν κι έβαζαν φωτιά.

«Απ' τον πόρο της Καντάνου πεζοπόρα τμήματα των Γερμανών ανάγκαζαν συνέχεια τους αμυνομένους να οπισθοχωρούν προς τα Νεβέλα. Οι τελευταίοι, αφού έριξαν ότι σφαίρες είχαν, ετράπηκαν σε φυγή. Οι Γερμανοί μπήκαν στα Χατζούδια¹⁸, όπου έκαψαν και δυό σπίτια.

Η ομάδα Κωστάκη πήγε στη συνέχεια στην τοποθεσία «Ψυγιά» — πάνω απ' τα Πλεμενιανά — με σκοπό να ξανακυτρήσει την μηχανοκίνητη φάλαγγα των Γερμανών στην ευθεία του δρόμου απέναντι απ' τον οικισμό «Τραχιανάκο». Με την παρουσίαση των Γερμανών και λίγο πριν τραβήξει την σκανδάλη του οπλοπολυβόλου του ο Κωστάκης, άκουσε έναν Καντανιώτη (τον Γιώργη Μαλανδράκη) να φωνάζει με την απειλή όπλου απ' τους κατακτητές: — Βακοκουμή, Βακοκουμή (!) — Μη μπυροβολείτε. Μην πολεμάτε.... Και ακολούθησε η εκτέλεσή του. Την ίδια μέρα κάπου απ' τα Πλεμενιανά ο Κωστάκης μέτρησε διακόσια είκοσι μηχανοκίνητα των Γερμανών (συμπεριλαμβανομένων και μοτοσυκλετών). Σε μια απ' τις επόμενες μέρες όταν γύρισε στην θέση Πόρος της Καντάνου, είδε αρκετές μοτοσυκλέτες ριγμένες κάτω απ' τον δρόμο και στην άκρη του δρόμου ήταν ένας σκοτωμένος Γερμανός στρατιώτης σκεπασμένος με χώμα και πάνω του υπήρχαν λουλούδια. Από τότε και όλη την διάρκεια της κατοχής ο Κωστάκης προσπαθούσε να αποφεύγει τους «ευσυνειδητούς» και «ασυνειδητούς» προδότες της περιοχής του, φοβούμενος να μην τον καταδώσουν. Αλλά η προσφορά του στην Πατρίδα δεν σταματά εδώ. Υπηρέτησε στον ΕΛΑΣ¹⁹ και έλαβε μέρος σε πολλές επιχειρήσεις μαζί του. Έλαβε μέρος στην εφαρμογή του σχεδίου για την ομαδική απόδραση των Ιταλών (που ήταν δέσμοι των Γερμανών) στις περιοχές Αλικιανού-Σκινέ. Σε κάποια φάση του σχεδίου όμως συλλαμβάνεται μαζί με τον φίλο του — Ιταλό αξ/κό — Νίκο Πομπαιό²⁰. Ξέφυγε λίγες στιγμές αργότερα μέσα απ' το Γερμανικό στρατόπεδο (στον Αλικιανό), όπου μετά από λίγο θα ανακρινόνταν. Καταδικασμένος απ' τους Γερμανούς στη συνέχεια κατόρθωσε να διασωθεί μετά από κινηματογραφική περιπέτεια²¹. Μετά την απελευθέρωση και συγκεκριμένα το 1948 κα-

Φωτογραφία του Γιώργη Κωστάκη.

κοποιήθηκε απάνθρωπα μαζί μ' άλλους συγχωριανούς του στα μπουντρούμια της Χωρ/κής Καντάνου από ΜΑΥδες²² «πατριώτες», λόγω των πολιτικών του πεποιθήσεων. Το παλικαρίσιο του ανάστημα και η αποφασιστικότητα του προσώπου του, δικαιώνουν και σήμερα ακόμη την προσφορά του στην αντίσταση κατά της εισβολής του Φασισμού στην Ελλάδα (στην Αλβανία και στο Σέλινο) απ' τη μια και απ' την άλλη τις πολύτιμες υπηρεσίες που πρόσφερε μέσα απ' τις τάξεις ενός κατοχικού αντιστασιακού φορέα — όπως ήταν ο ΕΛΑΣ — που κατάφερε, μόνος του ή και σε συνεργασία μ' άλλους φορείς, να τραυματίζεται συνέχεια ο Φασιστικός μηχανισμός. Αφηγούμενος την κατοχική δράση του το πρόσωπό του έλαμπε από ικανοποίηση. Όταν όμως άρχισε να αφηγείται τις μετακατοχικές εμπειρίες του, τη μια το πρόσωπό του γινόταν σκυθρωπό, τα μάτια του βούρκωναν συχνά, και η φωνή του πολλές φορές χανόταν στο λαιμό του και αδύναμη έφθανε μέχρι τα χείλη του, την άλλη το πρόσωπό του κοκκίνιζε, τα μάτια του αγρίευαν, σήκωνε τον τόνο της φωνής του και κτυπούσε την γροθιά του στο τραπέζι, όταν ήθελε να εκφραστεί δυναμικά. Τι ήταν άραγε αυτό που τον έκανε να εξωτερικεύεται με τέτοιες διακυμάνσεις; Με πόση ζωντάνια είχε ζήσει τις εμπειρίες της περιόδου αυτής, που στην θύμησή τους άντρειωναν ή σκυθρόπιζαν την όψη του. Ποιά άδικο τον έπνιγε και δεν μπορούσε να μιλήσει; Πόσοι αξιόλογοι και αφανείς ήρωες μέχρι σήμερα — απ' την παλιότερη αλλά κι απ' την πιο πρόσφατη

Ταυτότητα Γερμανού στρατιώτη.

ιστορία μας — παραμερίστηκαν κυριολεκτικά στο ιστορικό περιθώριο; Πόσοι «Κωστάκηδες» βρίσκονται ακόμα και σήμερα ξεχασμένοι σε κάποιο χωριό του ελλαδικού χώρου ή και «κλεισμένοι» ακόμα σε κάποιο διαμέρισμα — του εσωτερικού ή του εξωτερικού — περιμένουν την ηθική δικαίωσή τους; Πόσα πολύτιμα ιστορικά στοιχεία μένουν θαμμένα απ' τους ξεχασμένους πατριώτες που θα βοηθούσαν — χωρίς εμπάθειες και αντιπάθειες — τον καθένα από μας να σχηματίσει μια πιο σωστή ιστορική αντίληψη; Η όσο το δυνατό πιο αντικειμενική διαφώτιση της ιστορικής πραγματικότητας είναι υποχρέωση όλων μας, γιατί κι αυτή με τη σειρά της προσθέτει όλο και περισσότερα στοιχεία που συνθέτουν στο σύνολό τους, την εθνική μας υπόσταση.

ΕΥΓ. ΚΟΡΚΙΔΑΚΗΣ

1. Ο Γιώργης Κωστάκης γεννήθηκε στα Πλεμπανά Σελίνου το 1913. Στο Αλβανικό Μέτωπο πολέμησε με το βαθμό του λοχία. Τραυματίστηκε βαριά την ώρα κάποιας μάχης στο ύψωμα 1920. Πολέμησε τους Γερμανούς στα Φλώρια, στο Φαράγγι της Καντάνου, και στην Κάντανο. Υπηρετήσε κατά την Γερμανική κατοχή στον Ε.Λ.Α.Σ. όπου μ' αυτόν έλαβε μέρος σε πολλές επιχειρήσεις κατά των Γερμανών. Σε μια απ' αυτές οι Γερμανοί τον συλλάβανε, αλλά μπόρεσε και τους ξέφυγε. Κακοποιήθηκε στην Χωρ/κή Καντάνου το 1948 για τις πολιτικές τους πεποιθήσεις.
2. Ο Σειραδάκης Χαράλαμπος γεννήθηκε στο χωριό Λειβαδά Σελίνου το 1886. Με την ιδιότητα του Έφεδρου Συν/ρχη πήρε εντολή απ' τον Στρ/κό Δ/τή Χατίων να μεταβεί στο Σέλινο και να σχηματίσει πολιτοφυλακή μετά την πτώση των Γερμανών στην Κρήτη. Καταδικωμένος απ' τους Γερμανούς έφυγε στην Αίγυπτο την άνοιξη του 43 μαζί με τους Μπιστάκη, Παπά Πολύκαρπο Γρεφάκη, Μαλιντρέτο κ.ά. Μετά την απελευθέρωση ερχώμασε Νομάρχης Χατίων. Πίθανε το 1970.
3. Μια ομάδα Σελινιωτών προσπάθησε να αναχαιτίσει τους Γερμανούς εισβολείς, προς το εσωτερικό του Νομού Χατίων, κοντά στο χωριό Κουλουκουεθιά (μεταξύ Ταυρωπής και Βουκολιών). Εκεί σκοτώθηκε ο Γιάννης Λαζοπούλος απ' τα Τεμπάνα Σελίνου (21-5-41).
4. Στον Πόρο των Μεσαυλιών και στην Αγρινοκεράλα σκοτώθηκαν και αιχμαλωτίστηκαν αρκετοί Γερμανοί. Οι αιχμάλωτοι οδηγήθηκαν κατόπιν στο Χωριό Κούνενι όπου και ελευθερώθηκαν. Αυτοί οι Γερμανοί μαζί με άλλους αργότερα έκαψαν σπίτια στο Σάσαλο και σκότωσαν και κατοίκους.
5. Οικισμός που ανήκει στην κοινότητα Καντάνου. Απέχει 8 χιλιόμετρα από την Κάντανο προς τα Χανά. Στις 23-5-41 έγινε μάχη από 17 ή 18 Γερμανούς εισβολείς με οπαραπιστές κατοίκους των γύρω περιοχών. Σκοτώθηκαν όλοι οι Γερμανοί πλην από ένα ή δύο

που μπόρεσαν να διαφύγουν. Από Ελληνικής πλευράς σκοτώθηκαν τρεις. Οι κατακτητές αργότερα έστησαν μνημείο στην μνήμη των θυμάτων τους και έκαψαν τα Φλώρια και τους γύρω οικισμούς.

6. Οι Γερμανοί δέχτηκαν πολλούς πυροβολισμούς από ελεύθερους σκοπευτές.
7. Το Φαράγγι της Καντάνου αποτελείται κυρίως απ' την συμβολή δύο χαράδρων, αλλά και πολλών άλλων μικρότερων που συγκλίνουν σ' αυτές. Τις χαράδρες αυτές ακολουθεί και ο δρόμος που οδηγεί στην Κάντανο. Απ' τις κορφές που υψώνονται δεξιά και αριστερά οι Σελινιώτες αντιμετώπισαν μια μέρα κι ένα βράδυ τους Γερμανούς εισβολείς με τα παλιοτούφεκα που είχαν. Τον αριθμό των φονευθέντων Γερμανών τον μαρτυρούν τα μνημεία που άφησαν οι ίδιοι μετά. Εκεί σκοτώθηκε και ο Μαζ Σμέλιγκ.
8. Επίκεδη περιοχή που βρίσκεται βορειοδυτικά της Καντάνου και τότε ήταν καλλιεργημένη στο σύνολό της σχεδόν με σιτηρά.
9. Το ολοπολεμικό αυτό που πήρε με αυτοθυσία ο Κωστάκης σήμανε και το τέλος της μάχης των Φλωρίων. Τις επόμενες μέρες στα έμπερα χέρια του Κωστάκη ήταν ένα αποτελεσματικό μέσο αντίστασης (κατά των εισβολέων) στις θέσεις Πόρος της Καντάνου και Άγιος Νικόλαος.
10. Ορμή με άγρια διάθεση.
11. Σημαδεύετε, σκοπεύετε.
12. Η Επαρχία Σελίνου είχε χωριστεί (διοικητικά) σε τέσσερις Δήμους (Καμπατού, Καντάνου, Παλαιοχώρας και Πελεκάνου).
13. Λένε και σήμερα οι κάτοικοι της περιοχής Καντάνου, όταν αναφέρονται στην περιοχή του τέως Δήμου Καμπατού.
14. Χαλάζι.
15. Γυλοσίρνομαι: Σέρνομαι στο έδαφος.
16. Γερμανός αξιωματικός. Έφερε τον τίτλο του πρωτοπυγμαχού της Γερμανίας. Η ακριβής θέση που κτυπήθηκε δεν είναι γνωστή.
17. Ένας απ' τους οικισμούς της Καντάνου που δεν καταστράφηκε. Διέφυγε της προσοχής των Γερμανών λόγω των πυκνών καπνών που κάλυπταν ολόκληρο το λεκανοπέδιο της Καντάνου την ημέρα της καταστροφής (3-6-41).
18. Οικισμός της Καντάνου. Εκτός απ' τα σπίτια που οι Γερμανοί έκαψαν εκεί στις 23-5-1941, έκαψαν μέσα στην Κάντανο την ίδια μέρα μερικά μαγαζιά και σπίτια καθώς επίσης και την Υποδ/ση Χωρ/κής. Η ολοκληρωτική καταστροφή έγινε στις 3-6-41.
19. Ελληνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός.
20. Ο Νίκος Πομπαιός ήταν Ιταλός αξ/κός. Απόδρασε από Γερμανικό στρατόπεδο της περιοχής Χατίων και προσχώρησε στον Ε.Λ.Α.Σ. Τον έκριβε ο Κωστάκης αρκετό διάστημα στην θέση «Μάντη» της περιοχής Πλεμπανών. Αχώριστοι φίλοι μετά έλαβαν μέρος σε αρκετές επιχειρήσεις του Ε.Λ.Α.Σ. με κυριότερη την ανεπιτυχή εφαρμογή του σχεδίου ομαδικής απόδρασης όλων των Ιταλών που ήταν δέσμιοι στα Γερμανικά στρατόπεδα της περιοχής Σκπτε-Αλικιανού. Είχε εφοδιαστεί με Ελληνική ταυτότητα, με το ψευδώνυμο «Δημήτρης Παπαρηγοράκης». Σε κάποια φάση του πιο πάνω σχεδίου τον αναγνώρισαν και τον συνέλαβαν οι Γερμανοί μαζί με τον Κωστάκη. Όπως άκουσε ο Κωστάκης οι Γερμανοί τον εκτέλεσαν αργότερα.
21. Λόγω πληθώρας στοιχείων δεν μπορώ να την παραθέσω.
22. Μονάδες Ασφαλείας Υπαιθρου

Το ψηλότερο βουνό της Κρήτης είναι η Σφακιανή Μαδάρα

του δημοσιογράφου
κ. Πάρι Κελαϊδή

*Τρία βουνά μαλώνουσι κι είναι να σκοτωθούν
το Κέντρος και το Σφακιανό κι α' άλλο ο Ψηλορείτης.
Μα μήνυσε το Σφακιανό κι είπε του Ψηλορείτη:
«Κάτσατε σεις τ' άλλα βουνά, μα 'γω 'μαι το θεριό σας,
γιατ' έχω εξήντα τρεις κορφές κι εξήντα πέντε βρύσες.
Έχω κι αθάνατο νερό, τον κόσμο να ποτίση».*

1. Σφακιανοί, είναι εγωιστές. Πιστεύουν ότι αποτελούν ένα ξεχωριστό, εκλεκτό τμήμα της Κρήτης. Και «δικαιολογούν» την έπαρσή τους αυτή, με τον μακραιώνα (παλαιότερα) διαχωρισμό τους απ' τους άλλους κατοίκους του νησιού: ιδιότυπη ελευθερία κι αυτοδιοίκηση σε περιόδους ξενικής κατοχής της Κρήτης, μόνιμη οπλοφορία σ' εποχές που οι υπόλοιπες επαρχίες στέναζαν κάτω από ζυγό κατακτητή και ηγετικός ρόλος σε επαναστατικές περιόδους¹.

Με τα δεδομένα τούτα, είχαν αποκτήσει τότε την βεβαιότητα ότι αποτελούσαν μια διαφορετική σε ποιότητα ράτσα. Κι όταν κάποιος από άλλη επαρχία «τολμούσε» να σηκώσει κεφάλι, τον... κατακεραύνωναν.

2. Αυτό λοιπόν που συνέβαινε με τους ανθρώπους, οι Σφακιανοί φαντάζονταν ότι μπορούσε να επεκταθεί και στα άψυχα αντικείμενα.

Έτσι σε (φανταστική, βέβαια) διαμάχη του Ψηλορείτη, της Σφακιανής Μαδάρας και του Κέδρου — που είναι παρακλάδι του Ψηλορείτη, με ύψος 1830 μέτρα — τα τρία βουνά «είναι να σκοτωθούν» απ' τον ανταγωνισμό, για το ποιο είναι το ψηλότερο, το μεγαλοπρεπέστερο, το ενδοξότερο. Αλλά χωρίς πολλά-πολλά, το Σφακιανό στέλνει μήνυμα στον Ψηλορείτη (με τον Κέδρο, μήτε που καταδέχεται ν' ασχοληθεί...) και τον συμβουλεύει να καθήσει φρόνιμος, αφήνοντας κατά μέρος τις καυχήσιολογίες, με το επιχείρημα ότι «εγώ 'μαι το θεριό σας»....

3. Επεξηγώντας την άποψή του, το Σφακιανό βουνό τονίζει ότι έχει «εξήντα τρεις κορφές». Πραγματικά, το γεγονός αυτό είναι εντυπωσιακό.

Όπως δηλαδή απέδειξαν νεώτερες μετρήσεις², οι Μαδάρες έχουν 57 κορυφές άνω των 2.000 μέτρων, ενώ ο Ψηλορείτης έχει τρεις μόνο τέτοιες. Αλλά αν θελήσει κανείς να προχωρήσει τον παραλληλισμό σε Πανελλήνια κλίμακα, πάλι η Μαδάρα βγαίνει κερδισμένη: Στις 57 κορυφές της, ο Όλυμπος, το ψηλότερο βουνό της χώρας μας, αντιπαραθέτει μόνο 12 με υψόμετρο άνω των 2.000 μέτρων.

4. Βέβαια, όλοι οι χάρτες, τα βιβλία γεωγραφίας και οι εγκυκλοπαίδειες, αναφέρουν ότι η μεγαλύτερη κορφή του Ψηλορείτη (το Άγιο Πνεύμα) είναι 2.453 μέτρα, ενώ της Σφακιανής Μαδάρας (οι Πάχνες) 2.450. Υπερέχει δηλαδή ο πρώτος, κατά 3 μέτρα.

Κι είναι γνωστό το ανέκδοτο που λέγεται σε βάρος των Σφακιανών. Ότι δήθεν, ο εγωισμός τους δεν ανεχόταν να υπάρχει άλλο βουνό της Κρήτης ψηλότερο απ' το δικό τους. Γι' αυτό — λέει — ανέβηκαν στις Πάχνες κι έκτισαν στην κορυφή της μια ξερολιθιά 4 μέτρων, ώστε το ολικό ύψος να ξεπερνά τον Ψηλορείτη.

Τα καλοκάγαθα αυτά πειράγματα, οι Σφακιανοί τα δέχονται με συγκαταβατικό χαμόγελο.

5. Και να τώρα, που τα δεδομένα άλλαξαν. Σύγχρονες επιστημονικές μετρήσεις που έκανε με τελευταίου τύπου μηχανήματα ακριβείας η μοναδική σε αρμοδιότητα και αυθεντία για την χώρα μας Γεωγραφική Υπηρεσία Στρατού, απέδειξαν ότι οι Σφακιανές Μαδάρες είναι το ψηλότερο βουνό της Κρήτης!

Αρχικά, ένας φίλος³ μου έδωσε την πληροφορία. Αόριστη και συγκεχυμένη βέβαια. Αλλά από κει ξεκίνησα⁴. Πήγα στην Γεωγραφική. Ρώτησα. Έψαξα. Υπέβαλα αιτήσεις. Έκανα δηλώσεις⁵. Πλήρωσα παράβολα. Και τελικά, ήρθε η απάντηση – έγγραφη και υπεύθυνη: Ναι η κορφή του Ψηλορείτη έρχεται δεύτερη⁶.

Η διαφορά είναι βέβαια ελάχιστη. Μόλις έξη πόντοι: Πάχυνες 2.453 μέτρα και 65 εκατοστά, Ψηλορείτης 2453 μέτρα και 59 εκατοστά. Αλλά αυτό, είναι μια λεπτομέρεια. Η «ουσία» είναι, ότι το Σφακιανό βουνό είναι το ψηλότερο του νησιού⁷.

Άδικα λοιπόν γινόταν τόσα χρόνια τα «πειράγματα» για τον... τρόχαλο που δήθεν έκτισαν οι Σφακιανοί στη Μαδάρα τους για να ψηλώσει⁸. Άδικα και τα σιωπηλά παράπονα των ίδιων προς την φύση – διότι κατά βάθος, ήθελαν από εγώ έναν τρόπο πρωτεία και στον τομέα αυτόν...

Τηλεφώνησα τα «χαμπάρια» σε γέροντα της επαρχίας. Έμεινε για λίγο αμίλητος. Νόμιζα πως η γραμμή είχε διακοπεί. «Μ' άκουσες;» τον ρώτησα. «Άκουσα σε... Μόνο σκέφτομαι, πως οι παλαιηνοί μας είναι σήμερα αποθαμένοι και δε θα μπορέσουν να σ' ακούσουν κι εκείνοι – για να φχαριστηθούν... Άδικο πράμα, που τα πρώτα μηχανήματα κάνασι λαθεμένα μετρήματα... Άδικο... Νάσαι καλά, που μου τηλεφώνησες...»

6. Ας ξαναγυρίσουμε όμως, στη «διαμάχη» των βουνών του τραγουδιού μας. Και να θυμηθούμε, πως ο ριμαδόρος της εποχής συνταίριασε τους στίχους τότε, που όλοι πίστευαν ότι ο Ψηλορείτης είναι το ψηλότερο βουνό.

Το Σφακιανό λοιπόν, για να αποκρούσει προκαταβολικά τυχόν απάντηση του Ψηλορείτη (ο οποίος θα του θύμιζε βέβαια εκείνα τα περίφημα τρία μέτρα), του δίδει την χαρακτηριστική βολή:

«Έχω κι αθάνατο νερό
τον κόσμο να ποτίση»

Με την αλληγορική αυτή φράση, θέλει να υπενθυμίσει και να υπογραμμίσει την υπεροχή των παλικάριών του στις μάχες. Τους ηρωισμούς και τα κατορθώματά τους, τα γρήγορα ξαναζωντανέματα του τόπου ύστερα απ' τις καταστροφές – πράματα τα οποία μόνον εφ' όσον υπήρχε εκεί κάποια μαγική, υπερφυσική δύναμη, μόνο αν υπήρχε το «μυθικό νερό», μπορούσαν να συμβαίνουν.

Αθάνατο μάλιστα νερό σε τέτοιες ποσότητες, ώστε να'ναι αρκετό για όλους τους Κρητικούς. Αρκετό ώστε:

«τον κόσμο να ποτίση»

Είναι φανερό ότι ο ριμαδόρος υπαινίσσεται εδώ αλληγορικά τον ηγετικό ρόλο των κατοίκων της επαρχίας, οι οποίοι κάποιες εποχές μετέδιδαν σε άλλους την πατριωτική τους φλόγα και οδηγούσαν όλους τους Κρητικούς στην ένοπλη αναμέτρηση με τον εχθρό.

1. Δεν αναφέρεται κανείς, μόνο στην περίφημη επανάσταση του Δασκαλογιάννη (1770-71). Η εθνεγερσία του 1821 άρχισε για την Κρήτη στην Θυμιάνη Παναγία Σφακίων. Την Καγκελαρία (Διοίκηση του αγώνα) ανέλαβαν Σφακιανοί. Και η αρχηγία των πολεμικών επιχειρήσεων ανατέθηκε σε δέκα Σφακιανούς Στρατηγούς (Ιστορία Ψιλάκη, τόμος Γ, σελ. 347). Όταν τον Νοέμβριο 1821, ήρθε στο νησί ως πολιτικός αρχηγός και Αρχιστράτηγος, ο Μιχαήλ Αφεντούλιεφ, εξέλεξε κατ' αρχήν οκτώ στρατηγούς, οι οποίοι ήταν και πάλι όλοι Σφακιανοί (Ιστορία επίσκόπου Παπαδοπετράκη, σελ. 255).

Η μεγάλη Κρητική επανάσταση του 1866-69, κηρύχθηκε στο βουνό Συκιά Σφακίων (βλέπε μνημείο, στο χωριό Ασκήφου).

Η τελευταία επανάσταση εναντίον των Τούρκων, στα 1895-97, η «τυχερή», είχε ηγέτη τον Σφακιανό Μανούσο Κούνδουρο.

Στον Μακεδονικό Αγώνα (1903-1909) γενικός αρχηγός των εθελοντών ήταν επί τέσσερα χρόνια ο Σφακιανός καπετάν Θάρδος (Γ. Τσόντος).

Ο ιστορικός Ι. Μουρέλλος, επιξηλώντας το πρωτοφανές γεγονός να'ναι Σφακιανοί όλοι οι στρατηγοί που ανέλαβαν αρχικά τον αγώνα ολόκληρης της Κρήτης στα 1821, γράφει (τόμος Α, σελ. 340):

«Το βέβαιο είναι — κι' αυτό εξάγεται απ' την μελέτη της Ιστορίας της όλης δράσης των Σφακιανών — πως οι άλλες επαρχίες ήθελαν και ζητούσαν αρχηγούς απ' τα Σφακιά, γιατί τους θεωρούσαν και τους αναγνώριζαν ως πιο εμπειροπόλεμους και πιο πρόθυμους σε θυσίες. Πρέπει άλλως τε, εμείς οι τωρινοί Κρήτες, που δεν παρασυρόμαστε από αδικαιολόγητες αντιθέσεις και ζήλεις, να αναγνωρίζουμε ότι ο Κρητικός Λαός των σκληρών εκείνων χρόνων και κατά συνέπεια κι εμείς οι άλλοι, οφείλομε ευγνωμοσύνη στον λαό των Σφακιών, που τόσες φορές θυσιάσθηκε για τις άλλες επαρχίες. Γιατί δεν πρέπει να ξεχνούμε πως οι μέχρι το 1770 ευτυχισμένοι και σχεδόν ελεύθεροι Σφακιανοί, θυσιάσαν την ευτυχία τους για την ελευθερία των άλλων Κρητικών — των οποίων παρακολουθούσαν τα δεινά και συνέτρεχαν τους πόνους. Εξ άλλου, ο διορισμός Σφακιανών ως αρχηγών και καπετάνιων σ' άλλες επαρχίες, ήταν και αναγκαίος. Διότι έτσι παρουσιαζόταν στην επαναστατική διοίκηση μια ομοιογένεια — αφού οι αξιωματούχοι προέρχονταν, σαν να πούμε, απ' την ίδια πολεμική σχολή».

2. Μ. Μανουσάκης, Κορυφές της Μασδώρας, περιοδικό Κρητική Εστία, τεύχος 100.

3. Ο μηχανικός και δεινός ορειβάτης κ. Μ. Μανουσάκης.

4. Μ' ενδιέφερε απόλυτα το θέμα, για τον δεύτερο τόμο του βιβλίου μου «Ριζίτικα για τα Σφακιά», που ετοιμάζω.

5. Δηλώσεις του νόμου 105 ότι τα στοιχεία θα χρησιμοποιήσω για λαογραφική μελέτη και ό-
τι δεν θα ...πωλήσω τις πληροφορίες του Στρατού σε τρίτους...

6. Το έγγραφο που πήρα έχει ημερομηνία 21.10.1983 και το υπογράφει ο διοικητής της Γεωδαισίας αντισυνταγματάρχης κ. Γ. Καλαντζής. Επεξηγεί ότι το ψηλότερο σημείο της Μασδώρας είναι αυτό που φέρει τον κωδικό αριθμό 48 και βρίσκεται στις Πάχνες, ενώ στο αντίστοιχο του Ψηλορείτη έχει αριθμό 30 στους ίδιους πίνακες.

7. Από την Γραμματεία της Γεωδαισίας (κ. Γ. Ναζαράκης) πήρα την, εύλογη εξ άλλου, πληροφορία ότι στους χάρτες που θα εκτυπώσει προσεχώς η Υπηρεσία του, θα αναφέρονται οι νέοι αριθμοί, με τα πραγματικά και οριστικά ύψη των βουνών της Κρήτης.

8. Ρώτησα, μεταξύ σοβαρού και αστείου, τον αρμόδιο της Υπηρεσίας κ. Αν. Ζιάννη που είχε πάρει μέρος στην αποστολή μετρήσεως των Κρητικών βουνών, αν είδε κανένα... τρόχαλο εκεί στην κορυφή, στις Πάχνες. Δεν ήξερε το ανέκδοτο και παρανελεύτηκε. Του εξήγησα. Και γελάσαμε μαζί...

Κατοχικές μνήμες VESTE KRETA

Του Χαρ. Σκριβιλιωτάκη

..... Η σημερινή Στρατιωτική Λέσχη, στα χρόνια της κατοχής, είχε επιταχθεί από τους Γερμανούς, όπως σχεδόν όλα τα όρθια, μοντέρνα και απλόχωρα κτίρια των Χανίων.

Την είχανε μεταβάλει σε τυπογραφείο κι έβγαζαν την εφημερίδα τους.

VESTE KRETA, τη λέγανε και σήμαινε φρούριο της Κρήτης.

Πίσω, η αυλή του κτιρίου, είναι συνέχεια του Δημοτικού κήπου. Στα χρόνια της κατοχής τη χώριζε, ένας χαμηλός μανδρότοιχος. Δυο-τρία μέτρα μακρύτερα, υψώνονταν ένας πελώριος κοκκοφοίνικας ...

Οι αγέλες των πεινασμένων παιδιών, της γενιάς μου, είχαν ανακαλύψει εγκαίρως, την θρεπτικότητα του καρπού του

Στις καθημερινές αναζητήσεις τροφής, ήταν απαραίτητη η επίσκεψη μετά ή πριν από τους στρατώνες, τους σκουπιδοντενεκέδες των καταυλισμών, τους κήπους και τα περβολάκια, στις παρυφές της πόλης.

Με κραυγαλέα τα σημάδια της αστίας, είχαμε πάρει την ευθύνη της επιβίωσης, στα χέρια μας. Με σκελετωμένα 10χρονα άκρα και διογκωμένες τις φλέβες, ψάχναμε χωρίς απορίες.

Η Βασιλεία των ουρανών ήταν πρόωρη για την ηλικία μας. Ούτε είμασταν σε θέση να ερμηνεύσουμε την παραβολή του Κυρίου: «Μακάριοι οι πεινώντες». Εμείς θέλαμε στέρεη τροφή, για να στεριώσουμε. Θέλαμε να μεγαλώσουμε. Να ζήσουμε την αμαρτία της ζωής.

Στρατιές οι πιτσιρικάδες στους λίγους ανοιχτούς δρόμους της πόλης, ξετρυπώναμε κάθε αυγή από τα χαλάσματα. Με παγωμένα μουσούδια και ξυλιασμένη ανάσα. Κακότεχνες μορφές της αποκάλυψης. Σκέλεθρα χωρίς μνήμες και μέλλον. Φιγούρες λιπόσαρκες, θλιβερές εικόνες και νότες, ενός πολέμου παράλογου, άδικου. Βούλιαξαν ως τον ολοκληρωτικό αφανισμό, οι αντιθέσεις των τερατόμορφων θεριών του καπιταλισμού, την αξιοπρέπεια, την ελευθερία και το γένος τ' ανθρώπου.

Τα κοιτάσματα του Ρούρ, η προσάρτηση της Αλσατίας και της Λωρραίνης.

Ο κρυφός πόθος, του εσμού των αντιπάλων του άξονα, για τη συντριβή του απόηχου της Οκτωβριανής επανάστασης.

Το τυφλωμένο μίσος τους. Η αγωνία του πλούτου και η συφοριασμένη εναντίωση στις ιδέες, όπλισε παρανοϊκούς και ηλίθιους.

Κυκλώθηκε η Γη με εκατόμβες θυμάτων.

Κάρπισε η αλαζονεία τους, κοιμητήρια και θανάτους. Έμειναν άταφοι, τροφή στα όρνεα, μυριάδες νεκροί. Αθώοι κι αμέτοχοι με μία απορία ζωγραφισμένη στα πρόσωπα, σε νεκρική ακαμψία. Η γη της κατεχόμενης Ευρώπης γίνεται στρατόπεδα. Άθυρμα κόκκαλα σε ριγωτές πυζάμες. Με ένα νούμερο στο βραχίονα και στο πέτο, χωρίς όνομα, εθνικότητα και αιτία.

Απλώθηκε η παγωνιά που ' φερε ο βορράς, η φρίκη και η πείνα. Έπιασε τα Βαλκάνια, έφτασε στο νησί και το στενό μας

Ο ΤΣΙΦΤΕΛΗΣ ΚΙ Η ΨΥΧΟΘΥΓΑΤΕΡΑ ΝΤΟΥ..

Τότες σας απού φεύγανε πατείς με, πατώ σε στην Αμερική και τσι στύλομαχιάζανε στα παπόρια σαν τα έχνη, ήτονε κι ο Γιωργάκης ο ξάδερφός μου παωμένος κι ευτός. Σαν εγάειρε αγόρασε ένα σπίτι στη Χώρα κι εκεία στα ντερμιτζιδικά άνοιξε ένα μαγερικάκι, επαντρεύτηκε κι επέρνα καλά. Μα ήτονε ο κακόρροικος τσιφτελής στα κοπέλλια ντου. Κιανένα τούζη. Αποθαίνανε γή μεγάλη γή μικιά. Μια θολά απού πήγε η γυναίκα ντου στη μάισσας τσ' είπε πως το ζώδιο ντου ήτονε αιτία και δεν εξηούσανε τα κοπέλλια ντωνε. Καλή ώρα μας, τσ' εξήγησε, έει ένα μπράμμα σαν τον αδερφοδιώχτη απούχουνε μερκά - μερκά κοπέλλια και γίνονται αιτία ν' αποθάνουνε ούλα τ' αδέρφια ντωνε απού γεννιούνται όξω από πίσω ντωνε.

Αποφασίστηκε το λοιπός κι η γυναίκα ντου κι έβαλε βουλή να πάρη μιαν κοπελλιά τσ' αδερφής τη να τήνε μεγαλώση, να τήνε μπέψη στο σκολειό και να τήνε κάμουνε και κληρονόμο ντωνε. Να τήνε υιοθετήσουνε ηθέλανε, μα η γι' αδερφή τζη επειδής εφοβήθηκε την ατσιποδιά του Γιωργάκη τση λέει:

—Να σου τήνε δόσω θέλει να την έης συντροφιά, μα όι να την υιοθετήσης την Κούλα μου. Φοβούμαι το ζώδιο τ' αντρούς σου. Για την κληρονομιά κάμε ό,τι θέλεις.

Επήρε ντηνε το λοιπός κι εμεγάλωσε ντηνε η Γιωργάκαινα την Κούλα, έμαθέ τζη γράμματα, έβγαλε το Γυμνάσιο που τότες σας ήτονε ανακάτερα αγόρια και κορίτσια μαζί. Κι ετσά απού σ' εκείνη να τη γειτονιά ήτονε και πολλά αγόρια, η Κούλα ήτονε μιαν κοπελλιά στιμονερή, σωστή αντρογυναίκα γιατί τσ' αρέσανε κι ούλα τ' αγορίστικα παιγνίδια. Μπρε ποδήλατο εκαβαλίκευε, μπρε το σωφέρη έκανε, μπρε έσκαφτε τον κήπο ντωνε. Σαν το σερνικό κοπέλλι ήτονε. Κείνο να τον καιρό στην Πολιτεία τω Χανιώ μόνο άλλη μια κοπελλιά εκάτεχε να σωφφέρη.

Οι ψυχογονιοί τζη την εκαμαρώνανε και τση τα κάνανε ούλα καλά καμωμένα. Πρίχου να πέσουνε οι Γερμανοί στην Κρήτη κι επειδής ο κόιμος έφευγε στα χωριά να γλυτώση τσι μπομπαρδισμούς, η Κούλα επήγε με τη νοικατόρισσά ντωνε στ' Αλικιανού. Σαν επέσανε οι τρισκατάρατοι οι γι'

αλεξιφτόνοι κι εκαταστρέψανε τα Χανιά κι εκαταλαγιάσανε μιαν ολιά οι μπομπαρδισμοί, η Κούλα ξεκίνησε μαζί μ' άλλους να κατεβή στη Χώρα να ιδή είντα απογινήκανε οι γέροι τζη - οι ψυχογονιοί τζη. Μα στη στράτα τσι βρήκανε καινούριοι μπομπαρδισμοί, εμπήκανε στσι Φυλακές τσ' Αγυιάς να χωστούνε, μα κι εκεία επέφτανε μπόμπες. Ένα βλήμα το λοιπός σαν επέρασε απού το κορμί νιούς εσφηνώθηκε στον αστράγαλο τση Κούλας.

Επεράσανε έξη μέρες δίχως γιατρό, δίχως γιατρικά κι ο πόδας τση Κούλας ντούμπανο. Βάνουν ντηνε σ' ένα παραθυρόφυλλο, αρπούν ντηνε τέσσερις και τήνε φέρνουνε στη Χώρα. Μα ήτονε μπλειό πολύ αργά. Τότες σας αντιβιοτικά δεν υπήρχανε κι ετσά απόθανε η κακομοίρα η Κούλα στα είκοσι τζη χρόνια.

Απού τον καυμό ντωνε η ψυχομάννα τζη κι ο ψυχοπατέρας τση, εχάσαν τα λογικά ντωνε γιατί εθαρρούσανε πως ευτοί εφταίγανε κι απόθανε ετσά λογίως η Κούλα. Ετσά χαϊμένα που τάχε ο Γιωργάκης πολλές βολές έπαινε αντίκριτα απού το σπίτι ντου, απούτονε χωράφια, τότε σας, εμάζωνε κι έκοθε ό,τι πράσινο εύριστε κι όντεν τον ερωτούσανε είντα τα μαζώνει ήλεγε:

—Ένα χαιρετισμό θα βαστώ τση Γιωργάκαινας και τση Κούλας μιας κι εβγήκα στην εξοχή...

Κι οι δυό ντωνε, οι γέροι, εφτάξανε κι εξεπεράσανε τσ' εκατό χρόνους. Πρέπει πως κι αμμιά βολά κι η πίκρα, όσο μεγάλη κι αν είναι θρέφει τσ' ανθρώπους.

Σαν απόθανε ο γέρος κι έζηε ακόμης η Γιωργάκαινα κι επήγαινε στη γειτονιά, ήλεγε όντεν έφευγε:

—Πάω γιατί η Κούλα έκατσε πάλι στο ποδήλατο κι ανέ ντήνε δη ο γέρος θα γενή τραβάγια... Όι γι' άλλο πράμα μα για να μην πέση...

Έζησε κι ευτή ώσπου γίνηκε όσω χρονώ ήτονε κι ο Γιωργάκης όντεν απόθανε. Μα δεν ήτονε και πολλά πρωτύτερός τση μόνο τρία χρόνια...

Κι εγώ εδά που τσι σκέφτομαι ούλους λέω πως πρέπει νάναι σωστό κείνο να απού λέγανε οι παλιοί:

Απού τση μοίρας τα γραμμένα δεν παραμερά κιανένα...

ΜΑΡΙΚΑ ΤΖΕΡΑΚΗ - ΒΛΑΣΣΟΠΟΥΛΟΥ

...Μοιρόγραφο της Κρητικιάς ψυχής, η εξοικείωση με τον αντρίκιο θάνατο ... Τα μαύρα πουκάμισα και τα τσεμπέρια αποτελούν μέρος της προίκας μας. Στο πατρογονικό σεντούκι κείτονται οι καταβολές αγώνα, παρέα με τους γκράδες, τα καριοφίλια και τα μαυρομάνικα.

Δεν ήταν στη φύση μας «να γονατίσουμε σκυφτοί, σαν τα σκουλίκια που πατεί μας», όπως χαρακτηριστικά λέει στο «12λογο» του Γύφτου ο βάρδος της Ρωμιοσύνης, Παλαμάς ...

Παραμερίσαμε το βολόσυρο και το υνί, απιθώσαμε σε μια γωνιά την τσάπα και το κλαδευτήρι. Ντυθήκαμε γαμπριάτικα, τα κρόσια και το μαυρομάνικο και στολίσαμε τα πέτα μας με την προγονική λαχτάρα για λευτεριά.

Πιάσαμε τα λιόφυτα, τους λόφους και τις δημοσιές. Όπου ξερνούσαν τα φτερωτά θεριά τους, τα ανθρωπόμορφα ανελέητα Ρομπότ.

Ήπιαμε το αίμα των άρπαγων της γης και του ουρανού μας. Για την τιμή της κόρης και της αγαπητικιάς. Του προγόνου και τ' εγγονιού. Για την Κρητικομάνια.

Κι όπως το θέλει το έθιμο κι η παράδοση σφουγγίσαμε τ' αχνό διαβολικό τους αίμα, στα χείλια μας. Γίναμε δυνατότεροι κι άπιαστοι, αθάνατοι. Τούτη τη φορά όμως το αίμα ήτανε πικρό. Νοιώθαμε τη πικράδα όταν αποκαλύπταμε το σκοτωμένο. Παιδιά αμούστακα

Κρίμα στα νιάτα τους. Μα πιο πολύ το κρίμα, πάνω σ' αυτούς που σκότωσαν από τα πριν τις ιδέες και το σεβασμό στην ανθρώπινη ζωή. Με πατριδοκαπηλικές κορώνες και κούφιο σωβινισμό.

.... Λεφούσι ο εχθρός. Πάνοπλοι, σιδερόφραχτοι. Δεν είχαν τελειωμό οι επιδρομές κι η υπεροπλία τους. Δέσανε το νησί πισθάγκωνα

Μόνο στην ψυχή του Κρητικού, δεν μπόρεσαν να φορέσουν χειροπέδες ... Πιάσαμε τα βουνά, τα φαράγγια, τις σπηλιές και τις ριζιμιές πέτρες. Ρημάξανε τα χωριά μας, σώθηκαν οι σοδειές. Έμεινε άσκαφη η γη και μουγγάνιζε απ' τον πόνο και το παράπονο. Στα καρπερά της σωθικά, στη μήτρα, θλάσταινε η ξεραίλα ...

Πείνα κι ερημιά στην ύπαιθρο. Πείνα, παγωνιά, καταχνιά και χαλάσματα στη πόλη. Μα πιο πολύ, πιο τρομαχτικά, νοιώθαμε την πείνα και το φόβο, εμείς οι μικροί. Ήταν για μας, δυο φορές συμφορά απάντεχνη και σε σταθερή βάση, αίνιγμα. Όσπου να καταλάβουμε χρειάστηκε να ξανοιχτούμε. Ιχνηλατώντας με οδηγό το ένστικτο της αυτοσυντήρησης επισημάναμε όσες εστίες και πηγές, κάποιας μορφής τροφής. Να ζήσουμε.

* * * *

Πίσω από τη VESTE KRETA, σειούσαμε τον κοκκοφοίνικα και έπεφτε κατάχαμα ο ώριμος καρπός. Κάτι σπόροι, σαν μικροί χουρμάδες. Λιχουδιά ποιότητας. Με τα πολλά, κι από πολλά παιδιά, σείσματα, κάποτε έπαιψαν, τελείωσαν οι ώριμοι καρποί. Τζίφος. Η πείνα μας όμως επιταχτικότερη από την προσφορά της φύσης, μας επέβαλε τη βίαιη συγκομιδή. Ο πιο κατάλληλος γι' αυτή τη δουλειά, χωρίς τον ελάχιστο δισταγμό, λέει σε μια στιγμή:

—Θα βγω πάνω ...

.... Αρχισε το σκαρφάλωμα με μια μαεστρία που θα τη ζήλευαν πολλές μαϊμούδες και νάτος, στο φτερό στην κορφή. Έτρωγε, πετούσε, μισογινομένους και άγουρους καρπούς. Ό,τι έβρισκε. Όλα τα τρώγαμε με μοιρασιά στο πι και φι.

Κάποτε σταμάτησε, γιατί από τη στιφάδα του άγουρου καρπού, ένοιωθε σα νάχε γυρίσει το στόμα του στο σβέρκο ... όπως μας είπε.

Στην ανάπαυλα αυτή, άρχισε να χαίρεται την υπεροχή που τούδινε το ύψος και απολάμβανε τη θέα των χαμηλότερων κορφών, τα κεραμίδια των σπιτιών, τις ταράτσες και τις αυλές. Εκεί που περιμέναμε με στραμμένες τις κεφαλές μας στο ... Θεό, για ένα καινούριο μάννα κι οι προτροπές μας έγιναν επίμονες, τον βλέπουμε ξαφνικά να τσουροβολά χωρίς περίσκεψη για την ακεραιότητα της σάρκας του και να προσγειώνεται αλαφιασμένος ανάμεσά μας. Πριν προλάβουμε να ρωτήσουμε για την άτακτη κατεβασιά του, μας κάνει, λαχανιασμένα:

—Ρε σεις, η αυλή της λέσχης είναι γεμάτη πυρομαχικά. Είδα κιβώτια, συνέχισε, που πρέπει νάχουν όπλα, σφαίρες ή και χειροβομβίδες ...

Τα νέα ήταν συνταραχτικά και πάνω από τις διαθέσεις, ίσως και τις δυνατότητες μερικών παιδιών. Διαχωρίσανε τη θέση τους 2 παιδιά κι έφυγαν. Μείναμε έξη. Διασταυρώσαμε την πληροφορία επί τόπου. Κάναμε μια αυτοψία για την επιχείρηση, καταστρώσαμε σχέδιο δράσης και φύγαμε. Πήγαμε στα λημέρια μας και ετοιμάσαμε λαγούμια στα χαλάσματα, για κρυψώνα.

Στη συντροφιά μας είχαμε δυο γιούς του Μπάρμπα-Γιώργη, οικοδόμος μπασμένος από πριν τον πόλεμο, στην οργάνωση. Τούπαμε τα καθέκαστα, το σχέδιο δράσης, μεταφοράς και απόκρυψης. Μας ενέκρινε και μας έστειλε, σαν νάμαστε όλα παιδιά του, στην ευχή του.

Ξεχάσαμε προσωρινά την πείνα και το γουργουρητό της. Τα μάγουλά μας ρόδισαν, από την ευφορία της καρδιάς για την απόφαση.

Λεπτομέρεια ασημαντή, πούρχονταν σε δεύτερη μοίρα ο φόβος αν μας έπιαναν. Ξέραμε πως θα πυροβολούσαν, πριν μας ζητήσουν τη ταυτότητα. Μετά θα ανακάλυπταν ότι μετρούσαμε στις γνώσεις και τα χρόνια ως την πρώτη δεκάδα της αριθμητικής.

Δεν ψάχναμε αιτία να κιότεψουμε. Συνειδητά, με το άψηφο της πρώιμης εφηβείας και το χλευασμό στο θάνατο, ένα σούρουπο μπουκάραμε μ' όλες τις προφυλάξεις και τα μέτρα που επέβαλαν οι περιστάσεις για να στεφθεί με επιτυχία το πρώτο μας σαμποτάζ. Πετύχαμε, χωρίς απώλειες. Ξεθαρρέψαμε ώσπου κάναμε πάστρα την αυλή της λέσχης ...

Πού να φανταστούν οι Γερμανοί πως κάτι καρότσια, με δύο μακριά ξύλινα χέρια, που τσούλαγαν σε δύο ρουλεμάν κι είχαν πάνω τους ξερόκλαδα και ένα πιτσιρικά καθαλαρία ήταν τα εργαλεία του σαμποτάζ. Πώς μέσα και κάτω από τα φύλλα μεταφέραμε σύνεργα του θανάτου. Τόσο προκλητικά απερίσκεπτα παίζοντας κυνηγητό και τρεχάλα, σε κεντρικούς δρόμους, με ξεφωνητά και τραγούδια που βρήκαν τον τόνο στο ρίγο της ραχοκοκαλιάς μας ολοκληρώναμε το έργο μας.

.... Κρύφτηκαν σκεπάστηκαν αριστοτεχνικά στον υπόνομο ενός χαλάσματος του σοκακιού μας. Σε πρώτη ευκαιρία μεγαλύτεροι από μας τα φυγάδεψαν στους αντάρτες ...

Δεν ξέρω αν οι Γερμανοί με τη διαπίστωση έκαναν αντίποινα. Εμείς οι μικροί είχαμε μια κάποια ασυλία. Πιάνανε λίγο τόπο. Δεν ξέρω, μπορεί και να μην έκαναν. Εκείνο όμως που γνωρίζω από πρώτο χέρι είναι ότι:

Φρίκη ο πόλεμος. Η πείνα αβάσταχτη.

Από αυτή την ηλικία, θυμούμαι πως το συνειδητοποίησα και με όλη τη δύναμη των καχεκτικών μου πνευμόνων, φώναζα κάνοντας τα χέρια μου χωνί, από τότε:

Ποτέ πια πόλεμος.

Χαράλαμπος Σκριβιλιωτάκης

«ΕΛΛΗΝ ΠΟΛΙΤΗΣ...»

Βασίλη Γ. Χαρωνίτη

Μήνας δεν είχε περάσει από την ώρα που οι Χιτλερικοί πάτησαν την Κρήτη. Το πολύπαθο νησί ντυνόταν στα μαύρα, μέρα με τη μέρα.

Οι άντρες, όσοι δεν βρίσκονταν στην απάνω Ελλάδα, άκουγαν μέσα τους την πατρογονική προσταγή «απού 'χει άρματ' ας βαστά κι απού δεν έχει ας θρίσκει» κι ετοιμάζονταν να μην αφήσουν και τους καινούριους κουρσάρους να χαρούν τη «νίκη» τους.

Εκείνοι, πάλι, που είχαν κάμει το χρέος τους με την V Μεραρχία, πλημμυρισμένοι από τη λαχτάρα, ύστερ' από την υποχώρηση του Στρατού μας, να βρεθούν μια ώρα γρηγορότερα στο αγαπημένο νησί, έφταναν στην Πελοπόννησο κι από κει έψαχναν για ένα οποιοδήποτε πλεούμενο, χωρίς να λογαριάζουν τους τρομακτικούς κινδύνους.

Ρίχνονταν έτσι - ομάδες, ομάδες - σε μια θαλασσινή περιπέτεια με αβέβαιο τέλος. Αρκετοί έχαναν τη ζωή τους απ' τους βομβαρδισμούς της Λουφτβάφε κι άλλοι άφηναν την ύστερη πνοή στα βράχια κάποιας απόκρημνης ακρογιαλιάς, χτυπημένοι από τα πολυβόλα του εχθρού, χωρίς να δουν τα σπίτια τους και τους δικούς τους.

Τα θύματα, στη θάλασσα και στη στεριά, ήσαν πολλά κι οι περιπολίες των Ναζί γίνονταν όλο και πιο συχνές, όλο και πιο συστηματικές κι έκαναν προβληματική αν όχι αδύνατη, κάθε μετακίνηση ...

Μα και τί μ' αυτό; Η λαχτάρα των παλικαριών δεν έσβηνε με τίποτα. Πενθούσαν τους συντρόφους που έχαναν τη ζωή τους κι ύστερα έμπαιναν σ' άλλο πλεούμενο και ξανοίγονταν στο πέλαγος. Η Κρήτη τους είχε ανάγκη και δεν μπορούσαν να παρακούσουν το κάλεσμά της ...

Μ' αυτό τον τρόπο πάρα πολλοί, ύστερα από αφάνταστη αγωνία και ανείπωτες ταλαιπωρίες κατόρθωναν κι έβγαιναν στις Μένιες, στη Γραμπούσα, στ' Αφράτα ή σ' άλλους απόμερους ορμίσκους. Έβγαιναν σε κακή κατάσταση, πεινασμένοι, ταλαιπωρημένοι, πικραμένοι από την έκβαση του πολέμου, όμως αποφασισμένοι να μη σκύψουν το κεφάλι, να μη γονατίσουν· αποφασισμένοι να πεθάνουν όρθιοι παρά να ζήσουν γονατιστοί ...

* * *

Στο Κολυμπάρι ο Γερμανός διοικητής, ένας νεαρός αξιωματικός ήταν η προσωποποίηση του χιτλερικού. Ασταμάτητα εξυμνούσε τη «νέα τάξη» που δημιουργούσε ο Φύρερ και πίστευε αταλάντευτα στη νίκη και στην επικράτηση της «Αρίας φυλής». Παρά τις λαμπρές σπουδές του, για τις οποίες καμάρωνε υπερβολικά, τα θαυμάσια Ελληνικά που μιλούσε και την αγάπη του για τη μουσική, ήταν απάνθρωπος. Υπερβολικά σκληρός.

Αποστρεφόταν τους Κρητικούς. Αν και στο βάθος τους θαύμαζε για την παλικαριά που έδειξαν στη «Μάχη της Κρήτης», τους κακομεταχειριζόταν και τους βασάνιζε πολλές φορές χωρίς λόγο.

Ένα μεσημέρι, η πόρτα του γραφείου του χτύπησε. Με το «εμπρός» άνοιξε και στάθηκε μπροστά του ένας υπαξιωματικός, που, αφού χαιρέτησε, πήρε την άδεια κι άρχισε ν' αναφέρει:

—Η περιπόλος μου, έκανε το συνηθισμένο δρομολόγιό της. Είχαμε φτάσει πέρα απ' τ' Αφράτα όταν αντιληφθήκαμε έναν ύποπτο που προσπαθούσε να κρυφτεί μέσα στα βράχια. Τον καταδιώξαμε και κατορθώσαμε να τον συλλάβουμε. Πρόλαβε όμως και πέταξε κάτι μακριά που μάλλον ήταν περιστροφό. Ψάξαμε αλλά στάθηκε αδύνατο να το βρούμε. Προσπάθησε να μας παραπλανήσει, αλλά εμείς τον ερευνήσαμε και βρήκαμε πάνω του ένα μεγάλο μαχαίρι. Τον αφοπλίσαμε και τον φέραμε εδώ. Είναι από τους Κρητικούς που έρχονται κρυφά από την Πελοπόννησο. Ερευνήσαμε την περιοχή μήπως ήσαν μαζί του κι άλλοι και κρύβονταν αλλά δεν είδαμε τίποτα. Θα τον στείλετε στα Χανιά ή να τον κλείσουμε στο δικό μας κρατητήριο; Παρακαλώ διατάξτε!

Γραφική Κισσαμίτικη παραλία (Γραμπούσα).

(Όση ώρα μιλούσε ο υπαξιωματικός, το πρόσωπο του διοικητή σκοτεινίαζε και γινόταν όλο και πιο άγριο. Τα χέρια του άρχισαν να τρέμουν κι οι γροθιές του σφίχτηκαν με δύναμη. Η αναφορά ωστόσο είχε τελειώσει κι ο υπαξιωματικός περίμενε ακίνητος).

—Φέρτον μέσα!

Ο περιπολάρχης έκανε μεταβολή, θγήκε έξω και σχεδόν αμέσως ξαναμπήκε με τον «κρατούμενο». Ήταν γύρω στα 23, μέτριος στο ανάστημα, καλοκαμωμένος, με αδρά Κρητικά χαρακτηριστικά. Όσο κι αν ήταν κακοπαθημένος η ματιά του πρόδιδε τη φλόγα της ανυπόταχτης ψυχής του.

—Ήρθες για να μας πολεμήσεις; Δεν ξέρεις ότι το Γ' Ράιχ είναι ανίκητο; του φώναξε ο διοικητής χτυπώντας τα χέρια στο γραφείο.

—Αφού μιλείς τη γλώσσα μας, δε γνωρίζεις το λαό μας και την ιστορία του; απάντησε σταθερά ο Κρητικός.

Ο Γερμανός τον ξαναπαράτηρε με πραγματικό μίσος κι ύστερα με νευρικές κινήσεις πήρε μια κόλλα χαρτί «πολυτελείας» κι έγραψε πάνω σε αρχαιοελληνική γλώσσα:

Έλλην πολίτης
φοραθείς παρά θιν' αλός
θέλεα φέρων
κατεσφάττετο.

Το έσπρωξε προς το μέρος του υφισταμένου του που το πήρε, το κοίταξε καλά καλά μα δεν κατάλαβε τίποτα. Στράφηκε με απορία στον «καλλιεργημένο» διοικητή του, που με μια χειρονομία τού 'δωσε να καταλάβει. Τότε εκείνος χαιρέτησε πάλι, πήρε τον «κρατούμενο», έκανε μεταβολή και βγήκε έξω ...

• • •

Την άλλη μέρα, ύστερ' από την κηδεία του άτυχου παλικαριού, ο μπάρμπα Στελιανός, ο ταχυδρόμος, είδε στο καφενείο τοιχοκολλημένη την ανακοίνωση του Γερμανού διοικητή. Την ξεκαρφίτωσε και την έβαλε στην τσέπη του, χωρίς να τον αντιληφθεί κανείς. Βραδισμένα την έφερε στα ορεινά Κισαμίτικα χωριά και τη διάβασε στους άντρες που συγκεντρωμένοι τον άκουγαν με προσοχή, προσθέτοντας και μια δική του μετάφραση: «Ένας Έλληνας πολίτης, πιάστηκε στην παραλία οπλισμένος και θανατώθηκε».

Νεκρική σιγή διαδέχτηκε τα λόγια του ταχυδρόμου. Όλοι σκέφτονταν το άτυχο παλικάρι και τον «πολιτισμό» των «κουρσάρων του Βορρά». Ένας κόμπος ανέβαινε στο λαιμό και δεν τους άφηνε να μιλήσουν.

Τη σιωπή έκοψε ένας ασπρομάλλης γέρος που άρχισε, στην αρχή μόνος κι ύστερα μαζί με τους άλλους, να λέει με αργή, λυπημένη φωνή: «Χίτλερ να μην το καυχηθείς πως πάτησες την Κρήτη ξαρμάτωτη την ηύρηκες και λείπαν τα παιδιά της ...»

Βασίλης Χαρωνίτης

Η ΜΕΛΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΠΟΙΗΣΗΣ

Του ΜΙΚΗ ΘΕΟΔΩΡΑΚΗ

Το πρόβλημα της μελοποίησης ενός ποιητικού έργου είναι σύνθετο. Δε φτάνει δηλαδή να βάζουμε σκέτες νότες κάτω από λέξεις για να πούμε ότι δημιουργήσαμε ένα «νέο έργο». Μήπως υπάρχουν κανόνες; Ευτυχώς όχι.

Μόνο το αποτέλεσμα δικαιώνει την προσπάθεια. Υπάρχουν ποιήματα που επιδέχονται και άλλα που δεν επιδέχονται μελοποίηση. Όμως ποιος θα το κρίνει;

Υπάρχει μουσική που «παντρεύεται» με την ποίηση και μουσική άσχετη με την ποίηση. Όμως ποιος θα το κρίνει; Σε κάθε εποχή οι συνθέτες εμπνεύστηκαν από τους ποιητές. Έτσι γράφτηκαν τραγούδια (κι ανάμεσά τους τα γερμανικά LIEDER), ορατόρια, όπερες, συμφωνίες, λόγου χάρι η «ένατη» του Μπετόβεν. Σ' αυτά τα έργα άλλοτε υπερισχύει η ποίηση, άλλοτε η μουσική. Άλλοτε γίνεται το θαύμα, δηλαδή ένα έργο νέο όπου ποίηση και μουσική γίνονται ένα. Όμως η δική μας προσπάθεια είχε τη δική της ιδιαιτερότητα. Όλες οι άλλες ως σήμερα, απ' ό,τι τουλάχιστον γνωρίζω, περιορίστηκαν μέσα στα πλαίσια της έντεχνης μουσικής. Ήταν φυσικό μιας και στην ποίηση, όσο και στη μουσική, υπήρχε —και υπάρχει— πλήρης διαίρεση: από τη μια η έντεχνη, από την άλλη η λαϊκή.

Περιττό να υπενθυμίσουμε ότι ποίηση και μουσική — συχνά και ο χορός — εμφανίστηκαν μαζί. Δεν έχουμε παρά να δούμε τη δική μας κληρονομιά. Δημοτική ποίηση — δημοτικό τραγούδι — δημοτικός χορός για αιώνες αποτελούν μίαν ενιαία και αδιαίρετη ενότητα. Ήταν τότε που ο λόγος και η μουσική λειτουργούσαν μέσα στο λαό.

Το έντεχνο και το ταξικό εμφανίζονται μαζί. Μια τάξη ξεχωρίζει από τον υπόλοιπο λαό. Η κοινωνική διαίρεση επιβάλλει παντού τους διαχωρισμούς της. Και μαζί τις αντιθέσεις της. Διαίρεση-αντίθεση ανάμεσα στο χωριό και την πόλη. Την πνευματική και χειρωνακτική εργασία. Αυτούς που κατέχουν τα μέσα παραγωγής κι αυτούς που πουλούν το μόχθο τους. Αυτούς που αποφασίζουν κι αυτούς που εκτελούν. Στην ποίηση και στη μουσική η διαίρεση οδηγεί στην έντεχνη ποίηση και μουσική από την μια πλευρά και στη λαϊκή από την άλλη.

Με τις κοινωνικές αλλαγές, την τεχνολογική εξέλιξη, τα έντεχνα είδη προχωρούν με βήμα ραγδαίο, ενώ τα λαϊκά καρκινοβατούν. Στις πιο πολλές χώρες χάνουν την επαφή με τη ζωντανή πραγματικότητα. Είναι η παράδοση που μπαίνει στο μουσείο. Όμως αυτό δε σημαίνει ότι ο λαός — που έπαψε να έχει τη δική του λαϊκή τέχνη — εκφράζεται τώρα με την έντεχνη. Πραγματικά είναι σπάνιες οι περιπτώσεις όπου η έντεχνη τέχνη βρίσκει απήχηση στις πλατιές μάζες. Και είναι παράξενο το φαινόμενο. Γιατί οι μάζες αυτές υποτίθεται ότι με τον καιρό είναι καλύτερα πληροφορημένες, σπουδαγμένες, καλλιεργημένες. Από την άλλη πλευρά τα MASS-MEDIA βοηθούν το έντεχνο έργο να πάει παντού. Και όμως το χάσμα ανάμεσα στο λαό και στα έντεχνα έργα τέχνης μεγαλώνει. Αποτέλεσμα ο λαός δεν έχει καλλιτεχνικό έργο για να ταυτισθεί μαζί του. Η Τέχνη δεν έχει κοινό για να συνδιαλεχτεί μαζί του. Εκτός από μικρές ομάδες εστέτ που γίνονται όλο και πιο μικρές.

Στη χώρα μας πιστεύουμε ότι υπήρξε εξαίρεση σ' αυτό το γενικό κανόνα. Η πλειοψηφία του λαού μας, χάρη στο τραγούδι — το δημοτικό και μετά το λαϊκό και τέλος το έντεχνο λαϊκό — είχε ένα εκφραστικό μέσο για να εκδηλώσει τον ψυχικό του κόσμο. Για να ταυτισθεί μαζί του. Τη στιγμή που το δημοτικό τραγούδι γινότανε παραδοσιακό ήρθε το λαϊκό. Και όταν το λαϊκό δεν ανταποκρινότανε πια απόλυτα στις καινούργιες ιστορικές πραγματικότητες ήρθε το έντεχνο λαϊκό.

Με το έντεχνο λαϊκό τραγούδι αποφεύγεται η διάσπαση-διαίρεση ανάμεσα στη λαϊκή και την έντεχνη τέχνη. Δηλαδή έχουμε μια επάνοδο στη φυσική μορφή του τραγουδιού όταν ποίηση και μουσική αποτελούσαν ένα ενιαίο σύνολο.

Τους άλλοτε ανώνυμους βάρδους τώρα τους έχουν αντικαταστήσει δόκιμοι ποιητές και συνθέτες. Όμως το έργο τους λειτουργεί — όπως άλλοτε με το δημοτικό και το λαϊκό — μέσα στο λαό σαν γνήσιο λαϊκό έργο. Ο λαός αναγνωρίζεται μέσα στο σύγχρονο έντεχνο ελληνικό τραγούδι. Ταυτίζεται μαζί του. Νομίζω ότι αυτό είναι το πραγματικό νόημα και η αληθινή διάσταση της έντεχνης ελληνικής μουσικής. Είναι περιττό να προσθέσω ότι όλα δείχνουν πως αυτό το επαναστατικό φαινόμενο παραμένει περίπου άγνωστο σε κείνους τους πνευματικούς μας κύκλους που υποτίθεται ότι νοιάζονται για τις εξελίξεις της νεοελληνικής Τέχνης.

Δεν είναι λοιπόν περίεργο που η Πολιτεία, το Κράτος, ο Τύπος, η Τηλεόραση και το Ραδιόφωνο και ό,τι έχει σχέση με την καλλιτεχνική και πνευματική ζωή της χώρας, όχι μόνο αγνοούν αλλά και περιφρονούν, όταν δεν το χτυπούν ανοιχτά, το κίνημα της έντεχνης λαϊκής ελληνικής μουσικής.

ΟΙ ΟΡΧΙΔΕΕΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

του ΕΥΤΥΧΗ ΠΡΩΤΟΠΑΠΑΔΑΚΗ
ΓΕΩΠΟΝΟΥ

Από την οικογένεια των Ορχιδέων το γένος *ORH-RYS* (οφρύς) είναι το πιο εντυπωσιακό γι' αυτό προξενεί το ιδιαίτερο ενδιαφέρον των Ορχιδεοφίλων. Το γένος αυτό περιλαμβάνει περί τα τριάντα είδη και υποείδη. Ο λαός τα ονομάζει σκυλάκια, κόρες, μέλισσες ή μελισσάκια, πουλάκια της λαμπρής κ.α.

Οι αρχαίοι Έλληνες μελέτησαν πρώτοι τα περιεργα αυτά φυτά. Τον 1^ο μ.Χ. αιώνα ο Διοσκουρίδης τα ονόμασε «όρχεις» λόγω της μορφής των ριζών τους.

Τα άνθη του γένους *orhrys* για να προσελκύσουν τα έντομα που τα επικονιάζουν, μιμούνται σε σχήμα, σε μέγεθος και τρίχωμα διάφορα θηλυκά έντομα, με τα οποία τα άρρενα προσπαθούν μάταια να έλθουν σε σχέση αναπαραγωγής. Με την προσπάθειά τους όμως αυτή εξασφαλίζουν τη μεταφορά της γύρης.

Ο υψηλός βαθμός υβριδισμού, (ικανότητας διασταύρωσης), άλλο σημαντικό χαρακτηριστικό του γένους *orhrys*, οφείλεται στη γονιμοποίηση που προκαλούν τα έντομα, κυρίως οι μέλισσες και οι σφήκες. Έτσι τα περισσότερα από τα είδη *orhrys*, δημιουργούν θεαματικές ενδιάμεσες μορφές λουλουδιών. Η έρευνα των μορφών αυτών έχει ιδιαίτερη σημασία για τη μελέτη της εξέλιξης του είδους εντός του γένους *orhrys*.

Η Κρήτη είναι γνωστή για τον πλούτο του ενδημισμού της στα φυτά. Έτσι μεταξύ των άλλων φυτών υπάρχουν κι αρκετές ορχιδέες που απαντώνται μόνο στην Κρήτη και δεν βρίσκονται σε κανένα άλλο μέρος του κόσμου. Ο πλούτος των ενδημικών φυτών στην Κρήτη οφείλεται κατά κύριο λόγο στη νησιωτική της θέση στο ιδιαίτερο της κλίμα, (οι μέσες βροχοπτώσεις ετησίως ποικίλλουν από κάτω των 400 χιλιοστών στην Ανατολική, μέχρι πάνω από 1200 χιλιοστά στην Δυτική Κρήτη), στη μεγάλη διαφοροποίηση του υψομέτρου της από 0 μέχρι 2456 μ., στους διάφορους τύπους των εδαφών, στη διαφοροποίηση των τοπίων και των φυτικών σχηματισμών.

Ο ενδημισμός, οι γεωγραφικές σχέσεις και η οικολογία των ορχιδέων της Κρήτης προξενούν το ενδιαφέρον ενός μεγάλου αριθμού βοτανολόγων όλου του κόσμου και έχουν συγγραφεί πολυάριθμες εργασίες που κυκλοφορούν στις διάφορες βιβλιοθήκες του εξωτερικού.

Το πλήθος των φυσικών υβριδίων των ορχιδέων, δηλ. αυτών που είναι διασταύρωση διαφορετικών ειδών, κάνει δύσκολη την εμφάνιση και νέων ειδών,

1: Ορχιδέα από το Ακρωτήρι.

2: Ορχιδέα από τον Ομαλό.

γιατί οι απόγονοι των υβριδίων δεν μπορούν να αποφύγουν το νόμο του Μέντελ κατά τον οποίο μετά από διαδοχικές γενεές τα υβρίδια διασπώνται στους αρχικούς γονείς. Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι η διασταύρωση μεταξύ μερικών ειδών είναι πολύ σπάνια. Έτσι η ξαφνική ανακάλυψη μιας καινούργιας παραλλαγής ορχιδέας, που οφείλεται σε διασταύρωση, ανήκει στα σπάνια φαινόμενα και είναι ιδιαίτερης σημασίας για τους βοτανολόγους.

Η τυχαία αυτή ανακάλυψη που δεν την είχαν ίσως ούτε φανταστεί στην αρχή της εξόρμησής τους, αποτελεί γι' αυτούς που διασχίζουν πολλές φορές τεράστιες αποστάσεις για την ανίχνευση των ορχιδέων, μια τεράστια ικανοποίηση μια άξια ανταμοιβή των κόπων τους. Μια συστηματική έρευνα δεν έχει πάντα σπουδαία αποτελέσματα και συχνά φέρνει στο φως το πολύ-πολύ γνωστούς συνδυασμούς υβριδισμού. Ο σχηματισμός των υβριδίων εξαρτάται από το συγχρονισμό της άνθισης και από τις ευνοϊκές συνθήκες που επηρεάζουν τα έντομα-γονιμοποιητές προκειμένου να εκλέξουν το «έτερο ήμισυ» της σύζευξης. Στη συνέχεια η επιβίωσή τους εξαρτάται από την προσαρμοστικότητα τους στο δεδομένο περιβάλλον.

Μελισσάκια από το Ακρωτήρι Χανίων.

ΠΟΙΚΙΛΙΕΣ ΟΡΧΙΔΕΩΝ

Ophrys scolopax var. *bicolor*.
CRETE (photo Andre MAISONNIER)

Ophrys scolopax heldreichii var. *bicolor*.
(Crete 1979) (photo Andre MAISONNIER)

Ενδημισμός και γεωγραφική σύνδεση των ορχιδεών της Κρήτης.

Πολυάριθμα είδη ορχιδεών συναντάμε σε όλη την Κρήτη μεταξύ των οποίων το ενδημικό είδος *Ophrys Cretica* του οποίου οι διασταυρώσεις, σε σύγκριση με άλλα είδη της Πελοποννήσου και της Δωδεκανήσου, θα μας δείξουν τους βοτανικούς κρίκους των παραπάνω περιοχών.

Στην Κρήτη ένα από τα σημαντικότερα υβρίδια είναι η διασταύρωση των δύο παραλλαγών:

- 1) *Ophrys Cretica* (VIERH) NELSON ssp. *Cretica* με το
- 2) *Ophrys Scolopax* CAN. ssp. *heldreichii* (SCHLTR.) NELSON.

Η πρώτη παραλλαγή συναντάται στην Κρήτη, ενώ η δεύτερη συναντάται στην Πελοπόννησο, την Κάσο ή τη Ρόδο. Και πουθενά στην Κρήτη σαν καθαρή παραλλαγή. Αντίθετα τις διασταυρώσεις αυτών των δύο παραλλαγών τις συναντάμε μόνο στην Κρήτη και πουθενά στην Πελοπόννησο, την Κάσο ή τη Ρόδο.

Η διαφοροποίηση των ειδών των ορχιδεών στην Κρήτη οφείλεται σε μια ιδιαίτερη προσαρμοστικότητα τους στο περιβάλλον, στο έδαφος και το κλίμα του νησιού. Τα ορχιδειδή δεν πρέπει ούτε να εκριζώνονται ούτε να κόβονται, γιατί ζουν σε μια λεπτή ισορροπία με το περιβάλλον τους ώστε αν μεταφυτευτούν δεν μπορούν να επιζήσουν. Ο μόνος τρόπος αναπαραγωγής τους είναι με σπέρματα αλλά και αυτός είναι πολύ αργός και αβέβαιος. Τα σπέρματά τους υπό μορφή σκόνης μεταφέρονται με τον άνεμο. Ένας συνδυασμός πολλών παραγόντων συμβάλλει στη βλάστηση και την ανάπτυξή τους. Όχι μόνο πρέπει να πέσουν

στο κατάλληλο έδαφος, αλλά εξαρτώνται και από τη σχέση συμβίωσης με ειδικούς μύκητες του εδάφους για να ωριμάσουν. Πολλές ορχιδέες κινδυνεύουν να εξαφανιστούν λόγω της καταστροφικής επέμβασης του ανθρώπου. Η φροντίδα μας για τη διάσωσή τους θ' ανταμειφθεί με τον πρώτο ανοιξιάτικο περίπατο στη βραχώδη έκταση του Ακρωτηριού, ή μ' έναν μακρινότερο, στις επίσης πετρώδεις περιοχές της Σπάθας και της Γραμβούσας, όπου οι πλούσιοι φυσικοί βιότοποι της ορχιδέας. Εκεί ο προσεκτικός παρατηρητής θ' ανακαλύψει να ξεπροβάλλουν τα κεφαλάκια τους, πνιγμένα στην αγριάδα του θάμνου, τα ευαίσθητα αυτά λουλούδια, και σκύβοντας θα αισθανθεί διάχυτο στον αέρα το ιδιόρρυθμο, άρωμά τους, λεπτό και αδιόρατο να διαποτίζει την Κρητική Άνοιξη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- 1) NELSON, E -1962- Gestaltwandel und Artbildung erörtert am Beispiel der Orchidaceen Europas und der Mittelmeerländer, insbesondere der Gattung *Ophrys* - *chernes* - Montreux.
- 2) POLUNIN, O., et HUXLEY, A., *Fleurs du Bassin mediterraneen*, Paris 1967.
- 3) RECHINGER FIL., K.H. -1943- Neue Beiträge Zur flora Von Kreta-Denkschr. Akad. d. Wiss. Wien. math. nat. Kl., Bd. 105,2. Halbbd. 1. Abt. RENZ, J. -1930- Beiträge Zur Orchideenflora der Insel Kreta-Fedde Rep., 28, p. 241-262..

Γερμανική κατοχή 1941

Μια φωνή την νύχτα....

Κανείς δεν μπορούσε να παραβγεί στην σβελτοσύνη με τον Μιχελή. Δεν ήταν μόνο γέννημα και θρέμμα του βουνού, ήταν ακόμη καμωμένος από την φύση να δραςκελά θάμνους, να πηδά θράχους, να τρέχει σαν το ελάφι, χωρίς να τον εμποδίζει η Κρητική του θράκα. Ψηλός, λιγνός, με δακτυλιδένια μέση, μαυροκόκκινος, ψημένος από τον ήλιο της μαδάρας, με μαύρα μαλλιά τυλιγμένα ανάκατα στο κροσσάτο σαρίκι, έμοιαζε τη ράτσα που βγήκε κατ' ευθείαν από τα σπλάχνα του βουνού. Από παιδί βοσκός, είχε μάθει να ζει με τ' αγρίμια και να μιλεί μαζί τους. Είχε την όψη την τραχειά κι όταν σε κοιτάζε με τα μεγάλα καστανά του μάτια, σ' έκανε να νομίζεις πώς ζεις σέ χρόνους περασμένους, τότε που οι άντρες θεριά, διαφέντευαν τις θρυλικές βουνοκορφές των Σφακιών. Αραιά κατέβαινε στο χωριό να φέρει γάλα και κανένα σφακτό στην Ανίτσα την γυναίκα του, μά δεν είχε πολλά πάρε δώσε με τους χωριανούς. Στο καφενείο πήγαινε λοιπόν αραιά, μα τον αγαπούσαν όλοι για τη ντομπροσύνη του κι ακόμη γιατί στ' αντίκρουσμα των γνωστών του, χάριζε ένα πλατύ γέλιο, που μέρωνε την μορφή του και την έκανε υπερκόσμια.

—Τί κάνεις Μιχελή; Πώς πάει φέτος η μαδάρα;

—Μια χαρά και δυο καμάρια! Απαντούσε γελώντας και κούναγε λίγο το κεφάλι με το κροσσάτο μεταξωτό μαύρο σαρίκι, ακουμπούσε μετά στην στριφνή κατσούνα το πηγούνι του κι έδινε ενδιαφέροντα νέα, για όλα τα θρέμματα της γης που περνούσε τις μέρες και τις νύχτες κοντά τους.

Αρχές του Μάη του 1941 ανύποπτος ο Μιχελής απομονωμένος μαδαρίτης είχε καλή σοδειά και πολλή δουλειά με τα πρόβατά του. Ήταν χαρούμενος κι έκανε πολλά σχέδια. Η Ανίτσα η γυναίκα του, του είχε δώσει κιόλας ένα γιο κι ετοίμαζε και το δεύτερο παιδί. Αυτή η χαρούμενη αφορμή τον έκανε να κατεβαίνει κάπως συχνότερα από άλλη φορά φέρνοντας γάλα και τυρί στο σπιτικό του και με την ευκαιρία ν' αλλάξει και κανένα ρούχο. Την τελευταία φορά που τον είδα, έκανε χαρά κι όπως με χαιρέτησε μούσφιξε τόσο πολύ το χέρι, που σκέφθηκα πως θα με λειώσει.

—Ε! Μιχελή, φτάνει του λέω. Πες μου για τη μαδάρα.

—Έλα καμιά μέρα να σου χαρίσω κι ένα αρνάκι μου είπτε.

—Ευχαριστώ καημένε μα δεν έχω πόδια για τέτοιο δρόμο.

—Ο αέρας σε θγάζει και δεν το καταλαβαίνεις μου απάντησε.

—Ας έχουμε καλά νέα και βλέπουμε του είπα.

—Άκουσα πως δεν αφήνουν οι Εγγλέζοι την Κρήτη μου ψιθύρισε, σαν να επρόκειτο να τον ακούσει κανείς που δεν έπρεπε.

—Άντε γεια σου και εύχομαι γρήγορα να κάμεις κι άλλον ένα γιο.

Φάνηκε σα να συγκινήθηκε κι ύστερα φώναξε τον σκύλο του, πέρασε τη κατσούνα στον ώμο του, φίλησε τον μικρό κι έκαμε μια χαρούμενη γκριμάτσα στην όμορφη γυναίκα του και ξεκίνησε. Χωρίς να νοιώθει το βάρος του σακουλιού που είχε στην πλάτη άρχισε να δραςκελά το πέτρινο ανηφορικό μονοπάτι και χάθηκε μονομιás από μπροστά μας.

Έμεινα λίγο με την Ανίτσα, είπαμε χίλια δυο, χωρίς να μιλήσουμε για πολέμους και για στενόχωρα πράγματα. Σε λίγες μέρες άρχιζε η μάχη της Κρήτης και θυμάμαι πως μικροί και μεγάλοι είχαμε κολλήσει στο ραδιόφωνο του καφενείου, να μαθαίνουμε απ' εκεί όσο ήταν μπορετό τα νέα. Ο κόσμος πίστευε πως η Κρήτη ήταν οχυρωμένη κι ένας προεστός μάλιστα του χωριού μάς έλεγε, πως οι Εγγλέζοι την έχουν κάνει Γιβραλτάρ και δεν θα πέσει ποτέ ...

Λίγες μέρες ακόμη κι όλα έγιναν καπνός και μαύρη στάκτη. Η Κρήτη σκλαβώθηκε κι οι σύμμαχοι άρχισαν να φεύγουν προς την χώρα των Σφακιών. Έτσι ένα πρωί είδαμε να καταφθάνουν το ένα ύστερα από τ' άλλο τα στρατιωτικά αυτοκίνητα, με τους Άγγλους, Νεοζηλανδούς και Αυστραλούς και σχεδόν ταυτόχρονα να βομβαρδίζουν την συνεχιζόμενη υποχώρηση τ' αεροπλάνα των Γερμανών και να οργώνουν τον δρόμο. Το χωριό άδειασε. Παντοτινό καταφύγιο το θουνό στην Ιστορία της Κρήτης δέχτηκε να προστατέψει όπως πάντοτε τον τρομαγμένο πληθυσμό. Οι πολλοί έφθασαν ψηλά ως τα βοσκοτόπια κι έδωσαν τα νέα αν και γνώριζαν κι οι βοσκοί περίπου τί συνέβαινε, γιατί πάνω από τα κεφάλια τους περνούσαν τα φοβερά στούκας με τρομακτικό θόρυβο. Κάτω από τα πυκνά κυπαρίσσια της δασωμένης πλαγιάς που ακουμπά το χωριό, βρήκαν προστασία παιδιά, γυναίκες και γέροντες κι απ' εκεί παρακολουθούσαμε το θλιβερό τέλος της θρυλικής μάχης της Κρήτης.

— Έμαθε κι ο Μιχελής τα νέα κι ο νους του πήγε στην ανήμπορη γυναίκα του και στο μικρό παιδί του κι αψηφώντας τον κίνδυνο, κατέβηκε στο χωριό να δει τί θα κάνει την φамελιά του. Η Ανίτσα δεν μπορούσε να φύγει στην κατάσταση που βρισκόταν. Άφησε τη μάνα της για συντροφιά και προσπάθησε να πάρει το παιδί. Το μικρό γαντζώθηκε στο φόρεμα της γιαγιάς του, κυλίστηκε κάτω κι άρχισε να κλαίει και να κτυπιέται, ώπου ο Μιχελής εγκατέλειψε το σχέδιο της απομάκρυνσής του.

«Φύγε Μιχελή μου να σωθείς» του λέγανε οι γυναίκες. «Εμείς τί κακό θα πάθουμε, γυναίκες είμαστε δεν θα μας λογαριάσουν οι Γερμανοί». Έμεινε όλο το βράδυ ξάγρυπνος κοντά τους και την αυγή με το φέξιμο της μέρας, εδρασκέλισε την πλαγιά και ξεκόρφισε. Βρέθηκε σε συντροφιά πολλή από άντρες χωριανούς, που συζητούσαν τα συμβάντα κι έβγαζαν χίλια δυο συμπεράσματα. Μερικές νέες κοπέλες τότε με μεγάλα παιδιά, έγιναν σύνδεσμος με τους λίγους που είχαν μείνει στο χωριό κι όταν οι Άγγλοι αιχμάλωτοι αυτοί που δεν κατόρθωσαν να φύγουν γυρνούσαν πίσω πάλι προς τα Χανιά κι οι βομβαρδισμοί είχαν σταματήσει, άρχισαν σιγά-σιγά να καταφθάνουν οι άνθρωποι πάλι στα σπίτια τους, αλλά με χίλιες δυο προφυλάξεις και πάντως οι άνδρες δεν έμεναν τη νύχτα μέσα.

— Σε λίγες μέρες κατέφθασε ολόκληρη κομπανία των Γερμανών στο χωριό που είχε την ευθύνη για όλη την επαρχία και δεν έλειπαν και οι νυχτερινές περιπολίες.

Η Κρήτη ξανά βουτηγμένη στο αίμα πλήρωνε φόρο θανάτου πάλι για τις νέες γιγαντομαχίες των παιδιών της. Ο σκλαβωμένος αέρας έπνιγε τα σωθικά των ανθρώπων κι έφερνε αβάσταχτο καημό ο πόνος του κατακτητή, γιαυτό κι αμέσως φάνηκαν οι πυρήνες της αντίστασης των πρώτων πατριωτών, που τόσα πολλά πρόσφεραν στον αγώνα για την απελευθέρωση.

Ο Μιχελής άνθρωπος γεννημένος τολμηρός και μαζί αισιόδοξος, αποφάσισε να κατέβει στο χωριό να δει πάλι το σπίτι του. Σκέφτομαι να

πεταχτώ να δω τί κάνουν στο σπίτι μου είπε στους άλλους που ήταν μαζί του, σαν βραδιάσει. Μην το κάμεις τον συμβούλεψαν αυτοί. Πήγαινε μέρα μη δώσεις υποψίες ...

Εκείνη η νύχτα ήταν σκοτεινή. Το φεγγάρι αργούσε να προβάλλει κι ο Μιχελής φώναξε τον σκύλο του, πήρε το ραβδί του και κατέβηκε στο χωριό. Το πρώτο σπίτι ήταν το δικό του. Στη φωνή του άνοιξε η σφικτομανταλωμένη πόρτα και χώθηκε μέσα. Κουβέντιασε με τη γυναίκα του, κάθισε τρεις ολόκληρες ώρες κι ύστερα ετοιμάστηκε πριν ξημερώσει να φύγει. Πήρε ψωμί και λίγα άλλα τρόφιμα και πετάχτηκε στο δρόμο. Η γυναίκα του στάθηκε λίγο στην αυλή, άκουσε τον σκύλο που γαύγισε και τότε ... ακούστηκε η ξένη φωνή Αλτ! Ο Μιχελής βρέθηκε κυκλωμένος. Σταμάτησε αμέσως κι ο Γερμανός της νυχτερινής περιπολίας του ζήτησε ταυτότητα. Αυτός δεν καταλάβαινε τί του λέγανε κι έδειχνε το βουνό.

Papier, ausweis, (χαρτί, ταυτότητα) του φώναζε ο κατακτητής.

Αλύγιστος, μαύρος, βλοσυρός ο Μιχελής αντίκρουσε τον ξανθό φονιά.

Kommst du (έλα) φώναξε εξαγριωμένος ο Γερμανός. Η Ανίτσα έβλεπε ασάλευτη, τρομοκρατημένη. Μια στιγμή, ένας αιώνας κι έπειτα ... ο Μιχελής πέταξε κάτω το σακούλι και το ραβδί του, μάλωσε το σκύλο να γυρίσει πίσω κι ακολούθησε. Περνώντας έξω από το σπίτι του πρόλαβε να πει: «Έχε γεια! Δεν ξέρω πού θα με πάνε».

Μια σπαρακτική κραυγή έσκισε τότε το μαύρο πέπλο της νύχτας κι ακούστηκε σαν αντίλαλος ως πέρα. Φωνή φρικτή, φοβερή, μια μαχαιριά στην καρδιά του σκλάβου. Από το διπλανό σπίτι οι αδερφές του Μιχελή πετάχτηκαν στον ύπνο τους, βγήκαν έξω και βρήκαν την Ανίτσα πεσμένη κάτω λιπόθυμη.

Τρεις μέρες αργότερα φτάσανε τα νέα στο χωριό: «Σκοτώσανε τον Μιχελή στον δρόμο της Αγυιάς». Άλλος είπε πως τον σκότωσαν πριν τον μεταφέρουν στις φυλακές γιατί προσπάθησε να φύγει, αφού εκτύπησε τους Γερμανούς φύλακες. Κανείς δεν μπόρεσε να μάθει τί έγινε ακριβώς εκείνες τις μαύρες μέρες, που άντρες μα και πολλές γυναίκες ακόμη, πέφτανε σαν τα πουλιά απ' τις σφαίρες.

Τον ίδιο μήνα μια άλλη νύχτα γεννήθηκε ένα ξανθό ρόδινο κοριτσάκι στο σπίτι του Μιχελή που δεν άφησε η μοίρα να γνωρίσει πατέρα. Ο αδικοχαμός του Μιχελή, πρώτο θύμα της Γερμανικής κατοχής του χωριού του, έγινε ριζίτικο τραγούδι και το τραγουδούσαν γρήγορα στα κορφοβούνια οι φίλοι του και σώζεται και τραγουδιέται και σήμερα. Το παραθέτουμε:

Ο Ξερομαδαρίτης

Άχισ καημένη Μιχελή πως δεν ήσουν στο Κάστρο
τσοι σκύλους που σε σέρνανε τσοι νταύκους να τσ' αμπώξεις
και τρισαδικοχάθηκες πο την αποκοτιά σου.
Μέσα στη χώρα ήσουν κι αν ήσανε και σκάλες
ν' αμπώξεις δυο ν' αμπώξεις τρεις κι άλλοι επαραθλέπαν
κι εφάγανέ σε σκοτεινέ, οι γι άλλοι από πίσω.

Κ. Χρυσουλάκη - Πάτερου

Σημείωση:

Το κείμενο αφορά τον Μιχάλη Ανδρέα Τσιτσιρίδη από το Ασκήφου Σφακιών.

« Σαράντα ήλιους ξεπερνά,
των αμαθιών σου η λάμψη,
τσιγάρο αφού το βλέμμα σου,
μπορεί κιανείς να' νάψει ... »

Κρητική μαντινάδα

Σταμ. Α. Αποστολάκη
Δασκάλου - Λαογράφου

Τα πλούτη του πολύτιμου βιβλίου της Κρητικής Λαογραφίας, θα ξεφυλλίσουμε, και τούτη τη φορά, για να επισημάνουμε εγγραφές κι αναφορές, στο θέμα της εργασίας μας αυτής.

Αναφορές δηλαδή μέσα, κι από, τα **μνημεία** του Λόγου (τα τραγούδια και τις μαντινάδες, το γλωσσικό υλικό τ' ατελείωτο, τις παροιμίες και τους μύθους, τα παραμύθια και τα παρατηρήματα, τις παραδόσεις και τις παροιμιώδεις φράσεις κ.λ.π.), για τον καπνιστή και το κάπνισμα, για το ... τσιγάρο, μ' ένα λόγο!

Κι αποφασίσαμε ν' ασχοληθούμε με τα **λαογραφικά** του **τσιγάρου**, γιατί, ενώ το κάπνισμα είναι, μια τόσο διαδομένη και διάπλατα εξαπλωμένη, βλαβερή συνήθεια και στον τόπο μας, δεν είναι ανάλογες οι λαογραφικές μελέτες, απ' όσο μπορέσαμε να ερευνήσουμε, πάνω στο θέμα μας!

Και θα ήταν δικαιολογημένη η έλλειψη αυτή, για την Κρήτη μας, επειδή δεν είναι καπνοπαραγωγική περιοχή, όμως δεν δικαιώνεται, γιατί έχει επικίνδυνα πολλούς καπνιστές, κάθε ηλικίας, και κάθε πνευματικού και οικονομικού επιπέδου, και των δύο φύλων!

Πιστεύομεν όμως, πως η εργασία π' αποφασίσαμε, θα βρει σύντομα, άλλους αξιότερους ερευνητές και μάλιστα ... καπνιστές, γιατί ο συντάκτης της παρούσας - παρά την ηλικία του ... «δεν έκαψεν ακόμη τσιγάρο», κι έτσι, οι όποιες ελλείψεις της μελέτης του, δικαιολογούνται!

Γενικά στοιχεία: Ας θυμηθούμε πρώτα, λίγα στοιχεία απ' εκείνα που μαθαίναμε στα σχολεία μας, για το φυτό του καπνού.

Τον **καπνό**, τον λέγαμε, ποώδες δικότυλο συμπέταλο φυτό, της τάξης των προσωπανθών, της οικογένειας των σολανιδών και του γένους της νικοτιανής!

Τούτο το γένος, έχει πάν' απ' εξήντα γνωστά είδη, από τα οποία όμως, καλλιεργούνται μόνον τα δύο: ο καπνός (νικοτιανή ή ταμπάκος) και το τουμπεκί (νικοτιανή ή αγροτική), στη βορειοανατολική Ευρώπη.

Φυτό της Αμερικής, ο καπνός, Σαν έφτασαν εκεί οι πρώτοι εξερευνητές, διαπίστωσαν πως ήταν διαδομένος σ' όλη τη νέα ήπειρο.

Ο καπνός χρησιμοποιούνταν στη Β. Αμερική κατά το τέλος του πρώτου μ. Χ. αιώνα, από τους Ινδιάνους, κατά τις θρησκευτικές ή μαγικές τελετές για κάπνισμα με πίπες ή τυλιγμένος με τα φύλλα της ρόκας του καλαμποκιού. Αργότερα το κάπνισμα διαδόθηκε σ' όλους τους ιθαγενείς.

Τα πρώτα φύλλα ξερού καπνού, έφτασαν στην Ισπανία το 1.519, από τον Χεράντες ντε Οβιέντο, διοικητή του Σαν-Ντομίγκο.

Η καλλιέργεια του καπνού στην Ευρώπη, γινόταν αρχικά για καλλωπιστικούς φαρμακευτικούς σκοπούς.

Στην αρχή το φυτό ονομάστηκε thevetia προς τιμήν του P. Thevet, που πρώτος καλλιέργησε στη Γαλλία, αλλά κατόπι επικράτησε το όνομα του πρεσβευτή Nicot και μέχρι σήμερα λέγεται το γένος: Νικοτιάνα.

Στο τέλος του 16ου αιώνα, ο καπνός είχε αρχίσει να καλλιεργείται σ' όλη την κεντρική και δυτική Ευρώπη, από την Ισπανία, Πορτογαλία, Αγγλία, μέχρι τη Γερμανία και Ιταλία.

Σύμφωνα με τον Cantole, η διάδοση της καλλιέργειας του καπνού, στη Μ. Ασία, έγινε από εμπόρους της Γένουας. Από την Ασιατική Τουρκία διαδόθηκε στο ευρωπαϊκό της τμήμα, κι απ' εκεί στην Ελλάδα!

Στις αρχές του 19ου αιώνα, η καλλιέργεια του καπνού, ήταν διαδομένη στην Μακεδονία, στις κοιλάδες του Νέστου και Αξιού, στη Θεσσαλία και την πεδιάδα τ' Αλμυρού, στη Στερεά (Λειβαδιά κι Αγρίνιο), στην Πελοπόννησο (Άργος και Καλαμάτα) κ.α. 1/

—Κι ας φρεσκάρουμε λιγάκι τις εγκυκλοπαιδικές μας γνώσεις, για το κάπνισμα του καπνού, όπου περιορίζεται και η έρευνά μας!

Κάπνισμα είναι η εισπνοή καπνού τσιγάρων, πούρων ή πίπας. Ο καπνός περιέχει μιαν αλκαλοειδή ουσία, τη νικοτίνη, που είναι πολύ δραστικό δηλητήριο του φυτικού και του κεντρικού νευρικού συστήματος.

Το κάπνισμα προκαλεί σημαντικές βλάβες στον οργανισμό. Η νικοτίνη, προκαλεί αύξηση της αρτηριακής πίεσης, επιτάχυνση της λειτουργίας της καρδιάς, μείωση της οπτικής οξύτητας και σπασμό των αγγείων. Αυτό το τελευταίο είναι πολύ σοβαρό, γιατί προκαλείται σπασμός και των στεφανιαίων αγγείων της καρδιάς, που φαίνεται ότι τελικά γίνεται μόνιμος και οδηγεί σε στηθάγχη ή έμφραγμα. Στην ανάπτυξη καρδιοπάθειας συντελεί και το μονοξείδιο του άνθρακα που παράγεται με την καύση του καπνού, και εισπνέεται από τον καπνιστή ...

Ένας άλλος μεγάλος κίνδυνος του καπνίσματος, είναι η δημιουργία καρκίνου των πνευμόνων. Ο καρκίνος δεν οφείλεται στη νικοτίνη, αλλά σε ορισμένες άλλες ουσίες, που παράγονται όταν ο καπνός καίγεται σε υψηλή θερμοκρασία (900°C). Οι πιο σημαντικές από τις ουσίες αυτές, που είναι παράγωγα της πίσσας, είναι το βενζοπυρένιο, το βενζανθρακένιο και το μεθυλοχολανθρένιο. Οι ουσίες αυτές είναι ισχυροί παράγοντες καρκινογόνου, και προκαλούν καρκίνο σε πειραματόζωα. Στους ανθρώπους, οι ουσίες αυτές, καταστρέφουν τον βλεννογόνο των βρόγχων και στη συνέχεια προκαλούν έντονο πολλαπλασιασμό των κυττάρων και τελικά τη δημιουργία καρκίνου... 2/

Και μ' αυτά τα εισαγωγικά, μπορούμε τώρα να προχωρήσουμε στο θέμα μας!

Του καπνιστή τα σύνεργα, παλιά και τώρα: Καπνό, κομμένο στο **χαθάνι**, είχανε στην **καπνοσακκούλα** τους, οι καπνιστές πάντα. Όμως, για **τσιγαρόχαρτο**, χρησιμοποιούσανε, παλιά, όταν δεν βρίσκανε το γνήσιο, τα μέσα καλαμποκόφυλλα, ή λεπτά φύλλα χαρτιού διαφόρων χρήσεων!

Ολάκερη ιεροτελεστία ήταν οι ενέργειες του καπνιστή: από το καμπύλωμα του φύλλου, ώσπου ν' αυλακιάσει, για να βάλει μέσα τον καπνό, ως το προσεκτικό στρίψιμο και σάλωμα από λίγο, λίγο, και με τέχνη. Έτοιμο πια, το τσιγάρο, τ' άναβε και με μια δυο ρουφηξιές, για να βεβαιωθεί πως πήρε φωτιά, το κάπνιζε, ή το πρόσφερε στον ακάτεχο να τυλίξει τσιγάρο.

Άλλο πρόβλημα ήταν η φωτιά!

Πριν να κυκλοφορήσουν τα σπέρτα, τα τσακμάκια και οι μετέπειτα αναπτήρες, είχαμε τον πυρόβολο.

**Τσιγάρο
ή υγεία;
διαλέξτε!**

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ

Πυρόβολο, λέμε στην Κρήτη, τον πρωτόγονο αναπτήρα με ίσκα, φυτίλι και τσακμακόπετρα, για το άναμμα του τσιγάρου, ή και της φωτιάς, αλλά με την βοήθεια θειαφιού.

Στη «Θυσία του Αβραάμ» συναντήσαμε τη λέξη **πυροβολικά**, με τη σημασία του πυρόβολου περίπου.

«*Ας πάρω πυροβολικά, να πορπατώ να παίνω,*

θωρώ κι η μέρα παρωρεί, μη στέκω ν' ανημένω ... » (στ. 269-270)

αλλά και στους σημερινούς αναπτήρες, επεκράτησε να λέμε: «Δώσε μου τον πυρόβολό σου ν' άψω τον τσιγάρο μου!...» 3/

«Στα χωριά μας, παλιά, οι καπνιστές, ανάβανε τον τσιγάρο, με τον πυρόβολο. Το εργαλείο αυτό, ήταν από καθαρό ατσάλι και τον σιάζανε μερακλήδες ντερμιτζήδες, του τόπου μας.

Εχτυπούσανε την τσακουμακόπετρα, μιαν ανυχάτη πέτρα απού το γιαλό τη Κουντούρας, κρατημένη με τ' αριστερό χέρι του καπνιστή, κι απ' επάνω της, κολλητά, είχαν την ίσκα. Με το δεξιό χέρι του, ο καπνιστής, κρατούσε τον πυρόβολο. Με το χτύπημα στην πέτρα, γίνονταν σπινθήρας, έπαιρνε φωτιά η ίσκα, άναβε, και μ' αυτήν μετά, το τσιγάρο. Πολλοί άφηναν - θυμούμαι - το κομματάκι της ίσκας, στην άκρα του τσιγάρου. Τους άρεσεν το άρωμά της!».

Αυτά μας διηγήθηκε η Ευαγγελία Γ. Κοντάκη, από τ' Αρχοντικό του Πελεκάνου - Σελίνου, που τα θυμάται, μια ζωή, γιατί μ' αυτά τα σύνεργα κάπνιζε κι άναβεν τσιγάρο ο πατέρας της, αείμνηστος Γιάννης Ν. Παυλάκης, καθώς και οι συνήλικοί του, στον τόπο μας!

Η ίδια, μας λέει, πώς κατεργάζονταν την ίσκα, για τον πυρόβολο:

«Θυμούμαι πως εδιαλέγαμε την ίσκα 4/ απού πλατάνους συνήθως. Ύστερα την εβράζαμε με στάχτη και νερό, να μαλακώσει. Την λιάζαμε μετά, και ξεραίνονταν. Εγίνονταν σαν το βελουδάκι μαλακή.

Μετά την έπαιρνε ο πατέρας μας και την εφύλαε απ' αναδοσιά. Έκοβγεν ένα κομματάκι και το ' θανε δίπλ' απού την ανυχάτη πέτρα και χτυπούσε με τον πυρόβολο. Γινότανε σπινθήρας, έπαιρνε φωτιά η γ' ίσκα, κι απ' αυτήν άναβε τον τσιγάρο του. Δηλαδή, έθετεν στην άκρα του τσιγάρου την ίσκα, και με την πρώτη ρουφηξιά, θυμούμαι πως το ' λεγεν **νεφέσι** 5/, άναβε το τσιγάρο, κι εμύριζεν ωραία!» 6/.

Μετά, ήρθεν το **Τσακουμάκι ή τσακμάκι**, για τον ίδιο σκοπό, για το άναμμα δηλ. του τσιγάρου.

Από το τουρκικό *sakmak*, που σημαίνει πυριτόλιθο στην κυριολεξία, έχομε το τσακμάκι (Πιτυκάκη Β' 1110) το δικό μας. Αυτός ο πρωτόγονος αναπτήρας έδινε σπινθήρα με πυριτόλιθο (= τσακμακόπετρα) καθώς στα εμπροσθογεμή πολεμικά όπλα, που είχαν κι αυτά, τοποθετημένο, τον πυριτόλιθο, στον επικρουστήρα. Η τσακμακόπετρα σήμερα πουλιέται στο εμπόριο, και είναι απαραίτητη για τους αναπτήρες φυτιλιού, γκαζιού, βενζίνας. Όμως: Κοντεύει να την καταργήσει ο ηλεκτρικός αναπτήρας, με τον σύγχρονο ηλεκτρικό σπινθήρα του.

Το άναμμα του τσιγάρου με το τσακουμάκι κι φυτιλιού, γινόταν ως εξής: Με μια απότομη κίνηση του δεξιού χεριού προς τα κάτω που εφάπτονταν του τσακουμακιού, που κρατιόταν απ' τ' αριστερό, γύριζε η ροδέλα, ο τροχός, έτριβε την τσακμακόπετρα, που με τη σειρά της έδινε σπινθήρα, π' άναβε το βαμβακερό φυτίλι. Έτσι απ' εκεί πια άναβε το τσιγάρο του ο καπνιστής!

Ύστερα το τραβούσεν μέσα, στο σωληνωτό τμήμα τ' αναπτήρα του, δηλ. του τσακουμακιού, ως να σκεπάσει επάνω, το γατζωμένο σαν μπαλάκι κεχριμπαρένιο κουμπί, κι έτσι, να «γκρούψει» τη φωτιά και να σβήσει το φυτίλι.

Τσακουμάκι και καπνός, φυλάγονταν προσεκτικά στην καπνοσακούλα, που με σπάγγο κρέμουνταν στο λαιμό του καπνιστή, ή εφυλάγονταν στην τσέπη του.

Σήμερα (1984), σε πολλά καταστήματα Τουριστικών ειδών, της πόλης μας, (των Χανίων) πουλιέται αυτού του είδους το τσακουμάκι, το πρωτόγονο, αλλά ασφαλτο, αυτό «συχέριο», του καπνιστή!

Πολύ αργότερα, μόλις πριν από έναν αιώνα, ήρθαν τα **σπίρτα**, ξένα ή του Ελληνικού Μονοπωλείου Πυρρείων, καθώς και τα διαφημιστικά, υστερότερα!

Τέλος σήμερα, οι καπνιστές έχουνε στη διάθεσή τους τους **αναπτήρες** βενζίνης, υγραερίου και τους ηλεκτρικούς, σε χιλιάδες είδη και ποιότητες! Και τελευταία, τους ηλεκτρονικούς!...

Τρόποι καπνίσματος: Στη διαδρομή και στην εξέλιξη του καπνίσματος, στον τόπο μας, καταγράψαμε τους παρακάτω τρόπους.

Το τσιγάρο, σκέτο, μόνο του. Ο πιο εύκολος και διαδομένος τρόπος. Δεν απαιτεί σύνεργα και «ιεροτελεστίες» προετοιμασίας. Στρίβεται το τσιγάρο, κι έτοιμο πια ανάβεται, ή το παίρνουμε απ' το πακέτο. Ένα χαρακτηριστικό χτύπημά του, πάνω στο κλειστό πακέτο, κι ακολουθεί το κάπνισμα!

Η γνωστή φτηνή **πίπα**, των φουμαδόρων, από κλαδί κερασιάς συνήθως, μ' απλά σχέδια κάποτε. Βαμμένη ή στο φυσικό χρώμα του ξύλου, ή της πάστας, απ' όπου γίνονταν.

Τα τελευταία χρόνια οι πίπες αραιώνουν, χωρίς πάντως να εξαφανίζονται. Το φίλτρο, φταίει σ' αυτό, κατά που γράφει κι ο Πετρόπουλος. 7/

Να καταγράψουμε το **τσιμπούκι**, τώρα, που έχει λίγους φίλους, καθώς και τον **ναργιλέ**, με τους αραιούς πιστούς καπνιστές του.

Μαζεύοντας τούτο το λαογραφικό υλικό, πριν δυο χρόνια στο Ανατολικό Σέλινο, άκουσα και τούτο από έναν γεροντή καπνιστή.

«Εμείς, δάσκαλε, κουζουλοκόπελα βόσκοντας τα πρόβατά μας στα πλάγια, το καλοκαίρι, ανακαλύψαμε το αριστοκρατικό τσιμπούκι. Ετρίβαμε ξεραμένα φυλλαράκια σφακομηλιάς 8/ και τα βάζαμε σε καθαρή χοχλιδόκουπα, που την είχαμε τρυπήσει απ' οπίσω και της είχαμε περάσει μια ράπη, και καπνίζαμε!»

Κι εμείς δεν έχουμε, για το τσιμπούκι, να προστέσουμε τίποτε. Τα σύνεργα του καπνιστή του, το ίδιο και τα είδη του, είναι σύγχρονα αντικείμενα και υλικό λαογραφικό, γι' αυτά δεν καταγράψαμε.

Όσο για τον **ναργιλέ** (τουρκ. nargile=ασιατική πίπα) πήγαμε σε γνωστό καφενείο της πλατείας 1866, της πόλης μας (Χανιά), και τον είδαμε από κοντά και σε χρήση!

Αποτελείται από έναν περίτεχνο ευλύγιστο σωλήνα, το μαρκούτσι, που καταλήγει σε κεχριμπαρένια πίπα. Το άλλο του άκρο φτάνει σ' ένα μπουκάλι με νερό. Το σημείο που τοποθετείται ο καπνός, το τουμπεκί, το λέμε λουλά. Πάνω στον καπνό βάζουμε αναμμένα κάρβουνα, ρουφά από την πίπα ο καπνιστής, κι ο καπνός απ' το σεργί, τον σωλήνα που μπαίνει στο νερό, φεύγει και ρουφιέται περνώντας απ' το μαρκούτσι.

Στην πόλη μας υπάρχουν κάποια ακόμη καφενεία που διαθέτουν συσκευές ναργιλέδων, «αργιλέδων», όπως τους λένε άλλοι, για τους λιγοστούς ακόμη θιασώτες των, περασμένης ηλικίας!

Καθισμένους εκεί, σε μιαν άκρη και σιωπηλούς, τους συναντήσαμε να καπνίζουν ρεμβάζοντας στα περασμένα!

Εδώ, νομίζουμε, έχει τη θέση του, σχετικό χρονογράφημα, με την υπογραφή Λ. (=Λουλούδα=Γιάννης Μαθιουδάκης - Ελύριος), που δημο-

σιεύτηκεν στην εφημ. «Παρατηρητής» των Χανίων (στην πρώτη σελίδα, του φύλλου της 6-10-1948), γιατί μας γυρίζει στα μετακατοχικά Χανιά και συμπληρώνει το θέμα μας, μια ωραία μαρτυρία!

Τούτο το γραφτό, του ανεπανάληπτου χρονογράφου μας, της μοναδικής «Λουλούδας», που ψυχαγώγησεν μια ολάκερη γενιά, είναι ξομπλιασμένο με διαλεχτά κεντίδια και στολίδια. Ας το χαρούμε:

ΤΟ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΗΜΑ ΜΑΣ ΝΑΡΓΙΛΕΔΕΣ

«Μια αγγελία του «Παρατηρητή» τράβηξε την προσοχή μας. «Πωλούνται ναργιλέδες μεταχειρισμένοι. Πληροφορία: Καφενείον Ψ. Σαντριβάνι».

Ξεπούλημα των ναργιλέδων! Βαρέθηκαν να τους έχουν να πιάσουν μονάχα τον τόπο, και θέλουν να τους ξεφορτωθούν!

Μα ποιός καπνίζει τώρα ναργιλέδες; Απ' όλη την παρέα μας, απ' όλους τους γνωστούς μας, απ' όλους τους νέους άνδρες, κανένας. Μια μονάχα εξαίρεση υπήρχε στα Χανιά, ο Ιδομενέας, μα κι αυτός τον έκοψε.

Κι όμως, η περασμένη γενεά συνηθίζει πολύ τον ναργιλέ, γι' αυτό τους βλέπεις να διασώζονται ακόμη σε 4-5 μαγαζιά. Οι παλαιοί βεβαιώνουν πως ήταν συνηθισμένο σε ένα καφενείο, να υπάρχουν και 10 και 20 ναργιλέδες «εν λειτουργία», κι άκουγες ένα γουργουρητό που χαλούσε κόσμο. Οι θεριακλήδες τραβούσαν και 3 και 5 την ημέρα!

Λένε πως είναι ελαφρότερο το κάπνισμά του, καθώς περνά ο καπνός μέσα από το νερό και από το φίλτρο. Και πως ευκολύνει τη χώνεψη!

Πάντως, θέλει γερά πνεμόνια, να ρουφάς μισή ώρα εκεί κάθε ναργιλέ.

Εγώ περιεργάζομαι το ανατολίτικο αυτό εργαλείο καπνίσματος. Οι καλλίτεροι ήταν οι Αλεξαντρινοί. Από κει τους έφεραν στην Κρήτη και κόστιζαν μια χρυσή λίρα ο καθένας!

Το γυάλινο δοχείο τους είναι από κρύσταλλο άσπρο ή σε χρώμα σμαράγδινο ή ζαφείρινο, καμιά φορά κόκκινο του ρουμπινιού. Είχε στολίδια πάνω του, με διάφορα χρώματα: ανθάκια, σχέδια γεωμετρικά, αραβουργήματα, άστρα και μισοφέγγαρα, ενώ άλλοτε ήταν χαραγμένα ή πρόβαλλαν ανάγλυφα, με χρυσές διακοσμητικές γραμμές. Πολλά απ' αυτά τα «γυαλιά», ήταν καλλιτεχνήματα θαυμαστής τέχνης!

Απάνω στο «γυαλί», στηρίζεται το σέργι, μπρούτζινο, που το γυάλιζαν κι άστραφτε. Κι απάνω στο σέργι βάζαν το λουλά, πήλινο κύπελλο ή από πορσελάνη, που μέσα καίγεται το τουμπεκί.

Κι άκουγες:

— Ένα ατζέμικο (τουμπεκί)

— Ένα περσικό.

— Ένα Αργίτικο ...

Ο ναργιλές ολόκληρος διακρίνονταν σε βαρύ και σε γιαβάσικο (ελαφρύ).

Ο καπνός περνούσε τον σωλήνα, ανέβαινε στο μαρκούτσι που κρατούσε στο χέρι του ο καπνιστής, και τον ρουφούσε με τα χείλη στην άκρη της πίπας.

Το μαρκούτσι είχε τα στολίδια του επίσης: κοκκαλένιο περίβλημα στην αρχή, κι ύστερα βελουδένιο ντύσιμο, με πλεχτά και ξόμπλια στις άκρες.

Θυμόσαστε τί λέγανε:

«Σαν το μαρκούτσι τ' αργιλέ, είναι η γάμπα σου, καλέ!..»

Η πίπα, ήταν από πάστα κοκκινωπή και οι καλοί πελάτες κρατούσαν μαζί τους δικό τους επιστόμιο, που το βάζαν πάνω στην πίπα και μ' αυτό τραβούσαν τον καπνό. Συνήθως τα επιστόμια ήταν ασημένια σκέτα, ή με κεχριμπαρένια χάντρα στην άκρη.

Την φωτιά την φέρναν σε τάσια μπρούτζινα με σκαλίσματα ήταν τα «μασαδάκια», που σκάλιζαν τη φωτιά πάνω στο τουμπεκί. Και οι προληπτικοί δεν θέλανε ν' ανάψεις το τσιγάρο σου, από τη φωτιά του ναργιλέ τους

...

Παλιά πράματα, περασμένης εποχής ... Τότε που η ράθυμη Ανατολή είχε απλωθεί κι εδώ. Που ο κόσμος πήγαινε με τον αραμπά και οι ειδήσεις για το τί γινότανε «στην Ευρώπη» καταφθάναν ύστερα από τρεις μήνες.

Ενώ τώρα, στο διάστημα που έπινες ένα ναργιλέ, πηγαίνεις με το αεροπλάνο στην Αθήνα! -Λ-»

Ύστερα απ' όλον τούτο τον περίγυρο, δημιουργήθηκε ένα **γλωσσάριο**, ένα ατελείωτο **λεξιλόγιο**, που πλουτίζεται κάθε μέρα και αυξάνει συνακόλουθα, τον γλωσσικό μας θησαυρό.

Χρέος μας, να το συγκεντρώνουμε, κι αυτό, εξαντλητικά. Μικρή προσφορά μας, το παρακάτω:

Καπνός, ο: το φυτό του καπνού.

Καπνός, ο: ο παραγωγός.

Καπνοχώραφο, το: ο αγρός που καλλιεργείται ο καπνός.

Καπνοφυτεία, η: φυτεία καπνού.

Καπνότοπος, ο: χωράφι που ευνοεί την καλλιέργεια του καπνού.

Καπνοβιομηχανία, η: τα εργοστάσια παραγωγής σιγαρέτων.

Καπνομάγαζο, το: μικρό μαγαζί που πουλεί τσιγάρα.

Καπνοπωλείο, το: κατάστημα πώλησεως σιγαρέτων.

Καπνοπώλης, ο: ο καταστηματάρχης του προηγούμενου.

Καπνίλα, η: η χαρακτηριστική οσμή χώρου που καπνίζουν.

Καπνουλέ (-έα), η: η οσμή από το κάψιμο του τσιγάρου.

Καπνουλάς, ο: αυτός που καπνίζει πολύ..

Καπνιστής, ο: εκείνος που καπνίζει.

Κάπνισμα, το: ευνόητο.

Καπνιστήριο, το: τόπος καπνίσματος, ιδίως σε κοινόχρηστους χώρους.

Τσιγάρο, το: το γνωστό τσιγάρο, σιγαρέτο.

Τσιγάρο σκέτο, με φελλό, έμφελλα, τα, τσιγάρο με σούρο, το: το πρώτο: το απλό, το σύνηθες. Οι επόμενες ονομασίες τσιγάρων με φίλτρο.

Τσιγάρο ανάκερο, το: ολόκληρο τσιγάρο. - Σχετική φράση:

« Ανάκερο το κάπνισε και δεν επήρε αναπνοή, μονορούφι ... »

Τσιγάρο μισαδάκι, το: μισό τσιγάρο. Σχετική φράση:

« Δώσε μου, σύντεκνε, ένα μισαδάκι ώστε ν' ανοίξει ο μονοπώλης!... »

Τσιγάρο τριτάκι, το: το ένα τρίτο του τσιγάρου. Σε εποχή ένδειας ή απαγόρευσης του καπνίσματος, από γιατρό!

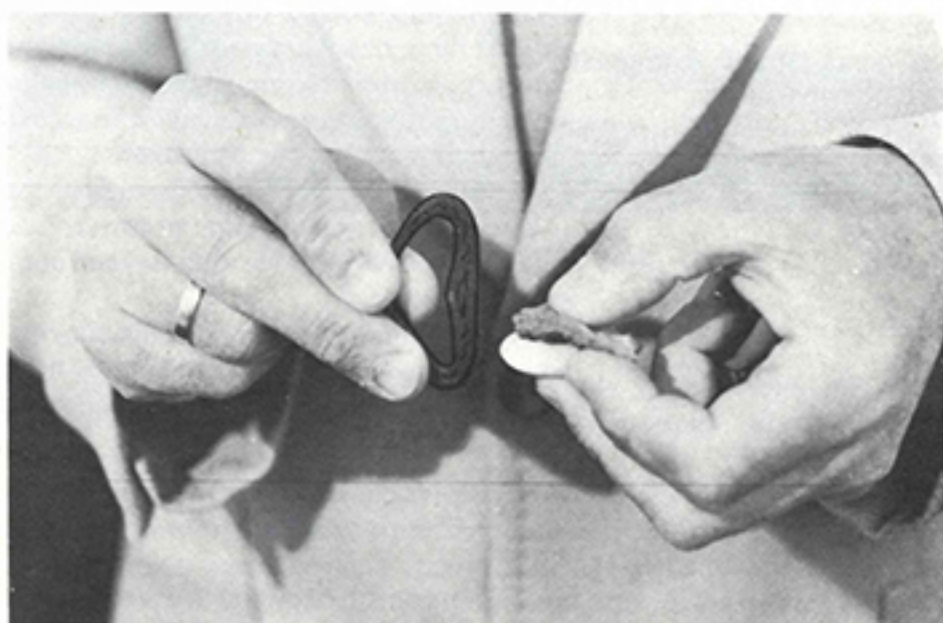
Τσιγάρο τεταρτάκι, το: το ένα τέταρτο του τσιγάρου.

Ένα νεφέσι τσιγάρο: μια ρουφηξιά.

Τσιγάρο σέρτικο, βαρύ, αλαφρύ, το: χαρακτηρισμός του, από τη γεύση του.

Τσιγάρο τση τράκας, το: χωρίς να το αγοράσει.

Τρακαδόρος, ο: αυτός που ζητά τσιγάρο, μ' έξυπνο (:) τρόπο, από κάποιον.

Φωτιά με τον πυρόβολο.

Τσιγαρόχαρτο, το: το ειδικό χαρτί περιτυλίγματος του τσιγάρου.

Τσιγαροκούτι, το: κουτί τσιγάρων. Συρταρωτό (ως στα σπέρτα), συνηθισμένο, κ.λ. είδη.

Χαρμάνι, το: το μείγμα του καπνού.

Ψιλοκομμένος, χοντροκομμένος καπνός, ο: ευνόητοι χαρακτηρισμοί.

Τσακουμάκι, το: πρωτόγονος αναπτήρας, (από το τ. cakmak).

Τσακουμακόπετρα, η: πυριτόλιθος.

Φτύλι, το: το βαμβακερό φυτίλι (χοντρό νήμα) του τσακμακιού.

Αναδωμένο φτύλι, το: έχει πάρει δηλ. υγρασία.

Πίπα, η: ξύλινη, από πάστα, ή μεταλλική, η γνωστή πίπα του καπνιστή.

Πίπα ξαργουτάρικη, η: ειδικά φτιαγμένη πίπα.

Πίπα κεχριμπαρένια, η: πίπα από κεχριμπάρι.

Τσιμπούκι, το: είδος πίπας (λ. ξενική).

Ναργιλές, ο (αργιλές): από το τ. nargile. Περιγραφή στα προηγ. (σελ. 49).

Μαρκούτσι, το: ο ευλύγιστος και περίτεχνος σωλήνας του ναργιλέ.

Σεργί, το: σωλήνας που μπαίνει το νερό στο γυαλί του ναργιλέ.

Γυαλί, το: το υάλινο δοχείο του ναργιλέ.

Μασιά, η: απλό εργαλείο, η γνωστή μασιά, για την τοποθέτηση του κάρβουνου.

Φωτιά, η: ευνόητο.

Ντουμπεκί, το: το είδος του καπνού νικοτιανή η αγροτική.
 Λουλάς, ο: η εστία του ναργιλέ (ξεν. λέξη).
 Γόπα, η: το τελευταίο τμήμα του καπνισμένου τσιγάρου, που πετούμε.
 Γοπαδόρος, ο: αυτός που μαζεύει, τ' αποτσίγαρο (= τις γόπες)...
 Σελέμης, ο: αυτός που, με τον τρόπο του, καπνίζει, δίχως ν' αγοράζει τσιγάρα...
 Καπνίζει σαν τον αράπη: καπνίζει πολύ.
 Καπνίζει το τσιγάρο ως τ' ανύχι: καπνίζει το τσιγάρο ως το τέλος.
 Καπνίζει τσιγάρα αλαφρά, βαρά, σέρτικα, γλυκόπιτα, μυρωδάτα, λαϊκά, πολυτελείας, στούκας, ξένα, κ.λ.: ευνόητα.
 Καπνίζει τσιγάρα τση τσαμάκας, τση τράκας, σελέμικα: συνώνυμα.
 Ντουμανιάζει: ανάβει σύγκορμος απ' τα τσιγάρα (μεταφορικά).
 Χαρμανιάζει: εκστασιάζεται, αφαιρείται, με το κάπνισμα.
 Τσιμπουκοπίνει: δεν κάνει τίποτε άλλο, συνέχεια καπνίζει τσιμπούκι.
 Φουμέρνει: καπνίζει άγρια, έντονα, με πάθος.
 Εδιγάλισεν το τσιγάρο: ξανάρχισε το κάπνισμα. Σχετ. φράση:
 «Αχ σύντεκνε, εδιγάλισεν ο γυιός μας τον καπνό και στενοχωρούμαι!»
 Εσελέμισεν πάλι τσιγάρο: εξασφάλισε πάλι «τσάμπα τσιγάρο».
 «—Τέχνη κι αυτή κουμπάρε, του Μανωλιό. Όλο σελέμικα φουμέρνει!»
 —Στρίψε τσιγάρο: κυρίως σε καπνοπαραγωγικές περιοχές, η πρόταση.
 —Κάμε τσιγάρο: Προσφορά τσιγάρου σε φίλο.
 —Άψε τσιγάρο: Άλλη έκφραση προσφοράς τσιγάρου.
 —Δώ' μου τσιγάρο: Ζητά τσιγάρο έτσι από πολύ φιλικό πρόσωπο.
 —Πάρε τσιγάρο: Έκφραση ευνόητη.
 —Κάψε τονε: Συνώνυμο παρότρυνσης ν' ανάψει ένα (ακόμη) τσιγάρο.
 —Να τότε κάψω θέλει: Απάντηση στην προηγούμεν. προσφορά.
 —Πρωί - πρωί το φόρο βλακειάς. Πρωί - πρωί αγορά τσιγάρων: Η φράση από, σε φιλικά μας πρόσωπα, καπνιστές!
 —Στράτα ενός τσιγάρου: Χρονικός προσδιορισμός. Σχετ. φράση:
 «—Έκανε μου παρέα ο Μαθιός, σε στράτα ενός τσιγάρου!»
 Αποτσίγαρο, το: το τελευταίο τμήμα του καπνισμένου τσιγάρου, που απορρίπτουμε, η γόπα..
 Στάχτη του τσιγάρου, η τέφρα του.
 Καφουλίδα, η: το μικρό καρβουνάκι που σχηματίζεται στην άκρη του τσιγάρου.
 Τσιγαρόβηχας, ο: ο χαρακτηριστικός βήχας του καπνιστή κ.λ.π.

Στα μνημεία του λόγου της Κρητικής Λαογραφίας, εντοπίσαμε, ύστερ' από έρευνα, τις βασικές λέξεις: από τον καπνιστή ως το τσιγάρο του, μέσα στις **Μαντινάδες** μας, όπως στις παρακάτω:

1. «—Αν είσαι φίλος μπιστικός, και δε φοβάσαι Χάρο, θγάλε την νταμπακιέρα σου, να κάμουμε τσιγάρο».
2. «—Εγώ 'μαι φίλος μπιστικός και δε φοβούμαι Χάρο, μα δε θα δούδω ' γώ λεφτά, να καις εσύ τσιγάρο».
3. «—Έχασα τον πυρόβολο, την ίσκα και τ' απύρι, και πώς θ' ανάψω δα φωτιά, ο πεντακακομοίρης».
4. «—Έχασα τον πυρόβολο και την πυροβολίστρα, οψές που σ' είδα κι έπλυνες, τ' ατζάκι σου, στην πλύστρα».

5. «—'Ηθελα να γινόσουνα τσιγάρο, Παπαστράτος, να σε καπνίζ' οντε μ' πονεί, κι έχ' η καρδιά μου πάθος».
6. «—'Ισκα και πυροφύτιλο, θα ν' άψω στην ποδιά σου, να ζαλιστεί η μάνα σου, να πιάσω τα θυζιά σου».
7. «—Καπνό και τσιγαρόχαρτο, μ' έκαμεν ο σεβντάς σου, και δεν μπορώ να λείψω μπλιό, μιαν ώρα από κοντά σου».
8. «—Με του τσιγάρου τη φωτιά, όποιος καεί, δε γιαίνει, κι ά' γιάνει και καμιά φορά, σημάδι τ' απομένει».
9. «—Ο ύστερος μετανιωμός, τον άνθρωπο νταλτίζει, πριχού να πέσει στα πηλά, πρέπει να ντουχιουντίζει»
(γι αυτόν που ξαναρχίζει το κάπνισμα)
10. «—Πυροβολάς, πυροβολάς, κι η γ' ίσκα σου, δεν πιάνει, τόσον καιρό που μ' αγαπάς και πράμα δε μου κάνεις».
11. «—Σαράντα ήλιους ξεπερνά, των αμαθιώ σου η λάμψη, τσιγάρο απού το βλέμμα σου μπορεί κιανείς, ν' ανάψει».
12. «—Σα θα γεράσει ο άνθρωπος, ως κι' ανε στέκει ντρέτα, μοιάζει με τον πυρόβολο, απού δεν έχει πέτρα». 9/

Επίσης στα **Τραγούδια** του Νησιού μας συναντήσαμε τον καπνό και το τσιγάρο, ανάμεσα στους στίχους των.

Στο πασίγνωστο **τραγούδι του Δασκαλογιάννη** 10/, και στους στίχους: 705-712, όπου ο ήρωας του 1770, οδηγείται αλυσσοδεμένος μπρος στον πασά, στο Ηράκλειο, διαβάζουμε:

«Επήγασίν τσι του πασά, κι ήτονε Ραμαζάνι. 703
 «—Χίλια καλώς εκόπιασες, Άρχο Δασκαλογιάννη!
 Καλώς τονε το Δάσκαλο, τον πρώτο των κουρσάρω
 απού μου μήνα κι ήλεγε: «τσι χώρες θα σου πάρω»
 Καλώς ήρθεν ο Δάσκαλος με το μεγάλο νάμι. 707
 κι εσείς οι γι' άλλοι Σφακιανοί, στραθιώτες, καπετάνιοι!»
 Διατάσσει τότες ο πασάς σκαμνιά για να καθίσου,
 φαητό να τωνε δώσουσι, κρασί να τσι ποτίσου.
 Κι επρόσταξε κι ένα καφέ του Δάσκαλου του Γιάννη,
 κι ένα τζιμπούκι γιασεμί, χίλια τσικίνια κάνει...» 712

Προετοιμασίες και σκηνικά για το φοβερά τραγικό τέλος, που τον περιμένει, αφού ακούσει τον σκληρό μονόλογο του πασά.

«... Κι ο Δάσκαλος τότε γροικά, γυρίζει και του κάνει 729
 καπνόν απού το στόμα του, κι απού τ' αρθούνια θγάνει.
 —Καλέ πασά, είντα ν' αυτά που κάθεσαι και λέεις
 και το λαό που χάθηκεν περίσσια τότε κλαίεις;
 που πέρασαν οι γι' εκατό απού ' ρθετε στην Κρήτη,
 κι εκάμετε τσι Κρητικούς και δεν ορίζου σπίτι,
 μουδέ και τσ' απατούς τονε, μουδέ και τα παιδιά ντων
 μουδέ και τη ζωήν τωνε, μουδέ τα πράματά των ... » 736

Στη «Θυσία του Αβραάμ», όπως σημειώσαμε και παραπάνω, μιλώντας για τα «σύνεργα του καπνιστή», συναντούμε τους στίχους όπου μονολογώντας ο Αβραάμ λέει:

«... Ετούτ' η χέρα σήμεραν έχει να θανατώσει, 277
κείνο το τέκνο πού 'θλεπα ήλιος να μην του δώσει.

και θε να κόψει το σπαθί που έχω ακονισμένο,
ένα λαιμό ομορφότατο, πολλά κανακεμένο.

Τούτα τα πυροβολικά, όπου κρατώ δεξιά μου,

θέλουνσι ν' άψουσι φωτιά, να κάψουν την καρδιά μου ... » 11/ 282

Κι εννοεί με τα πυροβολικά τον γνωστό από τα προηγούμενα, πρωτόγονο αναπτήρα, τον **πυρόβολο**.

Στα ριζίτικα τραγούδια της Κρήτης μας, δεν αποδελιτώσαμε κείμενα μ' αναφορές στο θέμα μας, γιατί ο καπνός, ήρθεν αργότερα!

Σε νεώτερα δημοτικά, π' ασφαλώς «μας ήρθαν» από την Μικρασία, βρήκαμε ανάλογους στίχους. Όπως:

«—Εγώ δουλεύω μέσ' στ' ορυχείο,

κι εσύ φουμάρεις στο καφενείο,

—Εγώ δουλεύω μέσ' στον οντά,

κι εσύ γυρίζεις, στη γειτονιά!»

Ή την παρακάτω περιγελαστική επωδό, στο συρτό:

«—Σαν το μαρκούτσι τ' αργιλέ,

είναι η γάμπα σου καλὲ ... » κ.λ.π.

Και στη **λαϊκή ιατρική**, συγκεντρώνονταν το υλικό μας, μάθαμε, πως χρησιμοποιείται ο καπνός και το κάπνισμα.

«Ο Αλη-Γκογκός, που κάπνιζε κι' από τη μύτη»

Φωτογρ. «Αγγ.-Φαν.»-Χανιά.

«Ο Σαλής και το τσιμπούκι του»

Φωτογρ. «Αγγ.-Φαν.»-Χανιά.

—Έτσι: Σε λιπόθυμες γυναίκες, στην εκκλησία, θυμάμαι και παρατηρώ και τώρα στα χωριά, πως φωνάζουν κάποιο καπνιστή. Ανάβει τσιγάρο, τραβά πολύ καπνό και τον εκτοξεύει στη λιπόθυμη για να συνέλθει.

(Λιποθυμία)

—«Πιο παλιά, παιδί μου, η μυρωδιά της ίσκας του πυρόβολου, π' άναβεν ο καπνιστής, εξέγκρουθγιεν ται λιποθυμισμένες γυναίκες, γιατί όντεν πάρει φωτιά η γι' ίσκα μυρίζει πολύ ωραία. Μπαίνει στα φυλλοκάρδια τ' ανθρώπου!». (Πληροφ. Ευαγγ. Γ. Κοντάκη - Αρχοντικό)

(Λιποθυμία)

—Σε χτυπήματα, έβαζαν καπνό.

(Θεραπεία πληγής)

—Στο γγίσμα (την κοκκινίλα του άσπρου ματιού) θάνουνε και σήμερα στ' Αρχοντικό (καταγραφή 23-12-1983) την καπνιά υγρή (αιθάλη), που έχει εσωτερικά η πίπα. Μ' ένα ξυλάκι τραβούσαν αυτή τη ... μαύρη αλοιφή και την τοποθετούσαν στην κοκκινίλα του ματιού. Άλλοι καπνίζουν το τσιγάρο, σε γάζα καθαρή, κι ύστερα την έθεταν στο κοκκινισμένο σημείο του ματιού.

(Φλόγωση ματιού)

—Στα μαμούνια τση φτυσόμυιγας - κατά πληροφορίες πολλών κατοίκων του Αρχοντικού-Δυτ. Σελίνου - στο μάτι μας, κάποιος καπνίζει τσιγάρο και μας αχνίζει εκεί, για να ζαλιστούν και «να πέσουν τα μαμούνια», καθώς είπαν!

(Ξένο σώμα (σκουληκάκια) στο μάτι)

—Τέλος, στο κρασί που πίνεις, αν σου ρίξουν στάχτη τσιγάρου, θα ζαλιστείς και θα μεθύσεις αμέσως.

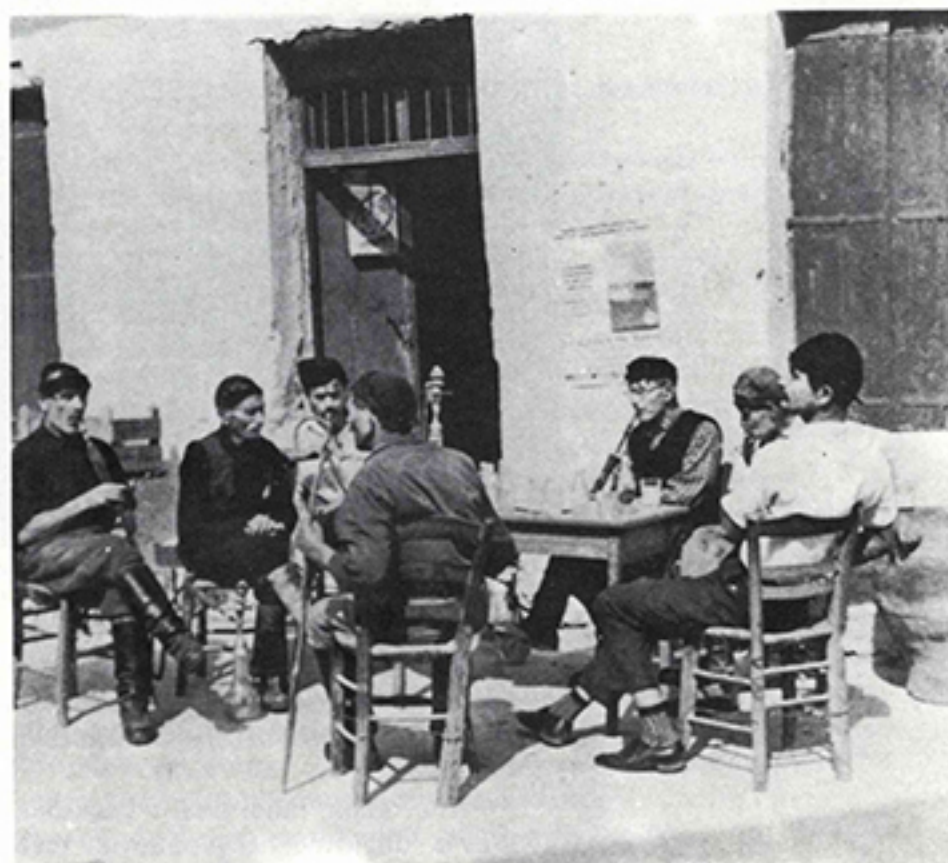
(Μέθη - ζάλη)

Βρήκαμε και κάποιες προλήψεις που τις «παραντηρούν» οι καπνιστές και η παρέα των, κατά το κάπνισμα.

Όπως: —Όταν καίγεται από το πλάι το τσιγάρο, πιστεύεται πως ο καπνιστής θα πάρει δρόμο!

—Ότι, δεν ανάβαν τρεις καπνιστές από το ίδιο σπίρτο. Το 'χουν σε κακό!

(Λένε πως ισχυροποιήθηκε η δεισιδαιμονία αυτή από περιστατικό του

«Καφενείο σε χωριό των Χανίων».

Η φωτογραφία από το βιβλίο του Freddy Tondeur: «CRETE ILE DES DIEUX», Paris, 1966.

μετώπου, στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Έδιναν στόχο οι καπνιστές!)

—Πώς όποιος ανάβει τσιγάρο από το λύχνο, θα πάρει γρουσουζιά γυναίκα, κ.α.π.

Ο περίγυρος του καπνιστή και του τσιγάρου, έδωσεν και στις **παροιμιώδεις φράσεις**, το μερίδιό τους:

Οι φράσεις αυτές, ξεχωρίζουν εύκολα, μέσα στον ανεπιτήδευτο προφορικό, ιδίως λόγο των ανθρώπων του τόπου μας, γιατί έχουν μια χαρακτηριστική ιδιαιτερότητα, που χρωματίζει έντονα και χαρισματικά την πλαστική εκφραστικότητα της συνομιλίας των κατοίκων της Κρήτης μας.

Ας απολαύσουμε λίγες:

«Έχει τα καπνικά του!» Δηλαδή, έχει τα νευράκια του!

«Είντα καπνό φουμάρει;...» Λέγεται όταν θέλει κάποιος να βολιδοσκοπήσει τον συνομιλητή του για τη γνώμη φίλου ή γνωστού των, σε κάποιο θέμα. Ιδίως: πολιτική βολιδοσκόπηση.

«Κάνει ότi του καπνίσει!» Λέγεται σε περιπτώσεις ανθρώπων που ενεργούν, χωρίς να υπολογίζουν τίποτε και κανέναν. Κάνει του νου του, λένε!

«Έτσα μου κάπνισε!» Όμοια με την παραπάνω. Έτσι σκέφτηκα, έτσι έπραξα!

«Νεφέσι εγώ, νεφέσι εσύ!» Δηλώνει δίκαιη διανομή του τσιγάρου μεταξύ ενδεών φίλων. Ρουφηξιά ο ένας, ρουφηξιά ο άλλος. Και κατ' επέκταση, σε δίκαιη μοιρασιά είδους.

«Καπνίζει σαν τον Αλη - Γκογκό ...» Η φράση αυτή, που έχει πλατιά διάδοση στον τόπο μας, προέρχεται από τον γνωστό τύπο των παλιών Χανιών, τον Αλή Γκογκό, που κάπνιζε τέσσερα τσιγάρα μαζεμένα. 12/

Λέγεται για άνθρωπο που καπνίζει πάρα πολύ.

«Άς τονε, μα και τον τσιγάρο, τον εδιγάλισε ...» Λέγεται για ανθρώπους που υπαναχωρούν αβασάνιστα από τις θέσεις των. Είχαν αποφασίσει να κόψουν το κάπνισμα για σοβαρούς λόγους, π.χ. υγείας, αλλ' από έλλειψη θέλησης ξανάρχισαν, παρά τους κινδύνους. Άνθρωποι δηλ. χωρίς εμπιστοσύνη, δίχως συνέπεια!

«Εσάκασά τονε, κι εγώ σύντεκνε ...» Ιδιωματική παροιμιώδης φράση, από το χώρο των Ποιμενικών της Δυτ. Κρήτης, που σημαίνει: «Έκοψά τον κι εγώ σύντεκνε, εδώ ενν. τον καπνό». Από το αρχαιοελληνικό: Σηκάζω=εγκλείω εις σηκόν, μάνδραν, το σακάζω σημαίνει: απογαλακτίζω, αποκόβω. Λέγεται, μεταφορικά, σε περιπτώσεις που αποφασίζει κάποιος να διακόψει τις σχέσεις του, με άλλον, απ' αφορμή την κακή συμπεριφορά του.

«Σκαμπιλοπαιζει και τσιμπουκοπίνει!» Ευνόητη. Μόνη ασχολία του να χαρτοπαιζει και να καπνίζει. Χασομέρης κι ανεπρόκοπος άνθρωπος. Λέγεται για ανθρώπους που δαπανούν το χρόνο τους άσκοπα και απερίσκεπτα.

Η έκφραση και σαν γνώμη για υποψήφιον γαμπρό, καφενόβιο και έρμαιο των παθών του: «Άς τονε τον άχρηστο, ολημερνήσιως του Θεού, σκαμπιλοπαιζει και τσιμπουκοπίνει!»

Θα κλείσουμε το περιδιάβασμά μας το λαογραφικό, για τον καπνό και το κάπνισμα, στην Κρήτη μας, με λίγα από τα «σπιρτόζικα» **ανέκδοτα** που συλλέξαμε.

Έχουν τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του είδους: τον άκακο πηγαίο αστεϊσμό, την λεπτή ειρωνική διάθεση, τον θυμόσοφο διάλογο και την φαιδρότητα των δημιουργών τους.

Ας χαρούμε δυο - τρία:

1. «Ένας Σελινιώτης όντεν αγόραζε **τσιγάρα** απού το μαγαζάκι του χωριού ντου, ήλεγε του μαγαζάτορα να τα γράφει, πως θα του τα πλερώσει μαζωμένα, όντε θα σφάξει τ' αρνιά.

Με τον καιρό αρρώστησε και τον επήρεν ο γυιός του στη Χώρα. Σαν αναντράνισε κι αρχίνηξε να κατεβαίνει κάτω, εθυμήθηκε να πάρει τσιγάρα.

Πάει στο απέναντι περιπτερο, του σπιθιού του γυιού του, και λέει του περιπτερά:

—Δώσε μου σύντεκνε, **τσιγάρα** και γράψε τα!

—Όχι κύριε, δεν τα γράφω του απαντά εκείνος.

Κι ο γέρο Σελινιώτης: Μωρέ μπράβο, θυμητικό απού το' χεις!»

2. Συνηθισμένος διάλογος:

—Βαστάς φωθιά;

—Ναίσκες!

Ε! δώσε μου **τσιγάρο**, σύντεκνε!

3. «Ένας μεσοκαιρίτης, δεν ένοιωθε καλά και πάει στο γιατρό. Σαν εγάυρε, τον αναρώτα η γυναίκα του:

—Κι είντα σου' πε ο γιατρός τσελεπή μου;

—Μούπε, να μην πίνω!

—Ντα δε σου τό' λεγα κι εγώ η κακορίμαλη.

—Μούπε να μην **καπνίζω**!

—Ντα δε σου τό' λεγα κι εγώ η γι' άζουδη;

—Μούπε και να μη θέτω με τη γυναίκα μου!

—Ε, σώπα-δά ... Θαρρούνε κι' ευτοί οι γιατροί, πώς τα κατέχουν κι ούλα!... »

4. «Στα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας στην Κρήτη, δυο τούρκοι, καθισμένοι στον καφενέ, **αργορουργούν τον ναργιλέ** τους κουβεντιάζοντας:

—Κι είντα καινούργιο; —Εσκοτώσανε έναν Τούρκο!

—Εχάλασεν ο κόσμος, λέει με φρίκη ο άλλος.

—Εσκοτώσανε κι έναν Ρωμιό!

—Ε! δεν εχάλασεν ο κόσμος, συνήθειο είναι!... » και συνέχισαν το κάπνισμα, ατάραχοι!

5. «Εδώκανε μιας κοπελιάς έναν **καπνουλά**, χαρτοπαίχτη και κακότροπο άντρα, π' όντε δεν είχε **τσιγάρο** τήνε καταχέριζε.

Δυο γειτόνισσες, θειάδες τση, εκουβεδιάζανε το πράμα:

—Κι αφού τήνε δέρνει και τήνε σκοτώνει ο άντρας τση, γιάντα η μπουνταλού δεν τότε παραιτά, να πάει στου πατέρα τζη το σπίτι, μα να βρίχνει θέλει ένα κομμάτι ψωμί να τρώει;

—Καί' ντα μόνο ψωμί, μωρή, θέλει η γυναίκα; τσ' απολογάται η γι' άλλη ... »

6. «Όξ' απού το καφενεδάκι του χωριού εκουβεδιάζανε τρεις φίλοι. Ανοίγει ο γ' εις το πακέτο να κάμουνε **τσιγάρο**, μα ο **καπνός** θέλει καφέ και μπαίνουνε μέσα.

—Είντα θα πάρετε; ερώτηξεν ο καφετζής.

—Καφέδες, κι έχουμε αναμμένο το τσιγάρο, του λέει, ο ένας.

Κι όπως προχωρεί όθεν το τζάκι ο καφετζής, του ξαναλέει, ο ίδιος:

—Ο δικός μου γλυκύς θραστός!

—Κι ο δικός μου μέτριος, φωνάζει ο δεύτερος.

—Κι εγώ βαρύ γλυκό, τότε θέλω, λέει ο τρίτος.

Κι ο καφετζής διαολισμένος, γυρίζει όθεν τσι χωριανούς που εκάθοντο-
νε στην πέρα μπάντα του μαγαζιού κι' επαίζανε χαρτιά:

—Είναι μωρέ κι' ανείς άλλος να παραγγείλει καφέ τσ' όρεξης του; το
μπρίκι μου, παίρνει τέσσερεις!...» 13/

7. «Σ' ένα χωριό σ' ώρα αποσπερίδας, γύρω' απού την καμινάδα
πυρώνονται. Μια στιγμή φωνιάζει του γεροντή τζη, η γρά ντου:

—Κακορίμαλε, κι αρπάξανε φωθιά τα γένια σου!

Κι ένας απού τσ' αποσπεριτάδες: «—Σταθήτε, μπρε ένα λεφτό ν'
ανάψω τσιγάρο!»

• • • • •

Και να· ξεφυλλίζοντας το αθάνατο βιβλίο της Κρητικής Λαογραφίας
και σημειώνοντας στο περιθώριο των σελίδων του, όσα συναντήσαμε
μέσα στα γραφόμενά του, φτάσαμε στο τέλος.

Είδαμε όσα μπορέσαμε απού τα γραμμένα.

Ρωτήσαμε πολλές απού τις ζωντανές πηγές, δηλ. τους καπνιστές, και
καταγράψαμε το λόγο τους.

Ψάξαμε στις κασέλλες και στα ντουλάπια των πατρογονικών σπιτιών
μας, για πρωτόγονα σύνεργα του καπνιστή λάλο και προπάππου μας.

Διπλωρωτήξαμε τις σταφιδιασμένες, απού τσι χρόνους και τα θάσα-
να, γιαγιάδες μας, για το πώς ετοιμάζαν τον καπνό και την ίσκα στο'
άντρες των, εκείνα τα παλιά, περασμένα, ρομαντικά και όμορφα χρόνια
που γνωρίστηκαν.

Ξεδιακρίναμε, στο καφεενδάκι του χωριού μας, το θεριαλίκι του
καπνιστή που δεν ήβρε τσιγάρα ν' αγοράσει, ύστερ' απού το μόχθο της
ημέρας.

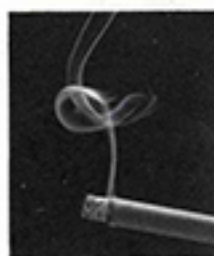
Παρακολουθήσαμε στο πρόσωπο ενός άλλου, την ... ευτυχία, τη
μικροχαρά, τέλος πάντων, που του ... προσφέρει ένα τσιγάρο, όπου το
καπνίζει με πάθος.

Κι είδαμε, με κλεφτή ματιά, το ξαλάφρωμα που θαρρεί πως φέρνει η
ίδια συνήθεια, στον πονεμένο και βασανισμένο απού τις πίκρες, στρατολά-
τη της ζωής!

Οσμιστήκαμε την λαχτάρα του νιούτσικου, που θέλει να φανεί, στην
καλή του, ξετελειωμένος, τάχατες, άντρας, με το τσιγάρο στο χέρι, έστω
κι ακάτεχα!

Προσπαθήσαμε, μια ζωή, ν' αποτρέψουμε, ιδίως τα νιάτα, απού τούτη
την βλαβερή κι επικίνδυνη για την υγεία, συνήθεια, όμως χωρίς τόση
επιτυχία, τις πιο πολλές φορές!

Μιλήσαμε, με ντοκουμέντα, σ' ανθρώπους που επιβάλλονταν να
κόψουν «με το μαχαίρι» το τσιγάρο, κι όμως δεν καταφέραμε πολλά!

Τσακμάκι

«Ο βαρκάρης ο Μαχρούσας, καπνίζει
vargilè».

Φωτογρ. «Αγγ-Φαν.»-Χανιά.

Νοιώσαμε πόσο σφιχτοδεμένοι είναι, πολλοί καπνιστές, με το πάθος τους, κι ενώ παραδέχονται την αργή καταστροφή, όπου τους κάνει, όμως δεν σταματούν τούτη την ολέθρια συνήθειά τους!

Κι εφισθυρίσαμεν ολόθερμη ευχή για την Ψυχή του μακαρίτη μας Πατέρα, που με τέτοια πειστικότητα κι απλότητα, μας γλύτωσεν, μισή ντουζίνα αδέρφια αφύραχτα, από τ' ανύχια του τσιγάρου!

«Όσο καιρό σας μεγαλώνω και σας σπουδάζω - μας έλεγε - με τον ιδρώτα και τον κόπο μου, απάνω στοί σκεπές και στα κεραμίδια - όπου δουλεύω απού νύχτα ως νύχτα - δεν θέλω να θωρώ να καίτε και να κάνετε καπνό, τούτα τα λίγα χρήματα, τούτον τον πικρό μου ιδρώτα!

Σα μεγαλώσετε και θγάνετε δικούς σας παράδες, κάνετε σαν όπως θέλετε, νά 'χετε την ευκή μου!..»

Και δεν εκάψαμε, ούτε για δοκιμή, κανέναν μας, ούτ' ένα τσιγάρο, κι εγεράσαμε!

Ίσως ειπήτε, άλλα χρόνια, άλλα ήθη!... Δεν ξέρω!...

Τελειώνοντας, σημειώνω πώς δεν έκανα καμιά μου, ως τα τώρα, λαογραφική εργασία, σχολειό και διδασκαλία με λόγια, κι ας είμαι δάσκαλος!

Όμως, σε τούτη, φαίνεται, πώς τώρα στα ξετελέματά της αποξεχάστηκα!

Συμπαθήσετέ μου, για την ... παρεκτροπή. Φταίει, λιγάκι, θαρρώ και το θέμα! Ευχαριστώ!

Σταμ. Α. Αποστολάκης
Δάσκαλος - Λαογράφος

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Δημ. Δημητράκου: «Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης» Αθήναι, 1950, τόμοι 10.
2. Επιστημονική περιοδική έκδοση: «Κρητολογία», (Δ/ντής: Ελ. Κ. Πατάκης) Βραχάσι - Κρήτης, τόμος 14-15, 1982.
3. Θεοδ. Κοντέου: Μεγάλη Εγκυκλοπαίδεια «ΚΟΣΜΟΣ» Θεσ/νίκη, 1978-1982, τόμοι 28.
4. Βιτσ. Κορνάρου: «Η θυσία του Αβραάμ» (Εισαγωγή: Αγγ. Τερζάκη) Αθήνα, 1971, έκδ. «Ερμής».
5. Αριστ. Κριάρη: «Πλήρης συλλογή Κρητικών Δημωδών Ασμάτων» Αθήναι, 1920, έκδ. 6^η (μεγάλη).
6. Αριστ. Ι. Κριάρη: «Αθιβολές» (τόμος Α' (χ.χ.) - τόμ. Β' 1978) Αθήνα.
7. Μιν. Νικολακάκη: «Παλιά Χανιά», Αθήνα, 1961.
8. Ηλία Πετρόπουλου: «Ο τούρκικος καφές εν Ελλάδι» Αθήνα, 1980, έκδ. Γ'.
9. Μανόλη Πιτυκάκη: «Το γλωσσικό ιδίωμα της Ανατολικής Κρήτης» Αθήνα, 1983, τόμ. Α' (σελ. 1-570), τόμ. Β' (σελ. 571-1252).
10. Π. Φαφουτάκη: «Συλλογή ηρωϊκών Κρητικών ασμάτων» Αθήναι, 1889, σ. 1-128.

1/ Θ. Κοντέου: Μεγάλη Εγκυκλοπαίδεια «ΚΟΣΜΟΣ», τόμ. 14, σ. 60-64, Θεσ/νίκη, 1978.

2/ Θ. Κοντέου: Μεγάλη Εγκυκλοπαίδεια «ΚΟΣΜΟΣ», τόμ. 14, σ. 58, Θεσ/νίκη, 1978.

3/ Δες: Μανόλη Ι. Πιτυκάκη: «Το γλωσσικό ιδίωμα της Ανατολικής Κρήτης», Αθήνα, 1983, σχ. 8ο μεγάλο, τόμ. Α-Β. Εδώ, τόμ. Β' σ. 910 κ.ε.

4/ Στο: «Μέγα Λεξικόν Ελλην. Γλώσσης» του Δ. Δημητράκου, Αθήναι, 1950, τόμ. Θ' σελ. 7531, διαβάζουμε: Ύσκα, η: σχολ. μεσαιων. καθ. δημ., κ. ίσκα, η: είδος μύκητος, του οποίου τερμάχια ξηραίνόμενα χρησιμοποιούνται ως έναυσμα εις αναπήρες. Λέων Σοφ. 5, 4, «Πυρρόβολα και ύσκα». Επίσης:

Στο: «Γλωσσικό Ιδίωμα της Ανατολικής Κρήτης», Αθήνα, χ.χ. (1983), του Μανόλη Πιτυκάκη, τόμ. Α' σελ. 361, βρίσκουμε: «Ίσκα (νίσκα), η: Η απεξηραμένη εντεριώνη ή και ο σάπιος κορμός ορισμένων δένδρων, στον οποίο μεταδίδεται εύκολα η φωτιά από τις σπithes του πυρόβολου. Εχρησιμοποιείτο σε μεγάλη κλίμακα αντί για φυτίλι, στους πρωτόγονους αναπήρες σιγαρέτων, αφ' ου υπεβάλετο σε ειδική κατεργασία...»

Και στον Γαζή: «Ίσκα, η: Σπογγώδες έκφυγμα δένδρων τινών, αφ' ου συνήθως ίσκα, ίσκα, με την οποίαν ανάθωμεν φωτιάν».

5/ νεφέσι, το: Εισπνοή, φύσημα, από το τουρκ. nefes. (Βλ. Πιτυκ. Β' 701).

Το σχετικό απόκομμα από την εφημ.
«ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ Χανίων», αρ. φύλ-
λου 15 (έτος Α', περ. Γ'), σ. 1η, της
6-10-1948, για τους Παπαγαλάκια!

6/ Πληροφ.: Ευαγγελίας Γ. Κοντάκη, από τ' Αρχοντικό Βοθιανών Σελίνου. «Συλλογή λαογραφικής ύλης, 13-11-1982», από τον Σταμ. Α. Αποστολάκη.

7/ Ηλία Πετρόπουλου: «Ο τούρκικος καφές εν Ελλάδι». Αθήνα, 1980, σχ. 8ο, έκδ. Γ' σ. 30.

8/ Το αρωματικό κρητικό θότανο «σφακομηλιά», είναι το δημώδες όνομα της *Salvia triloba* L. f. (Δες: «Κρητολογία», τ. 14-15, σ. 161).

Σημείωση: Για τη λαογραφία του τσιγάρου στο στρατό, στη συναλλαγή τον καιρό της Κατοχής, τις ονομασίες των πακέτων των τσιγάρων, τα σταχτοδοχεία του καπνού (τασάκια, είδη, διακοσμήσεις, κ.λ.), άλλοτε και τώρα, θ' ασχοληθούμε σ' επόμενα δημοσίευσμά μας, που ετοιμάζεται. Σ.Α.Α

9/ Οι παραπάνω Κρητικές μαντινάδες προέρχονται από τις πηγές:

α) 1η και 2η, από την ανέκδοτη «Συλλογή Κρ. Μαντινάδων» Σταμ. Α. Αποστολάκη.

β) 3η, 4η και 9η, από την μεγάλη συλλογή «Μαντινάδων» της Μαρίας Λιουδάκη.

γ) 6η, 10η και 12η από το δίτομο έργο του Μανώλη Πιτυκάκη: «Το γλωσσικό ιδίωμα της Ανατ. Κρήτης», Αθήνα 1983. (Εδώ, από τον τ. Α' σ. 361 και τ. Β' σ. 910).

δ) Την 7η, μου υπαγόρευσε ο παλαιός οργανοπαίκτης του θιαυού Χρ. Μ. Μπουλταδάκης, από τον Καμπανό Σελίνου. ε) Τις: 5η, 8η και 11η, κατάγραψα από ζωντανές εκπομπές Κρητ. Μουσικής, του Ρ.Σ. Χανίων τον Δεκ. '83.

10/ Π. Φαφουτάκη: «Συλλογή Ηρωϊκών Κρητικών Ασμάτων» Αθήναι, 1889, σχ. 8ο, σ.σ. 1-128 (Εδώ από σ. 28-29).

11/ Βιτσέντζου Κορνάρου: «Η θυσία του Αβραάμ» Έκδ. «ΕΡΜΗΣ», Αθήνα, 1971, εισαγωγή Αγγ. Τερζάκη, σ.σ. 1-120 (εδώ σ. 44)

12/ Δες: Μιν. Νικολακάκη: «Παλιά Χανιά», Αθήνα, 1961, σχ. 8ο, σ. 1-168 σ. 48: «Ο Αλή-Γκογκός: Μαύρος, κατάμαυρος σαν τον Κάιν, ξεραγκιανός, υψηλόσωμος και με το κεφάλι πάντοτε γουλί, που μοναχός του μ' ένα μπυρομπούκαλο, τακτικότατα το ξύριζε, δίχως ποτέ του να κάμει και την παραμικρότερη κομματιά, ήταν ο Αλή-Γκογκός. Οι παλιότεροι θα τον θυμούνται να πίνει με καταπληκτικό πάθος συγχρόνως τέσσερα τσιγάρα. Δυό από τα ρουθούνια, κι άλλα δυό από το στόμα...»

13/ Δες και: Αριστ. Ι. Κριάρη: «Αθιβολές», Αθήνα, χ.χ. τόμ. Α' σ. 1-240, και τόμ. Β' Αθήνα, 1978 σ. 1-254. (Εδώ: Α' σελ. 167, 169, 204 και Β' σελ. 123).

ΤΟ ΠΑΡΑΠΟΝΟ ΤΟΥ ΜΠΑΡΜΠΑ ΣΟΦΟΚΛΗ

Της Πηνελόπης Ντουντουλάκη

Ξεκίνησα να γράφω κάτι για τη θάλασσα, για το αιώνιο κύμα που ξάφνου ενθουσιάζεται και αγκαλιάζει το θράχιο, για την πορεία μας μεσοπέλαγα με το σώμα, τα μαλλιά και τη σκέψη μας φτιαγμένα από θυμάρια και φύκια, για τη ζυμωμένη με νερό και γης φυσιογνωμία μας που δεν πρέπει ν' αλλάξει. Για όλα τούτα ξεκίνησα να γράφω, όμως πιλατεύει τη σκέψη μου μια τραγιάσκα, μια ροζιασμένη γκαγκλωπή κατσούνα, ένα μακρουλό, αδύνατο πρόσωπο και δυο μεγάλα θαλασσιά μάτια χωμένα βαθιά στις κόχες τους, παραγεμισμένα αγάπη και καλοσύνη, να ξεχειλίζει η αγάπη και να στραφταλίζει μικρές ψυχάλες στις άκριές τους. Έτσι θυμούμαι τον μπάρμπα - Σοφοκλή, να γελά με τα ψιχαλισμένα μάτια του και να δείχνει δυο δόντια στο κατώφλι του στομάτου του, γέρο και νήπιο μαζί, να ψάχνει ένα γύρο την εικόνα του κόσμου λαχταρισμένα, παραπονεμένα, εναγώνια.

Το χωριό ήτανε σπαρμένο γειτονιές έτσι όπως φυτρώνουνε φουρφουλιές - φουρφουλιές τα χαμομήλια. Βουνίσιο, άνυδρο, στιφό, στερημένο, ο αέρας του μύριζε κυπαρίσσι και βερβελίθρα. Το σπίτι του μπάρμπα - Σοφοκλή γειτόνευε με το δικό μας, ψηλά στο χωριό φυτεμένο σ' ένα κυπαρισσώνα αγνάντευε ένα γύρο τα κορφοβούνια.

Αύγουστο μήνα τον έβλεπα στην Κεφάλια - έτσι τη λέγανε τη γειτονιά μας - μήνα με τα σταφύλια και τα σύκα, κι αυτός - καλή του ώρα - τ' αγάπα πολύ, και κράτειε πάντα ένα τσαμπί σταφύλι να συντροφεύει τ' απογέματά του. Μ' όλο που υπόφερε από το στομάχι του δεν έλεγε να στερηθεί τούτες τις μικρές Αυγουσιάτικες απολάψεις. Κι' άλλωστε ο μπάρμπα - Σοφοκλής δεν έτρωγε άλλο από χόρτα και ζαρζαβατικά, αραιά και πού κρέας, λαδόψωμο και καμιά σαρδέλλα. Μήτε δροσιστικά μήτε παγωτά αποφτάνανε στο χωριό τότε κι άλλος ίσκιος δεν υπήρχε μέσα στο καλοκαίρι όξω από την ψίχα της χρυσοκίτρινης σταφίδας.

Τότε θυμούμαι, λοιπόν, να ξεπροβαίνει κρατώντας την κατσούνα του πλαγιαστά στην πλάτη, να κατηφορίζει αναντράνιστά το μονοπάτι που ένωνε το σπίτι του με το δικό μας, να κάθεται στο χωμάτινο δώμα και να ρουφά αργά τον καφέ του, τότε θυμούμαι λιγομίλητο τόσο που δε βρίσκω εύκολα στη μνήμη μου τις κουβέντες που συνήθιζε να λέει, πάντα όμως τότε θυμούμαι φτυχισμένο συντροφιά με την ανεμελιά μας: μια ξαδέρφη μου, την αδερφή μου και μένα, ήμουνα δεν ήμουνα δέκα χρονώ.

Θυμούμαι τη φωνή της γυναίκας του να διαπερνά τον κυπαρισσώνα: —Σοφοκλή, άμε μπρε να μεταδέσεις την αίγα.

Κι αυτόν τότε θυμούμαι ν' απαντά: «καλά» με βαρυέστηση και να κοιτάζει πως να βρει τρόπο να γυρίσει κοντά μας το συντομότερο, να βρεθεί μακριά από την καθημερινή έγνοια, να τραγουδήσει τα θράδια μαζί μας όξω στο δώμα πλαγιασμένος σ' ένα στρώμα από θυμάρια κι ρστιθίδες αυτός και σ' άλλο ένα εμείς οι τρεις κουζουλοκοπελλιές, να μας βρίσκει ο ύπνος στο τραγούδι, μετρώντας τ' άστρα και τις κορφές των κυπαρισσιών.

Ήτανε, που θα πεις, ο σωματοφύλακάς μας, ο συντρέχτης, ο σιγονταδόρος μας. Κι εμείς δεν τον νιώθαμε σα μεγάλο, μα του μιλούσαμε με θάρρος και μπιστοσύνη, καταργώντας ολότελα μέσα μας τη σημασία της προσφώνησης «κύριε Σοφοκλή» που μας είχανε μάθει να χρησιμοποιούμε. Τότε θυμούμαι λοιπόν να τραγουδά μαζί μας ίσαμε να μας βρει ο ύπνος, να χαίρεται σα μικρό παιδί άμα τύχαινε να πιάσουμε ένα σκοπό το όρεξής του. Είχε μιαν αδυναμία σ' ένα τραγούδι της εποχής με παραποινάरिकους στίχους, το «Κλωτσοσκούφι». Όταν λοιπόν τύχαινε να εξαντληθεί το ρεπερτόριό μας, μάς παρακινούσε:

—Ελάστε τώρα να πούμε τον Κλωτσοσκούφι.

Κι εμείς βέβαια δεν του χαλούσαμε το χατήρι, κι ας τόχαμε τραγουδήσει το ίδιο λίγο πιο πριν.

Ο κυρ Σοφοκλής είχε μια βασανισμένη γυναίκα, δυνατή, έξυπνη, λεβέντισσα, καλοδικούσα, είχε και τρεις γιουούς. Ζυμωμένοι όλοι τους στη σκληρή ζωή του χωριού, είχανε μοιράσει τις έγνοιες και τις δουλειές αναμεταξύ τους. Όμως αυτός - τόβλεπες - παρόλα τα θάσανα δεν είχε σφραγίσει το κουρασμένο του στόμα, δεν είχε πάψει να ψιχαλίζει τα γαλανά μάτια του με λαχτάρα, και το περισσότερο, δεν έβρισκε άλλη χαρά από κείνη πούχε με την τρελλοπαρέα μας, ενώ με τους μεγάλους καθότανε πάντα μελαγχολικός, δεν είχε καλά - καλά τί να τους πει: οι δουλειές, η σοδειά, οι αίγες, όλα τούτα τα θάσανα δεν τον αγγίζανε, αυτός ένιωθε τα φτερά να του σπρώχνουνε τις κουτάλες, ήθελε να πετάξει πέρα από τούτη τη μιζέρια, να λυτρωθεί.

Τότε θυμούμαι κάθε Σεπτέμβρη που μαζεύαμε τα συμπράγκαλά μας να μουρμουρίζει:

—Πάει κι αυτό, θαν ερημώσει πάλι η Κεφάλα ...

Και να χαλά με βιάση και θλίψη τα στρώματα. Τότε θυμούμαι τον άλλο Αύγουστο που γυρίζαμε στο χωριό, να μας υποδέχεται με τα πεσκέσια του, γάλα κι αυγά και σταφύλια, και να γελούνε τ' αυτιά του.

Θυμούμαι μια χρονιά που πήγαμε απρόσμενα στην Κεφάλα για τα Χριστούγεννα, μέσα στο χιόνι. Καθαρίσαμε όπως - όπως το σπίτι, ανάψαμε πυροστιά και μαγκάλι, στολίσαμε πάνω στο τραπέζι ένα μικρό κυπαρίσσι όλο γυαλιστερά μπαλόνια, παιχνίδια, χρυσοκλωνιές. Ερχότανε ο μπάρμπα - Σοφοκλής και δεν ξεκολλούσε με τίποτα. Κάπνιζε το τσιγάρο του και τα μπλάθα μάτια του πάνω στο δέντρο καρφωμένα, να ταξιδεύουνε μέσα στα χρώματα και τις λάμψεις, να θυθίζονται όλο και πιο πολύ στον εδικό τους κόσμο. Κείνη την ώρα γινότανε στ' αλήθεια «ανεμάθρωπος», νεραϊδοπαρμένος, ταξίδευε και πετούσε φουσημένος απόνα παντοδύναμο, υπερκόσμιο αγέρα.

Όταν ήρθε πάλι η στιγμή να φύγουμε κι απλώσαμε τα χέρια να κατεβάσουμε τα στολίδια, ο κυρ Σοφοκλής μας είπε μαλακά, καταπίνοντας ένα κόμπο σάλιο:

—Μην το ξεστολίζετε, μπρε ...

Κι εμείς θα πρέπει τότε να γελάσαμε ξέγνοιαστα με τούτη την ιδέα του και συνεχίσαμε το ξεστόλισμα, δεν είχε πήξει ακόμα το μυαλό μας, βλέπεις.

Κάμποσα χρόνια τότε θυμούμαι έτσι το Σοφοκλή, παιδί και άγιο. Όπου κάποτε αποφασίστηκε να περνούμε το καλοκαίρι κοντά στη θάλασσα, είχαμε πια χορτάσει το θουνό και τα κυπαρίσσια και μας τραβούσε το θυμάρι τ' Ακρωτηριού. Όταν έμαθε πως χτίζουμε εκεί δυο καμεράκια στέναξε, άναψε τσιγάρο κι είπε:

—Δε θα ξανάρθετε πια ...

Εμείς μπερδέψαμε τα λόγια μας να τον βεβαιώσουμε πως ναι, θα πηγαίνουμε πότε - πότε τα Σαββατοκύριακα, δε θα χαθούμε κιόλας, μας είχε αγγίξει βαθιά το παράπονό του και σαστίσαμε. Όμως αυτός είχε κάνει μέσα του το λογαριασμό του.

Δυο - τρία χρόνια μετά πέθανε, την ώρα πουύβοσκε στο βουνό τσ' αίγες του, άνοιξε η πληγή στο στομάχι του κι έτρεχε θρύση το αίμα, ίσα που τον προφτάσανε την ώρα που ξεψυχούσε. Σεπτέμβρης μήνας ήτανε, και τα σταφύλια είχανε τραβήξει τους χυμούς της γης και τον ιδρώτα τ' αγρότη.

Από τότες η Κεφάλα μας εσφάντασε ολονώ, μια σφίξη κρατούσε την καρδιά μας. Το γονικό του πατέρα μου ρήμαξε σιγά - σιγά, βουλιάξανε τα πατώματα, το δώμα άνοιξε κι έχασκε, κι ύστερα όλο το σπίτι σωριάστηκε χάμω.

Χρόνια πολλά περάσανε, προχτές διάβηκε στον ύπνο μου ο μπάρμπα Σοφοκλής κι εγώ τάχασα απ' τη χαρά μου. Ολόιδιος όπως τότε, η τραγιάσκα, η κατσούνα, τα ψαρά μουστάκια, τα σκυφτά μάτια του, το παράπονό του. Θέλησα να τον κρατήσω αυτή τη φορά.

— Έλα να σου τραβήξω μια φωτογραφία, κύριε Σοφοκλή, του είπα.

— Όι αποκρίθηκε σιγανά, αργά, τραβηχτά κι η φωνή του μ' έκανε να νιώσω ένα ανατρίχιασμα. Όι, εγώ δε θγάνω φωτογραφίες ... Κι ύστερα χάθηκε.

Καλοκαίρι έτυχε νάναι πάλι τούτο το σημαδιακό μας αντάμωμα. Έτσι λοιπόν όπως περιδιαβαίνει ακόμα ο ίσκιος του στην καρδιά μου, αφήνω στη θύμησή του τούτο το ιστόρισμα.

ΠΗΝΕΛΟΠΗ ΝΤΟΥΝΤΟΥΛΑΚΗ

ΤΟ ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΟ ΤΟΥ ΑΚΡΩΤΗΡΙΟΥ Ο ΒΟΜΒΑΡΔΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΣΗΜΑΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟ ΑΓΑΛΜΑ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

Στυλ. Γ. Πανηγυράκης
Επίτ. Γεν. Επιθ/τής Μ.Ε.

Από τη τελευταία φάση του δράματος της Κρήτης

Η προϊστορία της ίδρυσης

Γνωρίζουμε ότι όλες σχεδόν οι επαναστάσεις κατά των Τούρκων στην Κρήτη κηρύχτηκαν στο Ν. Χανίων (2). Γνωρίζουμε επίσης ότι οι επαναστάσεις διαδεχόταν η μια την άλλη και ότι δεν άφησαν τον τύραννο να ησυχάσει ποτέ. Μπορούμε μάλιστα να ισχυριστούμε ότι μια επανάσταση έγινε. Εκείνη που άρχισε το 1692 - του Μοτσενίγου και του Μαχαιριώτη από τους Μαχαιρούς - και τελείωσε με τη Μεταπολιτευτική Επιτροπή (3) και με την ίδρυση και τη δράση του Στρατοπέδου του Ακρωτηρίου το 1897. Η Κρήτη δηλ. ήταν ένα ηφαίστειο που βρισκόταν πάντα σε δράση.

Ο πρωτομάρτυρας της ελευθερίας της Κρήτης Δασκαλογιάννης είχε μαρτυρήσει στο Ηράκλειο στις 17-6-1771 (4). Η επανάσταση του 1821 είχαν εκραγεί, κράτησε ενιά ολόκληρα χρόνια και τελείωσε άδοξα, ύστερα από τις επεμβάσεις και πιέσεις των ισχυρών της εποχής εκείνης (5). Η άλλη, του 1866-69 παρά τις εκλάμψεις της (6), είχε λήξει άδοξα για τους ίδιους λόγους. Η Σύμβαση της Χαλέπας (3-10-1878) ήταν ανεφάρμοστη (7). Στις 4-5-1896 επαναστάτες χτυπούν τους οχυρωμένους στο Βάμο Τούρκους και τους αναγκάζουν να υποχωρήσουν μετά 15 μέρες με τεράστιες απώλειες, παρά τις ενισχύσεις που έλαβαν. Σε αντεκδίκηση προβαίνουν σε άγριες σφαγές του άμαχου χριστιανικού πληθυσμού των Χανίων, όπως απέριτη στήλη απομνημονεύει στον περίβολο του Αγ. Λουκά. Τα τοποθετημένα σε ειδική προθήκη κρανία των σφαγιασθέντων, 14 το Μάιο του 1896 και 27 τον Ιανουάριο του 1897 και τα ονόματά των τα γραμμένα στη στήλη που έστησαν το 1937, μαρτυρούν του λόγου το αληθές.

«Περήφανο Ακρωτήρι μου, η δόξα σου είναι τόση,

που δεν μπορεί ψηλότερα η δόξα να ψηλώσει.

Κι ολίγον τι ψηλότερα αν έβγαιναν ακόμα, τότε θα ήσουν ουρανός και δεν θα ήσουν χώμα»

Κωνσταντινίδης, ποιητής Κρής εν Καβάλα. (1)

Το Στρατόπεδο

10 Ιανουαρίου 1897 - 11 Απριλίου 1897

Εξ αιτίας της αβεβαιότητας σημειώνονται μετακινήσεις του πληθυσμού. Οι Τούρκοι καταφεύγουν στις τρεις μεγάλες οχυρωμένες πόλεις και στα κατατόπους φρούρια. Ακολουθούσαν, φαίνεται, οδηγίες της Κων/λης (8). Οι Χριστιανοί, όσοι μπορούσαν, προσπαθούν να φύγουν από τις τουρκοκρατούμενες πόλεις και να καταφύγουν στην ύπαιθρο, όπου δεν μπορούσε να φθάσει το τουρκικό μαχαίρι. Μεγάλος αναβρασμός λοιπόν.

18-1-1897 Σάββατο Μουσουλμάνοι αποπειρώνται να σκοτώσουν τον Ι. Καμπουράκη, που καταγόταν από ισχυρή οικογένεια του Θερίσου. Το Αρχηγείο της Χωροφυλακής Χανίων αδρανεί, ο Γεν. Διοικητής Κρήτης συνιστά στους Θερισιανούς μετριοπάθεια.

19 Ιανουαρ. Κυριακή. Στην περιφέρεια Αλικιανού - Αγιάς άγνωστοι - προφανώς Χριστιανοί - σκοτώνουν για αντεκδίκηση 4 Μουσουλμάνους. Οι Πρόξενοι της Ελλάδας Ν. Γεννάδης και της Αυστροουγγαρίας Πίντερ, συνιστούν μετριοπάθεια. Οι Μουσουλμάνοι εξαγριώνονται και ξεχύνονται, κυρίως από το Βαρούσι και την Καινούρια Χώρα, κατά του χωριού Γαλατά. Οι Γαλατιανοί αμύνονται, διαφεύγουν, αλλά σκοτώνονται 12. Το χωριό λεηλατείται και καίεται.

20 Ιανουαρ. Δευτέρα. Αψιμαχίες και εμπρησμοί στα περίχωρα των Χανίων. Ακρωτηριανοί υπό τοπικούς αρχηγούς καταλαμβάνουν την «Μόρτε-Βάρδια», πάνω από τις τουρκικές θέσεις Βλητέ, Κόκκινο Πύργο και Σουδιανά, τις οποίες χτυπούν. Χριστιανοί με επικεφαλής τον Επίσκοπο Νικηφό-

ρο (Ζαχαριάδης) επιδίδουν υπόμνημα στους Προξένους των Μ. Δυνάμεων, στο οποίο θεωρούν υπεύθυνους της καταστάσεως την κακοπιστία του μουσουλμανικού στοιχείου και «την εφεκτικότητα της Ευρώπης». Οι Χριστιανοί αντιλαμβάνονται πλέον τους ελιγμούς των ξένων, οι οποίοι μας βοήθησαν κάθε φορά που ταυτιζόνταν τα συμφέροντά μας, μας εγκατέλειπαν όμως μόλις διαχωρίζονταν.

21-1 Τρίτη. Τα πολλά καταστήματα κλειστά ή μισόκλειστα. Οι Χριστιανοί κλεισμένοι στα σπίτια των. Λίγοι στην προκουαία παρακολουθούν την αποβίβαση 80 Μαυροβούνιων χωροφυλάκων. Οι Τούρκοι από καφενείο του λιμανιού σκοτώνουν τον Πρωτοδίκη Χανίων Θεόδωρο Μαρκουλάκη. Φόβος και τρόμος. Οι Χριστιανοί κλειδαμπαρώνονται. Οι Πρόξενοι των Μ. Δυνάμεων εκδίδουν προκήρυξη. Οι Ευρωπαϊκοί στόλοι ναυλοχούν προ των Χανίων. Οι Χριστ. σκοτώνουν 2 Τούρκους στο Ακρωτήριο, πυρπολούν τον Κόκκινο Πύργο, χτυπούν τις άλλες τουρκικές θέσεις, αλλά υποχωρούν όταν εμφανίζονται τουρκικές ενισχύσεις.

22-1 Τετάρτη. Στην πόλη αβεβαιότητα και κίνδυνοι. Ο Μαρκουλάκης θάβεται θιαστικά με ένα παπά, με λίγους Μαυροβούνιους χωροφύλακες φρουρούς και το στενό του φίλο Κ. Μ. Φούμη. Οι Πρόξενοι έρχονται στα Τσικαλαριά για να συνομιλήσουν με τους Χριστιανούς. Επειδή όμως οι Χριστιανοί δεν είχαν ειδοποιηθεί, δεν τους αναγνώρισαν, τους πυροβόλησαν κοντά στην «Τούσλα» και τους γύρισαν άπρακτους.

Σφαγές στα Χανιά

23-1 Πέμπτη. Οι Χριστ. συνοικίες έρημες (9). Τα καταστήματα κατάκλειστα. Ο μουσουλμανικός όχλος εξαγριωμένος και ένοπλος. Από το «Καλέ - Καπισί» δεν τολμούσε να περάσει Χριστιανός. Ο Γενικός Διοικητής ανεβαίνει το απόγευμα στη Χαλέπα. 36 Αποκορωνιώτες με το Δ. Καραμπίνη και Δ. Κασιώτη συγκρούονται στο Ακρωτήριο με τους Τούρκους. Οι τελευταίοι είχαν 25 νεκρούς. Από τη Χαλέπα οι Χριστ. συνιστούν στους Ακρωτηριανούς να παύσουν το πυρ. Η σύσταση εισακούεται αλλά οι Τούρκοι παρασπονδούν, σκοτώνουν 4 Χριστιανούς, τραυματίζουν 6 και καίουν τις Κορακιές, το Πιθάρι, το Αρώνι και μέρος των Κουνουπιδανών. Στις 3.30' τουρκικός όχλος ένοπλος επιτίθεται κατά των Χρ. συνοικιών των Χ. Σκοτώνει πολλούς. Στο αρτοποιείο «πρώην Λουίζου» καίει μέσα στο φούρνο όσους βρέθηκαν κοντά. Στους βανδαλισμούς μετέχει και ο τουρκικός στρατός. Ληλατούνται άγρια το Καλέ - Καπισί, τα Στιθανάδικα και τα Παπλωματάδικα. Βάζουν φωτιά στις

χριστιανικές συνοικίες. Οι Χριστιανοί αμύνονται από τα καίόμενα σπίτια των και προσπαθούν να καταφύγουν στην εκκλησία των Δυτικών. Επί 3 μέρες καίονταν τα Στιθανάδικα, Παπλωματάδικα και μέρος από το Κρύο - Βρυσάλι μέχρι το ναό των Δυτικών. Οι Πρόξενοι και οι Ναύαρχοι απαθείς έβλεπαν την πυρκαϊά και επεμβαίνουν μόνο για να σώσουν τη Δυτική Εκκλησία, ενώ τα ωραία και καινούργια καταστήματα της Ορθόδοξης Χριστιανικής Κοινότητας, το Παρθεναγωγείο, η Δημογεροντία και η Επισκοπή καταστράφηκαν. Ζήτησαν έγγραφο από το Γεν. Διοικητή για να αποβιβάσουν πυροσβεστικές αντλίες. Μόχθοι χριστιανοί δεκαετηρίδων χάθηκαν σε λίγες ώρες. Όλοι έγιναν πάλι φτωχοί. Από Τσικαλαριά μέσω Καλυθών και Αλμυρίδας Αποκορώνου περνούν στο Ακρωτήριο 100 άνδρες με τους Γ. Μυλωνογιαννάκη, Ευστάθιο Περούλη, Ν. Πιστολάκη, Δ. Γελάση και Ελ. Βενιζέλο. Είναι η πρώτη εμφάνιση στο πολεμικό προσκήνιο του μελλοντικού μεγαλοουργού της Ελλάδος.

24 Ιανουαρίου. Παρασκευή. 20 άνδρες με τους Βενιζέλο, Γ. Μυλωνογιαννάκη και Ν. Πιστολάκη προχωρούν προς το δυτικό Ακρωτήριο και ανακαταλαμβάνουν Αρώνι, Πιθάρι και Κορακιές. Συγκρούονται με τους Τούρκους στη Μονή Καλογραιών και διανυκτερεύουν στην Αγ. Τριάδα. Στις Στέρνες, στο σπίτι του Τούρκου Βόλη τραγική σκηνή. Για να μην πέσουν στα χέρια των Χριστιανών, ο Βόλης σφάζει τη γυναίκα του, την κόρη του, τον αδελφό του και αυτοκτονεί. Τον βρήκαν όταν ψυχομαχούσε. Τη νύχτα συσκέπτονται στη Χαλέπα και μάλιστα στο Ελληνικό Προξενείο με τον Γεννάδη οι Κ. Μητσοτάκης, Αντ. Σήφακας, Ν. Ζουρίδης και Κ. Φούμης. Θέλουν να κηρύξουν την Ένωση και να ζητήσουν από την Ελληνική Κυβέρνηση πολεμοφόδια και τροφές.

25 Ιανουαρίου. Σάββατο. Το πρωί 250 Χριστιανοί από την Αγία Τριάδα εκστρατεύουν για τα Φρούδια. Τραυματίζεται ο Βαμιανός Ι. Βαρδάκης, αλλά ο συγχωριανός του Χριστόδουλος Ροδουσάκης τραυματίζεται, συλλαμβάνεται και πεθαίνει μαρτυρικά γιατί οι Τούρκοι του έκοψαν το ένα χέρι, το ένα πόδι, τη μύτη και τα χείλη. Οι Τούρκοι καταλαμβάνουν την «Μόρτε-Βάρδια» και τον «Αγ. Ματθαίο» και σχηματίζουν ζώνη αντιμετώπισης της ζώνης των Χριστιανών με την παρακίνηση και τις ενέργειες των Μ. Δυνάμεων. Το Στρατόπεδο ψηφίζει την ένωση και παρακαλεί το Βασίλεα των Ελλήνων να καταλάβει την Κρήτη. Στη Χαλέπα, στον περίβολο του Ελλην. Προξενείου, που χρησίμευε (το Προξενείο) και σαν σπίτι του Γεννάδη, ο

Πρόξενος, η σύζυγός του Κρέουσα και η κόρη του Σμαράγδη, υπηρετούν με αυταπάρνηση. Τα μεσάνυχτα κρυπτογραφικό τηλεγράφημα προαναγγέλλει τον κατάπλου της «Υδρας» και της «Μυκάλης». Πρωτοφανέρωτος ενθουσιασμός.

26 Ιανουαρ. Κυριακή. Έξω από το λιμάνι των Χανιών ναυλοχούν το Υδρα και το Μυκάλη με υψωμένες υπερήφανα τις γαλανόλευκες. Ο ενθουσιασμός ακράτητος. Βάρκα από τα ελλ. πλοία προσορμίζεται στον ορμίσκο που βρίσκεται κάτω από το Ελλην. Προξενείο. Ένοπλοι έχουν καταλάβει την παραλία. Τα μαντήλια ανεμίζουν. Καπέλλα ρίχνονται στη θάλασσα. Σωστό παραλήρημα. Ζητωκραυγές. Ανακρούεται ο εθνικός ύμνος, ο Στυλ. Σταματάκης, ενθουσιώδης νέος από τις Καλύβες, ρίχνεται στη θάλασσα και θέλει να σύρει στην παραλία τη βάρκα στην οποία επιβαίνει ο Γεν. Πρόξενος της Ελλάδος Μπάρακλης. Δάκρυα χαράς. Βροντούν τα τουφέκια στον Προφήτη Ήλια, όπου κυματίζει η επαναστατική σημαία. Επιτροπή επιδίδει το ψήφισμα της Ενώσεως.

27 Ιανουαρ. Δευτέρα. Ο Blan, Πρόξενος της Γαλλίας τονίζει ότι το ψήφισμα είναι αντίθετο προς ανώτερα ευρωπαϊκά συμφέροντα (9) και συνιστά ησυχία.

28 μέχρι 31 Ιαν. Τρίτη μέχρι Παρασκευή. Από τη Χαλέπα ενισχύεται το στρατόπεδο με 36 άνδρες υπό τους Αντ. Σήφακα, Μιχ. Καλορίζικο κ.α. Οι Φούμες είναι σαλπικτής. Από την Ελλάδα κατεβαίνουν άλλοι 230 άνδρες υπό τους Μαθιό Μυλωνογιαννάκη, Παπά-Μαλέκο, Χαράλ. Παπαδάκη. Μαζί και ο Ανέστης Σ. Αναστασιάδης, που θα εκτελέσει χρέη γραμματέα μέχρι του τραγικού θανάτου του. Ισχυρό το στρατόπεδο, με έδρα τις Κορακίες, φθάνει από Προφήτη Ήλια στην Αγ. Τριάδα, (κέντρο εφοδιασμού και νοσοκομείο) και στο Μαράθι. Το «Λαύριο» ενισχύει με εφόδια από το «Σταυρό». Υπεύθυνοι Επιμελητείας στη Μονή ο Ιεροδιάκονος Γερμανός Αποστολάκης από Τσιβαρά (10) και ο Στυλ. Πιστολάκης. Πολύτιμοι βοηθοί ο Ηγούμενος της Μονής Γεράσιμος Σφακιωτάκης και όλοι οι Μοναχοί. Από το Ακρωτήρι και τη Χαλέπα θέλουν οι επαναστάτες να μεταδώσουν την επαναστατική φλόγα και στο υπόλοιπο νησί. Στέλνουν έγγραφα και απεσταλμένους σε πολλά μέρη. Στον Πλατανιά τον Καλυβιανό Στυλ. Σταματάκη και τον Ιάκ. Πετρίδη. Από το Στύλο (30 Ιαν.) θέλουν να ενισχύσουν το Ακρωτήρι με 1000 ένοπλους και ζητούν να ξεφορτωθούν στις Καλύβες πολεμοφόδια και τρόφιμα και προγραμματίζουν επίθεση κατά του Καλαμιού. Το Στύλο και τους Αρμένους κινούν και έχουν ορμητήριο οι τοπικοί

Νίκο

Τὸ ἔργον ἐν ἐσθλῇ. Κ-
δύχει.
Περὶ με ἐσθλῇ ἀπὸ
τῶν Ἀγίων Τριάδα ἐν Κορι-
νθίᾳ με ἐκείνον σου
ἔφερον αὐτὸ τὸ γὰρ ἐ
τὸ ἔλθαι μου ἐν ἐσθλῇ.
εἶχα ἐκείνῳ ἀφαιρέσαν. ἔφ-
σε σε ἐσθλῇ σου ἐν
ἐσθλῇ σου ἀφαιρέσαν
τὸν Σήφακα ἐν Στύλῃ
τὰ ἐσθλῇ ἐν μου τὸ
ἐσθλῇ, διὸ ἐν ἐσθλῇ
ἐσθλῇ ἐσθλῇ ἐν ἐσθλῇ
ἐν ἐσθλῇ ἐν ἐσθλῇ
1889

Επιστολή του Βενιζέλου προς Ν. Πιστολάκη.
(Από τη Βίβλο Ελ. Βενιζέλου, τόμ. Α', σ. 595).

Αρχηγοί Δ. Α. Γογονής, Δ. Ν. Κακούρης, Ι. Λιόδης κ.α.

1 Φεβρουαρίου Σάββατο. Στις Κορακίες υψώνουν τη σημαία των οι Αντ. Σήφακας και Μιχ. Μυλωνογιαννάκης. Κοντά στη «Μόρτε-Βάρδια» στήνει τη δική του ο Ευστάθιος Περούλης.

Στον Άγιο Ματθαίο προωθείται ο Σήφακας. Αποφασίζεται να ενεργηθεί επίδειξη στα Φρούδια. Στις 2 μ.μ. με την εκδήλωση της επιδείξεως οι Τ. κανονιοβολούν. Το βραδάκι καταφθάνει ο παπά-Μαλέκος. Αργότερα οι επαναστάτες υποχωρούν. Ο Γεν. Διοικητής Κρήτης Γ. Βέροβιτς πασάς παραιτείται, επιβιβάζεται στο Αυστριακό πλοίο της Γραμμής και αποπλέει για την Τεργέστη. Η Κρήτη ας καίγεται.

2 Φεβρουαρίου Κυριακή. Μάχη στις Κορακίες. Τη νύχτα τις φύλαγαν μόνο 150 άνδρες. Το κρύο ανυπόφορο. Οι Τούρκοι προωθούν τις θέσεις των και καταλαμβάνουν Κορακίες, Κάτω Βολάκους,

Επάνω Βολάκους, το σπιτάκι του Ηλιάκη και τον Άγιο Ματθαίο. Ο Μιχ. Μυλωνογιάννης κατέλαβε τη θέση «Μετόχια», ο Αντ. Σήφακας την «Πλατειά Στέρνα», ο Ι. Μυλωνάκης τα «Ξαλίσματα». Την 1 μ.μ. οι επαναστατικές δυνάμεις προωθούνται. Οι Τ. επειδή φοβήθηκαν μην υπερφαλαγγισθούν υποχωρούν. Στις 2 μ.μ. οι Τούρκοι αν και οκταπλάσιοι και με πυροβολικό τρέπονται σε φυγή και οι επαναστάτες καταλαμβάνουν τις θέσεις των. Νεκροί 4 και τραυματίες 5. Ο ανταποκριτής του Fremdemblatt Binter δίδει στοιχεία για τις τουρκικές απώλειες. 9 νεκροί και 7 τραυματίες. Ο Ελ. Βενιζέλος πότε από το Στρατόπεδο και πότε από το Ελλ. Προξενείο παρακολουθεί την κατάσταση και ενημερώνει επαναστάτες, Γεννάδη (τον Έλληνα Πρόξενο) και, κατά το συμφέρον της Κρήτης, τους εκπροσώπους των Μ. Δυνάμεων. Την νύχτα της 2 προς 3 Φεβρουαρίου ο Τιμολ. Βάσσος με τον Ελλην. στρατό κατοχής αποβιβάζεται στο Κολυμπάρι και το ευχάριστο αυτό γεγονός γνωρίζει στους επαναστάτες του Ακρωτηρίου ο Ελ. Βενιζέλος, «ο πανταχού παρών και τα πάντα παρακολουθών».

3 Φεβρουαρίου Δευτέρα. Ο Βάσσος εκδίδει προκήρυξη.

4 Φεβρουαρίου Τρίτη. Οι Μ. Δυνάμεις υψώνουν τις σημαίες των μαζί με την τουρκική στο «υψηλότερο εσωτερικό οχύρωμα του νοτίου μέρους της πόλεως Χανίων». Από Αρμένιους και Πλάκα τοπικοί αρχηγοί - Παπά-Γαβριήλ κ.α - παρακολουθούν με αγωνία τα διαδραματιζόμενα και θέλουν να επέμβουν. Στο «Σταυρό» αποβιβάζονται 150 περίπου άνδρες από Αθήνα με τον παλαίμαχο Μαθιό Μυλωνογιαννάκη. Οι Μ. Δυνάμεις «θέτουν υπό την προστασίαν των» τα Χανιά, Ρέθυμνο, Ηράκλειο και Σητεία, αποβιβάζοντας σ' αυτές αγήματα. Νέα κατοχή λοιπόν άλλης μορφής. Ο Βενιζέλος και ο Αρχιμανδρίτης Χρυσάνθος Τσεπετάκης, διευθυντής του Ιεροδιδασκαλείου στην Αγ. Τριάδα, επισκέπτονται τον Γεννάδη και τον αρχηγό της Ελλ. Μοίρας Μοίραρχο Ράινεκ. Ζητούν ενισχύσεις και πολεμοφόδια. Στον Βενιζέλο δίνουν δυο αποβατικά πυροβόλα με 4 πυροβολητές και 267 όπλα Γκρά. Ο ύπαρχος Κ. Κανάρης, εγγονός του πυρπολητή, δωρίζει στον Βενιζέλο μεγάλη πολεμική σημαία για το Στρατόπεδο.

5 Φεβρουαρίου Τετάρτη. Ορίζεται επιμελητεία του Στρατοπέδου και Στρατοπεδάρχης.

6 Φεβρουαρίου Πέμπτη. Απραξία.

7 Φεβρουαρίου Παρασκευή. Καταλαμβάνεται οριστικά και χωρίς μάχη ο Προφήτ' Ηλίας από 70 άνδρες υπό τον Βενιζέλο κ.α. και από 15 Γαβαλο-

χωριανούς. Στο περίοπτο αυτό σημείο στήνεται η πολεμική Ελλ. Σημαία, όπου και κυματίζει υπερήφανα.

8 Φεβρουαρίου Σάββατο. Διαπεραιώνονται στο «Υδρα» οι Βενιζέλος, Κ. Φούμης κ.α για διαβουλεύσεις.

9 Φεβρουαρίου Κυριακή. Ο βομβαρδισμός (11).

Στις 09.00 περίπου αρχίζει αψιμαχία μεταξύ των Τούρκων που κατείχαν τον «Πύργο του Βεντουρή», πάνω από το Ναύσταθμο και των Χριστιανών της Μαλάξας. Τρία τουρκικά πολεμικά, «Ξεκατινιάρηδες» αποκαλούμενα ειρωνικά λόγω της χαρακτηριστικής κλίσεως των ιστών των, μυδραλιοβολούν τους Χριστιανούς. Ο Περούλης από τις Κορακίες με 4-5 ανδρείους του κατεβαίνει στην ακτή της «Τούσλας» και πυροβολεί τα εχθρικά πλοία. Αλόγιστη πράξη; Ηρωική όμως. Τα τουρκικά πολεμικά χτυπούν τις Κορακίες, που απαντούν αμέσως. Συνέχεια και ο Προφήτης Ηλίας. Από τον προμαχώνα Γάσπαρη οι Τούρκοι χτυπούν τον Προφήτ' Ηλία, αλλά λόγω της γνωστής σκοπευτικής αδυναμίας των απειλούν περισσότερο τους δικούς των στον Άγ. Ματθαίο. Τα θωρηκτά των Μ. Δυνάμεων ναυλοχούσαν στον κόλπο των Χανίων, έξω από το λιμάνι. Κοντά τους, κάτω από το προάστιο της Χαλέπας, ήταν αγκυροβολημένα τα ελλ. πολεμικά Υδρα και Μυκάλη με υψωμένη την κυανόλευκο. Στις 15.30' περίπου τα ευρωπαϊκά σκάφη συγκλονίζονται. Τρομεροί κανονιοβολισμοί ακούγονται και οβίδες μεγάλου διαμετρήματος ανασκάπτουν τις θέσεις των επαναστατών στον Προφήτ' Ηλία. Ο Ιταλός Ναύαρχος Κανεβάρο, που είχε τα πρωτεία λόγω βαθμού και ηλικίας, όταν είδε τους Χριστιανούς να ανατρέπουν τους Τούρκους, τακτικούς και βασιβουζούκους, φοβήθηκε ότι θα χτυπούσαν τα Χανιά παρά τις διαταγές του: Αμφίβολο.

Αμέσως υψώνει στη Ναυαρχίδα του το σήμα: «Πάντα τα πλοία, όσα δεν κωλύονται εκ της θέσεώς των, διατάσσονται να θάλωσι πάραυτα κατά των επαναστατών». Αμέσως το «Μαρία Θηρεσία», Αυστριακό, χτυπά από 3600 μ. χωρίς επιτυχία, σκόπιμα. Τα αγγλικά πολεμικά διακρίνονται για το πυκνόν των πυρ και τις οβίδες των Shrapnels. Τα ρωσικά για την ευθυβολία των. Ταυτόχρονα καταπλέει και το γερμανικό «Αυτοκράτειρα Αυγούστα - Βικτωρία», υψώνει στο φρούριο των Χανίων τη σημαία του, ενώνει τα πυρά του με τους συμμαχικούς στόλους και διεκδικεί τα πρωτεία στην επιτυχία. Τα Γαλλικά και Ιταλικά πολεμικά δεν πήραν μέρος στον επαίσχυντο αυτό βομβαρδισμό, λόγω

θέσεως. Ιταλοί ανταποκριτές εφημερίδων, που βρέθηκαν στο κατάστρωμα της Ύδρας, μένουν κατάπληκτοι. Οι Χριστιανικοί στόλοι να βομβαρδίζουν τα βράχια που υπερασπιζόνταν λίγοι άνδρες και τα οποία «σκέπαζε» με την προστατευτική σκιά της η γαλανόλευκη, δώρο του ελεύθερου Ελληνισμού προς τους σκλάβους αδελφούς;

Οι επαναστάτες του Ακρωτηριού δεν μπορούν να πιστέψουν στα μάτια των. Χριστιανοί να βομβαρδίζουν Χριστιανούς και μάλιστα όταν αγωνίζονται για την ελευθερία των; Από τα πυκνά και συγκεντρωτικά πυρά οι βράχοι θρυμματίζονται. Το λίγο χώμα ανασκάπτεται. Στόχος λοιπόν η Σημαία, η λαχτάρα της Ενώσεως και η ιδέα της Ελευθερίας. Οι Ναύαρχοι επιμένουν. Οι επαναστάτες δεν κάμπτονται, δεν υποχωρούν. Και η Ελληνική Σημαία κυματίζει, καρφί στα μάτια των μεγάλων.

Στα ελληνικά πολεμικά νεκρική σιγή. Αξιωματικοί και ναύτες αγωνιούν. Ο Πλοίαρχος της Ύδρας Βώκος δίδει τις διαταγές του. Να «υψωθούν τα πυρά» του σκάφους και πυροβόλα και πυροβολητές να είναι σε τάξη μάχης. Ήταν έτοιμος να συναποθάνει ένδοξα με το σκάφος και τους άνδρες του. Οι περιοχές Προφήτ' Ηλία - Κορακιών - Πιθαρίου και Αρωνίου ιδιαίτερα, συγκλονίζονται από τις εκρήξεις.

Ξαφνικά το εκκλησάκι του Προφήτ' Ηλία ανατινάσσεται. Ρωσική οβίδα χτυπά το κοντάρι της σημαίας και την γκρεμίζει. Οι Ναύαρχοι και οι Τ. επιχαίρουν. Οι επαναστάτες στο Ακρωτήρι θυμούνται. Στο Ύδρα και Μυκάλη κλαίνουν. Δευτερόλεπτα από την πτώση ο οπλαρχηγός Καλορίζκος κραυγάζει: «Τη σημαία μωρέ παιδιά!» Ο Σπ. Καγιαλεδάκης προφθάνει, την αρπάζει, πετιέται στο θρυμματισμένο βράχο και ανυψώνει πάλι τη σημαία, κάνοντας το κορμί του κονταρόξυλο. «Στα φράγκικα (καράβια δηλ.) η παληκαριά του κρητικού μουδιάζει τους άνδρες στα κανόνια. Ο Φράγκος νιώθει στη ρίζα της ψυχής του το τσίμπημα ... Στο βράχο, το ζωντανό κοντάρι λυγίζεται στο αγέρι του πελάγου. Ένα γύρο, τον τόπο τον χρωσώνει το χειμωνιάτικο λιοστάλαμα» (12).

Στο «Ύδρα» υψώνεται ειρωνικά το σήμα: «Συγχαρητήρια δι' επιτυχίαν βολής». Οι Ναύαρχοι δεν απάντησαν. Δεν θέλησαν να το δούν; Οι Κρητικοί στο Ακρωτήρι ζητωκραυγάζουν και κλαίνουν από συγκίνηση. Οι Ναύαρχοι άφωνοι. Οι άνδρες, οι παραταγμένοι στα πολεμικά μας, τρελλοί από ενθουσιασμό. Η μπάντα των σκαφών μας ανακρούει τον εθνικό μας ύμνο.

Στο Ν. Δ. προμαχώνα, που κυμάτιζαν οι έξι

σημαίες των Ναυάρχων, παρακολουθούν, αξιωματικοί και ναύτες, την τιτανομαχία. Είδαν σημαίες που έπεσαν να αναστηλώνονται. Αλλά άνθρωπο να γίνεται κονταρόξυλο έβλεπαν πρώτη φορά. Οι μικροί δίδασκαν τους μεγάλους. Στις 9 τη νύχτα ο Βενιζέλος και άλλοι από το «Ύδρα» αποθιβάζονται στον Άγιο Ονούφριο και ανεβαίνουν αγωνιώντας στον Προφήτ' Ηλία. Περιμέναν πως θα εύρισκαν πολλά τα θύματα. Ευτυχώς δεν υπήρχαν. Τη νύχτα του βομβαρδισμού ο Βενιζέλος μιλεί στους άνδρες του στρατοπέδου. Επειδή δε υπήρχε κίνδυνος να επαναληφθεί ο βομβαρδισμός επιτρέπει σε όσους είχαν υποχρεώσεις να αποχωρήσουν αν ήθελαν. Το πρωί της 10ης μοιράστηκαν για το συσσίτιο τόσες μερίδες όσες και την προηγούμενη μέρα. «Ουδείς έφυγεν» (13). Ατσαλωμένη η ψυχή των επαναστατών για τη νίκη. Από τις 8 μ.μ. ο Ράινεκ είχε ζητήσει να του επιτραπεί να στείλει νοσοκόμους, φορεία και υγειονομικό υλικό.

10 Φεβρουαρίου Ο Βενιζέλος συντάσσει τα δυο πρώτα διπλωματικά του έγγραφα πάνω σε άδειο κιβώτιο πυρομαχικών. Το πρώτο «προς τους Ναύαρχους ... των Μ. Δυνάμεων» και το δεύτερο «προς τους Χριστιανικούς λαούς του πεπολιτισμένου κόσμου». Και τα δυο, γεμάτα παλμό, εθνική έξαρση και διπλωματική ευστροφία, προοικονίζουν τον διπλωμάτη καριέρας, που θα συγκλονίσει αργότερα το πανελλήνιο. Και αργότερα «ήρθε η στιγμή κατά την οποίαν ο Βενιζέλος εκρίνετο ως η μεγίστη του πολέμου (του Α' παγκοσμίου) προσωπικότητας» (14).

Αντιδράσεις

Η είδηση του βομβαρδισμού προκάλεσε την αγανάκτηση του Ελλ. Λαού. Οι επαναστάτες διαμαρτύρονται έντονα προς τους Ναύαρχους δια του Μοιράρχου Ράινεκ. Η Ελλ. Κυβέρνηση διαμαρτύρεται στα ανακτοβούλια της Ευρώπης δια των αντιπροσώπων της. Η Βουλή τέλος σε θυελλώδη συνεδρία την 11-2-1897 κατά πρόταση του Ι. Σιθιτανίδου (15), Βουλευτού Καλαμπάκας ψηφίζει: «βαθύ εκδηλοί το άλγος αυτής επί τω ατυχεί γεγονόςτι του κανονιοβολισμού των γενναίων της Ελλάδος μαχητών, υπό των ηνωμένων στόλων της χριστιανικής και πεπολιτισμένης Ευρώπης». Στην Αθήνα κλείνουν τα καταστήματα. Φοιτητές και λαός με μαύρες σημαίες σχηματίζουν τεράστια διαδήλωση. Σύλλογοι και Φοιτητές απευθύνουν εκκλήσεις. Η «Κεντρική των Κρητών Επιτροπή» στέλνει δραματική έκκληση στους λαούς της Ευρώπης και της Αμερικής.

Στη Ρώμη μεγάλη λαϊκή διαδήλωση. Το «Κρητικό Κομιτάτο» της Νεαπόλεως (της Ιταλίας)

απευθύνει τηλεγραφική διαμαρτυρία δια του Προέδρου του Ερρίκου Πεσσίνι, προς τον Πρόεδρο της Βουλής των Ελλήνων.

Στη Γένοβα λιθοβολούν το Τουρκικό Προξενείο. Στο Παρίσι, Λυών, Μομπελιέ, Βορδώ, συλλαλητήρια και έκφραση συμπάθειας. Στο Λονδίνο ο φιλολογικός Σύλλογος «Βύρων» οργανώνει συλλαλητήρια και εράνους. Στα Κοινοβούλια της Γαλλίας, Αγγλίας και Ιταλίας επιφανείς πολιτικοί αγοράζουν υπέρ της Κρητικής υποθέσεως. Στις 11 Φεβρουαρίου οι Ναύαρχοι προσπαθούν να δικαιολογηθούν (16).

Αργότερα ο ζωγράφος Δούκας αποθανάτισε με το χρωστήρα του τη σκηνή, κατά την οποία ο Καγιαλές έχει υψώσει τη σημαία και απέδωσε πολύ ρεαλιστικά τα συναισθήματα των μαχομένων Κρητών. Ο τεράστιος αυτός πίνακας στολίζει την αίθουσα συνεδριάσεων του Συλλόγου των Καθηγητών του Α' Λυκείου - Γυμνασίου Χανίων, τα τελευταία δε χρόνια κυκλοφορήθηκε και σε καρτοποστάλ. Και η λαϊκή Μούσα (ο Ευάγγ. Κληματσάκης) έψαλε:

*«Εἰς τοὺς θράχους σου ἐπάνω
δοξασμένο Ἀκρωτήρι,
γίνηκ' ἐνδοξο, μεγάλο,
νικηφόρο πανηγύρι.
Εἰς τὸ κάθε σου χαράκι,
πούχε ὁ θάνατος φωλιά,
στέκει κι ἓνα παλληκάρι,
σαν καὶ κείνο στὴν καρδιά
Τιμημένα παλληκάρια,
ποὺ στοὺς θράχους τοῦ κοιμάστε,
τ' ὄνομά σας πήρε ἡ Δόξα
καὶ ἀθάνατα θε νάστε» (17)*

Και πάλι στο Στρατόπεδο

11 και 12 Φεβρουαρίου. Δυο Έλληνες Βουλευτές, ο Παπαμιχαλόπουλος και Ραζέλος, επισκέπτονται τους επαναστάτες στο Ακρωτήρι. Ο πρώτος παίρνει θραύσματα των οβίδων.

13 Φεβρουαρίου. Οι Ναύαρχοι απαντούν στον Αρχηγό της Ελλην. Μοίρας Ράινεκ. Την ίδια μέρα τα «Χρονικά του Λονδίνου» δημοσιεύουν ανταπόκριση. «... Ριζική λύσις πρέπει να εξευρεθεί... Η ανικανότης της επισήμου Ευρώπης ποτέ δεν κατέστη τόσο εμφανής... Αι παραδόσεις της Κρήτης... καθιστούν την Κρήτην και τον Λαόν της αναπόσπαστον μέρος της Ελλάδος και του Ελλ. Λαού. (18).

14 Φεβρουαρίου. Ο Binter, ανταποκριτής της βιεννέζικης εφημερίδας Fremdemblatt επισκέπτε-

ται το Στρατόπεδο και εκφράζεται με ενθουσιασμό.

15 Φεβρουαρίου. Ο Ελ. Βενιζέλος απαντά στους Ναυάρχους δια του Ράινεκ και τονίζει ότι «η μόνη δυνατή και δικαία οριστική λύσις του Κρητικού ζητήματος είναι η αναγνώρισις της Ενώσεως». Ο Μπάρακλης και οι δημοσιογράφοι Φβώκος και Καλαποθάκης του «Χρόνου» του Λονδίνου, φθάνουν στο Στρατόπεδο. Την νύχτα οι Τούρκοι εφοδιάζουν τον πύργο της Μαλάξας και καίουν χριστιανικά σπίτια στα Τσικαλαριά και Νεροκούρου.

16 Φεβρουαρίου. Οι Χριστιανοί διαμαρτύρονται έντονα στον Ράινεκ για το γεγονός αυτό.

17 Φεβρουαρίου. Ο Τ. Βάσσος διατάσσει τη συγκρότηση στρατοπέδου από 200 άνδρες στα Μεγάλα Χωράφια για άμυνα.

22 Φεβρουαρίου. Σχηματίζεται είδος Κυβερνήσεως στο Ακρωτήρι, εν ονόματι του Βασιλέως των Ελλήνων, από τους Αντ. Σήφακα, Γ. Μυλωνογιαννάκη, Ελ. Βενιζέλο, Ν. Πιστολάκη, Χαραλ. Παπαδάκη και Φούμη.

24 Φεβρουαρίου. Οι Τούρκοι κινούνται ύποπτα κοντά στον Άγιο Ματθαίο. Οι επαναστάτες ζητούν ανεφοδιασμό σε πολεμοφόδια.

25 Φεβρουαρίου. Συνάπτεται μάχη κατά την οποία οι Τούρκοι επετέθησαν πρώτοι. Από τους επαναστάτες νεκροί δυο και τραυματίες τρεις. Κατανυκτική δέηση στον Προφήτη Ηλία.

26 Φεβρουαρίου. Οι επαναστάτες ζητούν από το πολεμικό μας «Πηνειός» φάρμακα, χειρουργικά εργαλεία «επί επιστροφή», τρόφιμα και μάλιστα αλάτι. Ο γνωστός Binter και Decio Graziotti, ανταποκριτής του Popolo Romano, επισκέπτονται το Στρατόπεδο. Οι Ναύαρχοι επικοινωνούν προσωπικά με μερικούς αρχηγούς στο Πιθάρι, σχετική δε ανταπόκριση δημοσιεύτηκε στον Ιταλικό τύπο. Οι Ναύαρχοι θέλουν να δικαιολογηθούν για το βομβαρδισμό της σημαίας.

27 Φεβρουαρίου. Μερικοί από τους Ναυάρχους πήγαν στις Καλύβες, όπου 3.500 ένοπλοι που συνέρρευσαν τους υποχρεώνουν να χαιρετίσουν τη συγκέντρωση, η οποία ζητωκραύγαζε υπέρ της Ενώσεως (19). Ο Γεννάδης συνιστά τη διατήρηση του στρατοπέδου του Ακρωτηρίου και κατηγορεί τον Κούνδουρο. Ο Μπιλιότι ενδιαφέρεται για τους Τούρκους. Τρακόσοι άνδρες συγκεντρωμένοι στην Πλάκα θέλουν να περάσουν στο Ακρωτήρι.

28 Φεβρουαρίου. Από το Ακρωτήρι στέλνεται έγγραφο προς τον Γεννάδη. Τον ευχαριστούν για το ενδιαφέρον του, του γνωρίζουν ότι Επιτροπή διευθύνει το Στρατόπεδο, κατηγορούν τον Κούν-

δουρο και διαμαρτύρονται γιατί ο Διεθνής Στόλος μετέφερε τους Σελινιώτες Τούρκους της Καντά-νου από τη Παλιόχωρα στα Χανιά.

1 Μαρτίου. Στην Ι. Μονή Καλογραιών τελείται θεία λειτουργία και μεταλαμβάνει των Αχράντων Μυστηρίων το Στρατόπεδο.

2 Μαρτίου. Κυριακή της Ορθοδοξίας. Και πάλι λειτουργός ο Μοναχός Συμεών Καλλιτεράκης στην Ι. Μ. Καλογραιών, κατά την οποία κοινωνεί το στρατόπεδο. Ο Χρυσάνθος Τσεπετάκης εκφωνεί πανηγυρικό λόγο.

4 Μαρτίου. Ανταλλαγή διπλωματικών εγγράφων μεταξύ Ναυάρχων και Στρατοπέδου. Ερωτάται αν οι επαναστάτες θέλουν την αυτονομία. Απαντούν αρνητικά και ζητούν πολεμοφόδια και τρόφιμα. Αυστηρός ο αποκλεισμός των Μ. Δυνάμεων. «... Και άλας μεν απεστείλαμεν προς αυτούς. (τους επαναστάτες) θέσαντες εις τα θυλάκια των εις την ξηράν αποσταλέντων ναυτών όσον ηδυνήθημεν αν και αυστηρώς παρά των ξένων επιβλεπόμεθα ... » (20). Ο Κυβερνήτης του «Αλφειού» προς το Βενιζέλο.

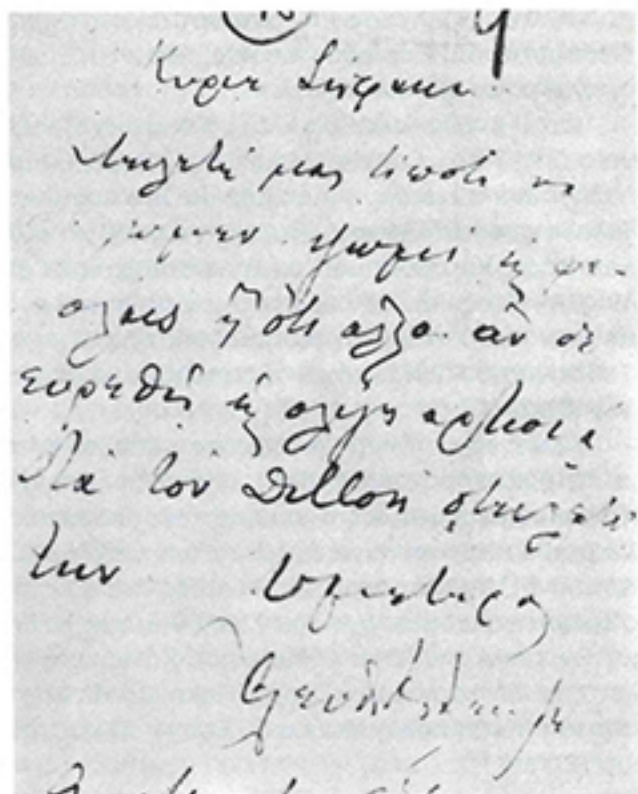
5 Μαρτίου. Το Στρατόπεδο εκλέγει Διοικητική Επιτροπή. Από τη Σούδα οι Ναύαρχοι προτείνουν αυτονομία αλλά η Επιτροπή αντιπροτείνει Ένωση.

6 Μαρτίου. Οι Ναύαρχοι θέλουν να συναντήσουν την Επιτροπή.

7 Μαρτίου. Η Επαναστατική Επιτροπή, μετά την πρόσκληση, συνομιλεί με τους Ναυάρχους επί του ρωσικού Θωρηκτού « Αλέξανδρος Β' » στον κόλπο της Σούδας. Τους προτείνουν πάλι Αυτονομία, αλλά αυτοί αντιπροτείνουν ένωση. Εδώ σταματούν οι καταχωρίσεις στο Ημερολόγιο από το Γενικό Γραμματέα Ανέστη Στ. Αναστασιάδη από τους Αρμένους, γιατί υπέστη μαρτυρικό θάνατο κατά τη μάχη των Κορακιών της 22 Μαρτίου.

8 Μαρτίου. Η επιτροπή ζητά από τους Ναυάρχους μέσο για να μεταβεί στις Καλύβες και να επιστρέψει μετά την εκπλήρωση της αποστολής της.

9 Μαρτίου. Θέλουν να πάνε στις Καλύβες για να μεταθούν από εκεί σε διάφορα διαμερίσματα του νησιού, να γνωστοποιήσουν την προκήρυξη των Ναυάρχων περί αυτονομίας και να πάρουν απάντηση. Στην επιτροπή μετέχει και ο φιλέλληνας ανταποκριτής του «Ημερήσιου Τηλεγράφου» Δίλλων, που για να διαφύγει την προσοχή των Ναυάρχων μεταμφιέστηκε σε Αρχιμανδρίτη (21) χρησιμοποιώντας τα ράσα του Χρυσάνθου Τσεπετάκη (22). Από την κακοκαιρία όμως αποθιβάζονται μεταξύ Καλαμιού και Πλατάνι και στις 4 μ.μ.

Επιστολή του Βενιζέλου προς Σήφακα.
(Από το Ιστορικό Αρχείο Κρήτης (Χανίων).

φθάνουν στους Αρμένους. Την επομένη συγκεντρώνεται 2000 λαός. Εισηγείται ο Αρμενιανός δικηγόρος Φρατζής Φραντζεσκάκης και ομιλεί ο Βενιζέλος. Απορρίπτουν την προτεινόμενη Αυτονομία και ζητούν την Ένωση. Από τους Αρμένους μεταβαίνουν στον Αλικιανό, συναντούν τον Τ. Βάσσο, που συνιστά επιμονή στην Ένωση και την επομένη, 11 Μαρτίου, δια Καλυθών με ρωσική κανονιοφόρο στο ιταλικό θωρηκτό και τέλος στο Ακρωτήρι. Οι Ναύαρχοι όμως τόνισαν: «Γνωρίζομε ότι εργασθήκατε εναντίον της προτεινομένης λύσεως», της αυτονομίας δηλαδή.

13 Μαρτίου. Οι Τούρκοι ακροβολίζονται για να ενισχύσουν τον πύργο της Μαλάξας. Οι Χριστιανοί επιτίθενται κατά του πύργου. Οι Τούρκοι παραδίδονται αλλά οι Ναύαρχοι βομβαρδίζουν τις Χριστιανικές θέσεις.

14 Μαρτίου. Επαναλαμβάνεται από το διεθνή στόλο ο βομβαρδισμός των Χριστ. της Μαλάξας. Αναπτύσσεται διπλωματική δραστηριότητα - πόλεμος με τα έγγραφα. Στο Στρατόπεδο ορίζεται φρουρά για να τηρεί την τάξη.

18 προς 19 Μαρτίου. Μάχη στα Μεγάλα Χωράφια, που κράτησε από τις 7 μ.μ. μέχρι 11 νυκτερινή. Αγγλικό και Ρωσικό πολεμικό βομβαρδίζουν τις θέσεις μας.

20 Μαρτίου. Μάχη. Δυο χιλ. Τούρκοι, φαινομενικά άοπλοι επιχειρούν να υπερφαλαγγίσουν

τους επαναστάτες στο Ακρωτήριο, αλλά αποκρούονται ύστερα από σκληρό αγώνα. Νεκροί έξι που κατακρεουργήθηκαν, μεταξύ δε αυτών και ο Ανέστης Αναστασιάδης. Τραυματίες επτά. Διαμαρτυρία προς τους Ναυάρχους για τη μεροληπτική στάση των.

23 Μαρτίου. Δυο γιατροί του Αγγλικού στόλου επισκέπτονται το Στρατόπεδο. Φρικτό το θέαμα που αντικρύζουν όταν άνοιξαν τον τάφο του Αναστασιάδη. Από τον Αποκόρωνα ενισχύουν το Στρατόπεδο 30 άνδρες.

24 Μαρτίου. Αποφασίζεται να γιορτασθεί πανηγυρικά η εθνική γιορτή και να γίνει μνημόσυνο των πεσόντων. Η δύναμη του Στρατοπέδου, που τότε - τότε περνούσε τους 1000, ανέρχεται τώρα σε 410 άνδρες. Τα φυσιγγία όμως είναι πολύ λίγα. Μόλις 80 κιβώτια γκρα.

25 Μαρτίου. Η εθνική γιορτή γιορτάστηκε με μεγαλοπρέπεια και κατάνυξη. Στην Ι. Μονή Καλογραιών συλλειτουργούν ο Ηγούμενος Αγ. Τριάδας Γεράς. Σφακιωτάκης, ο Ιερομόναχος Συμεών Καλλιτεράκης και ο Αρχιμανδρίτης Χρύσανθος Τσεπετάκης, μετέπειτα Επίσκοπος Ρεθύμνης. Οι τάφοι των θυμάτων της επικής σύγκρουσης ανθοστόλιστοι. Κατανυκτική η λειτουργία. Ο παλαιμάχος αρχηγός Αντ. Σήφακας απάγγειλε συγκινητικό ποίημα.

... «Αίμα, πληγές και θάσανα, πέρασαν σαν κομήτης.

Μόνο αιώνων είκοσι πικρή σκλαβιά θυμίζουν.

Γλυκοχαράζει η λευτεριά εις τα θουνά τση Κρήτης.

Οι κρίκοι των αλύσεων να πέφτουνε αρχίζουν ...» (23)

Συγκινητικότερος όμως ο λόγος του Τσεπετάκη. Όταν δε στο τέλος απάγγελλε την ευχή, όλο το εκκλησίασμα, οι μπαρουτοκαπνισμένοι πολεμιστές, είχε γονατήσει και έκλαιγε «Αλλ' αν είναι, Θεέ μου, Χριστιανοί, όπως ονομάζονται και πιστεύουν εις τον Χριστόν, οι Κυβερνήται των εξ Μεγάλων Δυνάμεων, ειπέ εις αυτούς, σε παρακαλούμεν γονυκλινείς οι δούλοι Σου ούτοι, ειπέ των, αν δεν τους συμφέρει να μας κάμουν καλόν, να μη μας κάμουν μηδέ κακόν. Αυτούς δεν εβλάψαμεν, το γνωρίζεις καλά, Θεέ μου. Εις τον Σουλτάνον πάλιν επληρώσαμεν τας προς Σε αμαρτίας μας δια μακραίωνος πολυστενάκτου δουλείας» (24). Με λιτό αλλά μεστό περιεχομένου έγγραφο, η Επιτροπή του Στρατοπέδου εκφράζει στον πατέρα Αναστασιάδη τα συλλυπητήριά της.

26 Μαρτίου. Η Επιτροπή του Στρατοπέδου συναντάται με τους Ναυάρχους.

29 Μαρτίου. Νέα συνάντηση Αρχηγών και

Ναυάρχων επί της «Σικελίας», της Ιταλικής ναυαρχίδος. Οι Ναύαρχοι θέλουν πάλι να δικαιολογήσουν τη στάση των.

3 Απριλίου. Η Επιτροπή οργανώνει διάφορες υπηρεσίες, Φρουρά, Δικαιοσύνη.

5 Απριλίου. Οι Ναύαρχοι γνωστοποιούν στην Επιτροπή την προσεχή αποχώρηση των τουρκικών στρατευμάτων από το νησί.

6 Απριλίου. Κυριακή. Πάσχα των Δυτικών. Εκδηλώσεις αμοιβαίας αβροφροσύνης.

7 Απριλίου. Οι Τούρκοι, τακτικός στρατός και άτακτοι, αντικαθίστανται στις θέσεις των από ευρωπαϊκά αγήματα. Τρελλός ενθουσιασμός στο Στρατόπεδο.

8 Απριλίου. Η Επιτροπή αποφασίζει να καταστήσει εμφανή τον τόπο του θανάτου κάθε ανδρός του Στρατοπέδου, χαράσσοντας σε βράχο σταυρό, το όνομα εκείνου που έπεσε και την ημερομηνία του θανάτου του. Η απόφαση αυτή, που τιμά τους συναθλητές των πεσόντων, υλοποιήθηκε αμέσως, όπως αδιάψευστα στοιχεία μαρτυρούν (25). Επίσης να διασφαλίσει την πειθαρχία.

10 Απριλίου. Διπλωματική δραστηριότητα.

11 Απριλίου. Μεγάλη Παρασκευή. Ο Χρυσ. Τσεπετάκης εκφωνεί στον Προφήτ' Ηλία συγκινητικό και ενθουσιώδη λόγο.

Εδώ σταματούν τα πρακτικά της επαναστατικής Επιτροπής του Ακρωτηρίου, γιατί οι Ναύαρχοι υποχρέωσαν το Στρατόπεδο σε αδράνεια και διότι ο Βάσσης, αρχηγός του στρατού της κατοχής και ύστερα ο Στάικος, ανάλαβαν τη στρατιωτική διοίκηση. Είχε κηρυχθεί ο Ελληνοτουρκικός πόλεμος, (6-4-1897), αλλά το Πάσχα (13-4) ήταν θλιβερό από τις εθνικές αποτυχίες. Μετά τον τουρκικό στρατό (3-11-1898) θα αποχωρήσει και ο ελληνικός και η Κρήτη αναγκαστικά θα δεχτεί την Αυτονομία «υπό την επικυριαρχία του Σουλτάνου και την προστασία των Δυνάμεων».

Και άλλοι βομβαρδισμοί

Ο βομβαρδισμός των θέσεων μας στις 9-2-1897 δεν ήταν ο μοναδικός κατά την τελευταία αυτή φάση του δράματος της Κρήτης. Στις 22 Φεβρουαρίου το ιταλικό θωρηκτό «Lauria» βομβαρδίζει τους επαναστάτες στην Ιεράπετρα (26). Στις 13-3, Πέμπτη οι Ναύαρχοι, υποστηρίζοντας τις τουρκικές θέσεις, βομβαρδίζουν τους Χριστιανούς που χτυπούσαν τον πύργο της Μαλάξας. Στις 14 επαναλαμβάνεται ο βομβαρδισμός για τον ίδιο λόγο. Στις 15 χτυπούν το Ιτζεδίν. Την νύχτα της 18 προς 19 κατά τη μάχη των Μεγάλων Χωραφιών δυο πολεμικά, ένα αγγλικό και ένα ρωσικό, βομβαρδίζουν πάλι τις θέσεις μας.

Γαλλικό πολεμικό θα βομβαρδίσει τα παράλια του Σελίνου (25 Φεβρ.) για να διευκολύνει την αποχώρηση των Τούρκων της Καντάνου από την Παλιόχωρα. Στις 4 Μαρτίου αυστριακό πολεμικό χτυπά και βουλιάζει ελληνικό πλοίο στην Αγία Πελαγία, κοντά στο Ηράκλειο, όταν ξεφόρτωνε όπλα και τρόφιμα. Στις 29 Μαρτίου και 11 Απριλίου πλοία των Μ.Δ. βομβαρδίζουν το Καστέλλι Κισάμου. Λίγο αργότερα, το 1905 κατά την επανάσταση του Θερίσου, το ρωσικό πολεμικό «Χάμπρι» θα βομβαρδίσει ανελέητα επαναστατικές θέσεις (27) «Μαθημένα τα βουνά στα χιόνια». Μαθημένοι οι (τάχα) Προστάτες (Δυνατοί) να χτυπούν τους προστατευόμενους (αδύνατους). Μαθημένοι και χορτασμένοι και μεις από τη στάση και τη συμπεριφορά αυτών των «κατ' ευφημισμόν» Μεγάλων. Και κάτι σχετικό με το βομβαρδισμό της σημαίας. Λίγο αργότερα (19-3-97) (28) το ρωσικό θωρηκτό που βομβάρδισε το Σίσσο, Βελίκι, έκανε γυμνάσια κάτω από το Ακρωτήρι. Οβίδα, άγνωστο πως, εξερράγη και σκότωσε δεκαπέντε άνδρες, δυο αξιωματικούς και τραυμάτισε δεκατρείς. Ο Τσάρος Νικόλαος Β' προληπτικός και θρησκόληπτος, το απέδωσε στη θεία δύναμη, που εμφανίστηκε σαν νέμεση. Επισκεύασε λοιπόν κατά το 1899 το ναύσκο και τα καμένα κτίρια κατά την πυρκαϊά και τις σφαγές των Χανίων της 23 Ιανουαρίου 1897. Αργότερα θα συμπληρώσει την επισκευή του ναΐσκου και θα δένδροφυτέψει το γύρο χώρο ο μάρτυρας Ι. Ηλιάκης (29).

Θύματα

Κατά τις συνεχείς σχεδόν συγκρούσεις από 20 Ιανουαρίου 1897 μέχρι 11 Απριλίου του ίδιου χρόνου, υπήρξαν νεκροί και τραυματίες των οποίων τα ονόματα είναι καθήκον να αναφερθούν. Κατά τις μάχες:

1) Της 21 Ιανουαρίου τραυματίας ο Γ. Μαυρέας από Χορδάκι. **Της Πέμπτης, 23 Ιανουαρίου έπεσαν οι:** 1) Χριστούλης Παπαδομανωλάκης από Στέρνες, 2) Γ. Κουρκουνάκης από Κουνουπιδιανά, 3) Ν. Κλαράκης από Αλικάμπο και 4) Παύλος Ζαγκράκης από Καθιανά. **Τραυματίες:** 1) Παρασκ. Τσιβιλιάκης από Καθιανά, 2) Γ. Μακριδάκης από Αρώνι, 3) Χριστούλης Κτενιαδάκης από Μουζουρά, 4) Ι. Βλαχάκης από Πιθάρι, 5) Γ. Γελασάκης από Κάμπους και 6) Δ. Τσιγκουνάκης από Κουνουπιδιανά.

2) Της Παρασκευής, 24 Ιανουαρίου, τραυματίας ο Αλ. Καζάκος από Ακρωτήρι.

3) Του Σαββάτου, 25 Ιανουαρίου: Νεκροί οι Χριστόδουλος, Ροδουσάκης από Βάμο. Όπως εί-

δαμε πέθανε μαρτυρικά γιατί οι Τούρκοι τον ακρωτηρίασαν κόβοντάς του χέρι, πόδι, χείλη και μύτη. **Τραυματίας**, που μόλις μπόρεσε να διαφύγει, ο χωριανός του Ι. Βαρδάκης.

4) Της Κυριακής 2 Φεβρουαρίου: Νεκροί: 1) Δ. Σηφάκης από Γκαλαγκάδω, τώρα Παξινός, 2) Δ. Κλαράκης, 3) Δ. Μπαρμπαντωνάκης και 4) Γ. Μπαρνιαδάκης από Στέρνες. **Τραυματίες:** 1) Τσούχλαρης από Χορδάκι, 2) Γ. Μυλωνογιαννάκης από Κεφαλά, 3) Κ. Βροντάκης, 4) Θ. Σταματοπούλος, πλούσιος και μορφωμένος νέος από Πειραιά και 5) Κ. Αγγελάκης από Καλαμίτσι.

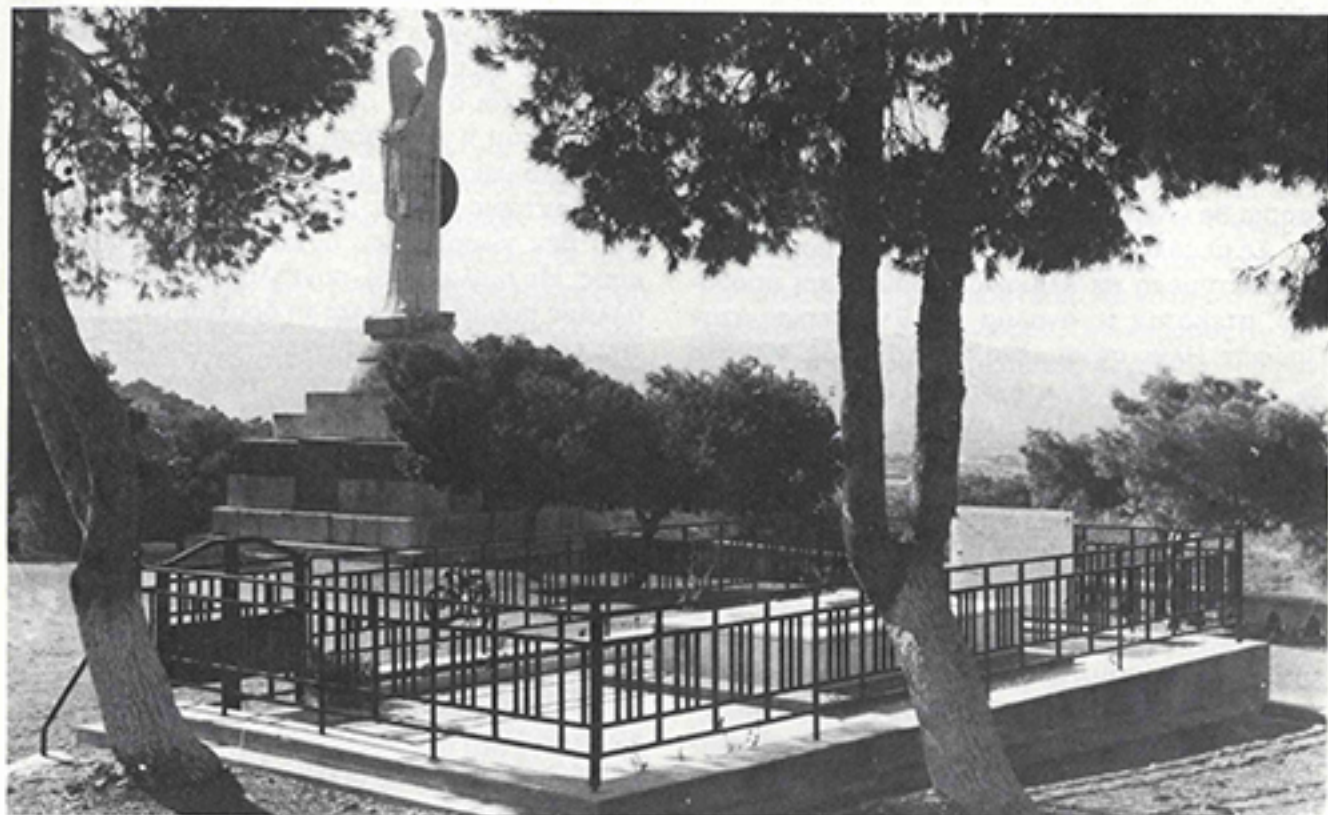
5) Της Τρίτης, 25 Φεβρουαρίου. Νεκροί: 1) Γ. Μυλωνογιαννάκης από Κεφαλά και 2) Θ. Αγγελάκης από Καμπάνι. **Τραυματίες:** 1) Ν. Γιαννακάκης από Μουζουρά, 2) Ν. Σαβάκης από Γκαλαγκάδω (Παξινός) και Ι. Πανηγυράκης από Νεροχώρι. Στις 13 Μαρτίου τραυματίστηκαν ο Ευάγ. Σπυριδάκης, ο Ι. Σκωθρής από την Ύδρα και ο Πωλίδης Γεωργίλης από τον Μπρόσνερο.

6) Του Σαββάτου, 22 Μαρτίου. Νεκροί: 1) Ανέστης Στυλ. Αναστασιάδης, Γραμματέας του Στρατοπέδου, από Αρμένους, 2) Γ. Τσατσαρολάκης από Φρε, 3) Ι. Γαλανάκης από Βάμο, 4) Στέφ. Στεφανάκης από Κίσαμο, 5) Θεοφ. Χριστοδουλάκης από Αποκόρωνα και 6) Μ. Γελασάκης από Κάμπους Κυδωνίας. Από αυτούς τους τέσσερις οι πρώτοι θανατίστηκαν σκληρά γιατί των απέκοψαν μύτες, αυτιά και χείλη, από αυτούς δε τους δύο πρώτους κατέσφαξαν από τον τράχηλο (καφά). **Τραυματίες:** 1) Εμμ. Μακριδάκης, 2) Σταύρος Πεδουλάκης, 3) Παναγιώτης Γιαννακάκης, 4) Σάβ. Φιλιππάκης, 5) Γ. Καντεράκης και Ν. Τζιτζικαλάκης και εθελοντές από την Πάτρα 6) Χαρίλαος Ηλιάδης και 7) Θεόδωρος Θεοχαρόπουλος. Άφθονο λοιπόν αίμα και από διάφορες περιοχές πότισε το δένδρο της ελευθερίας στο Ακρωτήρι. Στις 28 Μαρτίου θα πνιγεί ο Γ. Καντεράκης από τα «απόνερα» της προπέλας του «Μαρία Θηρεσία».

Διοικητική Επιτροπή του Στρατοπέδου

Η δικαιοσύνη επιβάλλει να αναγραφούν και τα ονόματα των πρωτεργατών, δηλ. των μελών της Διοικητικής Επιτροπής του Στρατοπέδου, που θα ονομασθεί και Επαναστατική Επιτροπή.

1) Αντώνιος Σήφακας από το Μελιδόνι, απόγονος τυραννομάχων, 60 περίπου χρόνων, Γενικός Αρχηγός, πρώην Βουλευτής, οπλαρχηγός Πατέρας του γνωστού Γ. Σήφακα, πολιτευτή του Αποκόρωνα και ιστοριοδίφη αξιόλογου. Και όπως έγραφε άλλοτε: «Χανιώτικα Νέα» 19-28 Φεβρουαρίου και 1-4 Μαρτίου 1970, «ο βομβαρδισμός της σημαίας εις το Ακρωτήρι».

Το άγαλμα της Ελευθερίας και ο τάφος του Ελ. Βενιζέλου στο Ακρωτήρι.

2) «Ελ. Βενιζέλος, 33 ετών, πρώην Βουλευτής Κυδωνίας, διδάκτωρ του δικαίου και διαπρεπής δικηγόρος των Χανίων. Εις το Ακρωτήρι θα ανοίξει τα πτερά του, δια να οδηγήσει το έθνος μας εις την εκπλήρωσιν των προαιωνίων πόθων του. Και θα αναπαυθεί εις το Ακρωτήρι, αφού εδημιούργησε την «Ελλάδα των πέντε θαλασσών και των δύο ηπείρων» και αφού μας έκαμε «σεβαστούς στους φίλους μας και τρομερούς εις τους εχθρούς μας».

3) Γεώργ. Μυλωνογιαννάκης, από Κεφαλά, γιατρός, οπλαρχηγός του Αποκορώνου.

4) Ν. Πιστολάκης από Ακρωτήρι, οπλαρχηγός, Δήμαρχος Ακρωτηρίου.

5) Χαράλαμπος Ι. Παπαδάκης από Γαβαλοχώρι, νομικός και οπλαρχηγός και

6) Κ. Μ. Φούμης, νομικός κάτοικος Χανίων. Την Επιτροπή αυτή πλαισίωσε πλήθος αρχηγών και οπλαρχηγών με επίλεκτους άνδρες.

Το άγαλμα της ελευθερίας

Στο Ακρωτήρι οι Ναύαρχοι δεν βομβάρδισαν εχθρικό στρατό για να τον εξουδετερώσουν. Χτύπησαν την ψυχή του Κρητικού Λαού. Χτύπησαν την ιδέα της Ελευθερίας «με το Σταυρό». Και είναι γνωστό πόσο ο Ελλ. Λαός, συνεπώς και ο Κρητικός, την λατρεύει. Οι πρόγονοί μας τελούσαν ειδικές εορτές, τα «Ελευθέρια», εις ανάμνηση εξαιρετικών γεγονότων. Τα Ελευθέρια εις ανάμνηση

της μάχης των Πλαταιών, που καθιερώθηκαν από τον Αριστείδη. Στις Συρακούσες για την πτώση του τύραννου Θρασύβουλου. Στη Σάμο προς τιμήν του Έρωτος, επειδή «τον Έρωτα Θεόν είναι της φιλίας και Ελευθερίας». Τέλος στη Λάρισα για την απελευθέρωση της πόλης από τους Μακεδόνες (30). Για την ελευθερία έγιναν οι μεγαλύτεροι αγώνες και χύθηκαν ποταμοί αιμάτων. Ο εθνικός μας ύμνος εξυμνεί την ιδέα της Ελευθερίας, όταν άλλοι άλλων λαών εύχονται για τους Βασιλιάδες των ή για άλλα. Την είσοδο του λιμένος της Ν. Υόρκης στολίζει το περίφημο άγαλμα της Ελευθερίας, που το έστειλε στις Η.Π.Α σαν δώρο η Γαλλία, μετά τον Λαφαγιέτ.

Κάτι τέτοιο τιτανικό αποφάσισε να στήσει στο Ακρωτήρι η «Επιτροπή του Μνημείου Ελευθερίας» που συγκροτήθηκε στα Χανιά, όπως η από 6-2-1927 έκκλησή της. Μέλη οι Ι. Ηλιάκης, Πρόεδρος - συναθλητής του Βενιζέλου από τα νεανικά του χρόνια -, Κ. Φούμης Αντιπρόεδρος, Χαρ. Παπαδάκης, Γεν. Γραμματέας, Ν. Πιστολάκης, Ταμίας και Εμμ. Μουντάκης, Γ. Σήφακας και Ν. Κουτσουρελάκης, Σύμβουλοι (31). Φαίνεται ότι την έμπνευση για την κατασκευή του αγάλματος την είχε από τα μέλη ο Ηλιάκης. Και καθώς αναφέρει ο ίδιος (32) κατά το 1926 ζήτησε από τον Καθηγητή του Πολυτεχνείου Θωμά Θωμόπουλο να του «κάμει παράσταση της Ελευθερίας να εκπηδά από

εκρηγνυομένην οβίδα», που θα σπνόνταν στο Ακρωτήρι. Ο καθηγητής ανταποκρίθηκε στο αίτημα και παρά τις διάφορες γνώμες υιοθέτησε με ενθουσιασμό την ιδέα. Από τους Γενικούς Διοικητές της Κρήτης βοήθησαν «μόνο οι Αποσκήτες, Μπακόπουλος και Σφακιανάκης». Τα αποκαλυπτήρια θα γινόταν περί το τέλος του 1937.

Σε μεγάλη από πώρινο λίθο οβίδα που σκάζει, τοποθετημένη σε κλιμακωτό βάθρο και υπόβαθρο, στεκόταν το άγαλμα της Ελευθερίας στον Προφήτ' Ηλία, στραμμένο προς δυσμάς. Μεγάλο το ύψος του. Το φιλοτέχνησε ο Θ. Θωμόπουλος Καθηγητής της Σχολής Καλών Τεχνών του Πολυτεχνείου Αθηνών. Έγχρωμο, εμπνευσμένο από το στίχο του Σολωμού, «πάντ' άγρυπνα τα μάτια της ψυχής μου». Το κεφάλι έγχρωμο, ο κορμός από άσπρο μάρμαρο, η ασπίδα και το κοντάρι από χαλκό οξειδωμένο, η περικεφαλαία, ο διπλούς πέλεκυς και το κοντάρι επίχρυσα, το βάθρο κίτρινο (33). Τιτανικό που θύμιζε τεράστιο κούρο. Στη βάση υπήρχε κρύπτη για να τοποθετηθούν οστά των αγωνιστών του Ακρωτηριού. «Αριστερά» λοιπόν «τω εισπλέοντι τον κόλπον των Χανίων» στήθηκε το άγαλμα. Κατά τις εργασίες της τοποθέτησεως ο Θωμόπουλος με τη γυναίκα του διέμενε στον Προφήτ' Ηλία, στο σπίτι της οικογενείας Κουτσάκη. Μάλιστα το «στρατηγείο» του είχε στήσει κάτω από μια ελιά από την οποία παρακολουθούσε τις εργασίες αυτές.

Αμέσως διατυπώθηκαν αντιρρήσεις. Άλλοι το χαρακτήρισαν αντιαισθητικό και άλλοι χειρότερα. Μερικοί ήθελαν το άγαλμα στα συνηθισμένα μέτρα, κάτι σαν τον «Ξυλοθραύστη» του Φιλιπότη ή την «Κοιμωμένη» του Χαλεπά. Ο τεράστιος όγκος του και οι αδρές γραμμές του, που θύμιζαν αρχαϊκό κούρο σε μεγέθυνση, δεν ικανοποιούσε φαίνεται το καλλιτεχνικό αίσθημά των. Διέφευγε από τους ανθρώπους αυτούς ότι το άγαλμα κατασκευάστηκε όχι για να το βλέπουν οι θεατές που θα προσκυνούσαν τον Προφήτ' Ηλία, αλλά εκείνοι που θα κατάπλεαν στο λιμάνι των Χανίων με τα πλοία της γραμμής. Γιαυτό και το πρόσωπο ήταν στραμμένο δυτικά. Γιαυτό και το ύψος και ο όγκος του.

Η μεγαλειώδης σαν σύλληψη αυτή κατασκευή, μας θυμίζει κάτι ανάλογο που έχει λαξευθεί στους βράχους του Ζαλόγγου, για να διαιωνίζει την ομώνυμη τραγική θυσία. (Μέσα Δεκεμβρίου 1803). Αριθμός γυναικών βαδίζει σε γραμμή παραγωγής προς το χείλος του γκρεμού. Η πρώτη, η πλησιέστερη προς το θεατή, έχει το ύψος κοινού ανθρώπου. Οι άλλες προς τα πίσω είναι μεγαλύτερες, ώστε η τελευταία να είναι

πραγματικά τεράστια. Και το σύμπλεγμα αυτό κατασκευάστηκε για να φαίνεται από μεγάλη απόσταση και όχι από κοντά.

Φαίνεται ότι το άγαλμα υπήρξε «άτυχο», αν επιτρέπεται η έκφραση. Θα κατασκευαζόταν με συνολικό ύψος, από το βάθρο μέχρι την κορυφή του κονταριού, 25 μ. (34). Δεν έγινε, για λόγους που δεν γνωρίζουμε, ασφαλώς όμως οικονομικούς. Με ομιλίες (35), πανελλήνιους έρανους και άλλους που μάζευαν και τη δραχμή των μαθητών της εποχής εκείνης, συγκεντρώθηκε κάποιο ποσό. Συμπλήρωσε, «γενναίος χορηγός» ο Ι. Ηλιάκης, συνεργάτης του Βενιζέλου και πρωτεργάτης της κινήσεως. Κατά μια εκδοχή από την πλούσια αμοιβή του από δίκες που κέρδισε σαν δικηγόρος υπέρ των Μοναστηριών του Αγίου Όρους. Το ποσό του 1.500.000 δραχ. που στοίχισε η μελέτη, η κατασκευή, η μεταφορά και η τοποθέτηση του αγάλματος, δρχ. όμως προπολεμικών, δεν μπορούσε να συγκεντρωθεί εύκολα.

Έπειτα ξεφύτρωσε και άλλο θέμα, οικονομικό και αυτό. Την εποχή εκείνη, το 1937-1938, είχαν καθιερωθεί τα καλούμενα «διαπύλια τείχη», φορολογία υπέρ των πόλεων που πλήρωναν τα εισαγόμενα σ' αυτές αγαθά ανάλογα με την αξία των. Και θυμόμαστε ακόμα τους αγαθούς φοροεισπράκτορες, που σταματούσαν στις εισόδους των πόλεων τα αυτοκίνητα της εποχής εκείνης ή τα ζώα με τους άγωγιάτες, στην περίπτωση μας στον καλούμενο ακόμα «Φόρος» στα Χανιά. Οι άνθρωποι αυτοί εξετάζανε τί έμπαινε, υπολόγιζαν την αξία του και εισπράττανε κάποιο ποσοστό. Βέβαια η φορολογία νοικιαζόταν για ορισμένο χρονικό διάστημα σε ορισμένους επιχειρηματίες, όπως οι «μουκατάδες» επί Τουρκοκρατίας.

Ο τότε ενοικιαστής του φόρου των Χανίων Μανούσος Μανούσας ζήτησε για την εισαγωγή του αγάλματος 90.000 δρχ. Ο Δήμαρχος και το Δημοτικό Συμβούλιο αναστατώθηκαν. Στο τέλος βρέθηκε «σολομώντεια» λύση. Το άγαλμα προοριζόταν να στηθεί στα «Φρούδια» του Προφήτ' Ηλία. Η περιοχή όμως αυτή υπαγόταν στην Κοινότητα Κουνουπιδιανών. Αργότερα ενσωματώθηκε στο Δήμο Χανίων. Επειδή δε στις Κοινότητες δεν καταβάλλονταν «διαπύλια τέλη», ο Δήμος Χανίων και η Επιτροπή κέρδισαν τις 90 αυτές χιλιάδες. Ο δήμος Χανίων με την 217/7-9-36 απόφασή του «απαλλάσσει του δημοτικού φόρου το μέλλον να στηθεί εν Ακρωτηρίω άγαλμα της Ελευθερίας. Με το 55/28-2-37 έγγραφό του «παραπέμπει έγγραφον της Γεν. Διοικήσεως περί χορηγίας πιστώσεως δρχ. 50.000 δια την αποπεράτωσιν του αγάλματος της Ελευθερίας εις την Δημοτικήν Επιτροπήν με την σύστασιν όπως αναγράψει τούτο εν τω

προϋπολογισμό χρήσεως 1937-38. Τέλος με την 205/10-8-1937 απόφασή του «χορηγεί το ποσόν των 20.000 δρχ. υπέρ της Επιτροπής αγάλματος της Ελευθερίας (36).

Όπως είδαμε διατυπώθηκαν για την κατασκευή του αγάλματος αντίθετες απόψεις αλλά και επικρίσεις ακόμα. Πριν από την τοποθέτησή του είχε ταφεί στα «Φρούδια» ο Ελ. Βενιζέλος σε απλό και απέριτο τάφο. Από τότε ο κόσμος έλεγε στον τάφο του Βενιζέλου. Όταν δε αργότερα (Κυριακή, 9-2-64) κοντά στον μεγάλο πατέρα, ενταφιάστηκε και ο γιος Σοφοκλής, ο σώφρωνας πολιτικός που χάθηκε όταν η πολιτική νίκη του χαμογελούσε, η περιοχή ονομάστηκε «τάφοι των Βενιζέλων». Ο τόπος διαμορφώθηκε, κατ' άλλους δεινοπάθησε, δυο - τρεις φορές. Κατά την κατοχή οι Γερμανοί αφαίρεσαν από τα χέρια του αγάλματος το διπλό πέλεκυ που συμπλήρωνε την πανοπλία (37). Περί το 1967 ο Ε.Ο.Τ. εκτελούσε εργασίες διαμορφώσεως του χώρου και ζήτησε από το Νομάρχη Χανίων Γ. Μαρκόπουλο (αρ. εγγρ. 16746) 2737/20-3-1967 την απομάκρυνση του αγάλματος και την αντικατάστασή του με άλλο γλυπτό έργο. Το έγγραφο κοινοποιήθηκε και στο Δήμο. Ο Δήμος απαντά, (3844) 26-6-1967, (Δήμαρχος ο Στέφ. Λεκανίδης), ότι «ανεξαρτήτως της καλλιτεχνικής αξίας του αγάλματος φρονεί ότι δεν είναι σκόπιμον να αποξηλωθεί τούτο».

Στις 13-1-1968, Σάββατο, επικρατούσε τρομακτική κακοκαιρία στην περιοχή μας, που κράτησε τρεις μέρες. Χαλάζι και ανεμόβροχο. Οι συγκοινωνίες και τηλεφωνικές επικοινωνίες διακόπηκαν. Ο ελαιόκαρπος και τα πορτοκάλια έπαθαν μεγάλες ζημιές. (Εφημερίδες της 13 και 14-1-1968) Αλλά άλλο συγκλόνισε τους Χανιώτες. Η είδηση ότι τις πρωινές ώρες του Σαββάτου (13-1-38) κεραυνός χτύπησε το άγαλμα και «απέκοψε την κεφαλή και μέρος του δεξιού βραχίονος δια του οποίου άλλοτε εκράτει δόρυ». Λίγες ακόμα λέξεις συμπλήρωναν την είδηση ότι η τεχνοτροπία του αγάλματος επικρίθηκε δριμύτατα και ότι «λέγεται» πως κατόπιν τούτου πέθανε ο Θωμόπουλος. Στην πρώτη σελίδα (Εθνική Φωνή, Κυριακή, 14-1-1968) δημοσιευόταν και μικρή φωτογραφία του «Φωτο-Ίκαρου», που παρουσίαζε το άγαλμα κεραυνοχτυπημένο, με κομμένο σχεδόν το κεφάλι και το δεξιό βραχίονα. Η συγκίνηση, τουλάχιστο παγκρήτια, γιατί το άγαλμα ήταν ωραίο σύμβολο των αγώνων και των θυσιών της Κρήτης για να αποκτήσει την ελευθερία της. Και γνωρίζουν οι λαοί και περισσότερο ο Κρητικός, ότι η ελευθερία δεν χαρίζεται, κατακτάται. Βέβαια με σκληρούς αγώνες, ανήκουστες θυσίες και ποταμούς αιμάτων.

Μετά τον κεραυνό ο Ε.Ο.Τ. ξηλώνει το άγαλμα και συσσωρεύει κάπου εκεί τα τεμάχιά του. Δυσσέσκεια στην κοινή γνώμη. Λίγο αργότερα (29-5-1970) ο γλύπτης Γιάνν. Κανακάκης ζητά από τον Δήμο να αναλάβει τη φιλοτέχνηση νέου αγάλματος για να τοποθετηθεί στη θέση του παλαιού. Ενώ κρατούσαν οι συνηνοήσεις ο Ε.Ο.Τ. γνωρίζει στο Δήμο ότι στη θέση του αγάλματος πρέπει να κατασκευασθεί σημαιοστάσιο και να προκηρυχθεί καλλιτεχνικός διαγωνισμός. Προκηρύσσεται (3-1-72), αλλά αποβαίνει άκαρπος. Ο Δήμος σύμφωνα με τις προτάσεις του Κ.Ε.Ε. (Καλλιτεχν. Επιμελητηρίου Ελλάδος), τροποποιεί τη διακήρυξη και τάσει νέα προθεσμία. Δεν θεωρείται άξια για βράβευση καμιά από τις δυο προσφορές. Ο Ε.Ο.Τ. είχε δεχθεί να χρηματοδοτήσει με 2.800.000 το έργο, ο δε Δήμος να συμμετάσχει συμβολικά με 200.000 δρχ. (38). Το θέμα περιέπεσε σε αδράνεια.

Η νέα Δημοτική Αρχή με επικεφαλής το Δήμαρχο κ. Γ. Κατσανεβάκη το ανακίνησε. Θέλει να στηθεί στη θέση του το παλαιό άγαλμα, ανεξάρτητα από την καλλιτεχνική του αξία γιατί όχι μόνο το θεωρεί, αλλά είναι πραγματικά σύμβολο των αγώνων της Κρήτης για την ελευθερία της. Γνωστοποίησε την απόφασή της. Επειδή δε τα περισσότερα αρχιτεκτονικά μέλη δεν βρίσκονταν στον Προφήτ' Ηλία με δημοσιεύματα στον τοπικό τύπο έκαμε έκκληση. Όσοι τυχόν κατέχουν να τα επιστρέψουν ή όσοι γνωρίζουν πού ευρίσκονται να το γνωρίσουν στο Δήμο. Η έκκληση βρήκε συγκινητική ανταπόκριση και σήμερα η Δημοτική μας Αρχή γνωρίζει πού φυλλάσσονται καλά τα τμήματα που λείπουν. Οι Χανιώτες λοιπόν περιμένουν να ξαναστηθεί στη θέση του το άγαλμα - σύμβολο των αγώνων και των θυσιών της Κρήτης. Και είναι αλήθεια ότι στο λιμάνι των Χανίων δεν καταπλέουν επιβατηγά πλοία, ώστε οι επιβάτες των να διακρίνουν αριστερά των, στο δοξασμένο Ακρωτήρι, τη λάμψη από την αντανάκλαση των ηλιοχτίδων στην ασπίδα κατά το ηλιοβασίλεμα. Σαν λιμάνι χρησιμοποιείται ο κόλπος της Σούδας, όπως ειδικές ανάγκες το επιβάλλουν. Όμως η Θεά Ελευθερία, «από τα κόκκαλα θγαλμένα των Ελλήνων τα ιερά», έστησε το θρόνι της στο ιστορικό Ακρωτήρι. Ιστορικό για τους αγώνες που έγιναν πάνω του και ιστορικό γιατί στους κόλπους του αναπαύονται ο πλαστουργός της σύγχρονης Ελλάδας και ο συνετός γιος του. Οι Βενιζέλοι. Και θυμόμαστε τους πολύ χαρακτηριστικούς στίχους της Μ. Πίπιζα:

*«Λευτεριά και Δόξα ένα
θέλησαν να στήσουν θρόνο
και διαλέξανε της Κρήτης
το αιματόβαφο νησί ...»*

Τελευταίοι σταθμοί της κρητικής ιστορίας

Αφού προηγήθηκαν επαναστάσεις των οποίων ο αριθμός δεν μπορεί να εξακριβωθεί - σύμφωνα με τον Ρεθεμιώτη γλωσσολόγο Γ. Χατζηδάκη - φθάνουμε στο 1897.

25 Ιανουαρίου υπογράφεται πάλι ψήφισμα για την Ένωση.

26-1-97: Ο Ναύαρχος Ράινεκ καταπλέει στα Χανιά.

2-2-97: Ο Τιμ. Βάσσος καταλαμβάνει το νησί.

8-2-97: Η Αυστρία ζητά επέμβαση στην Κρήτη γιατί «η απελευθέρωση της Κρήτης ήθελε παραβαρύνει την Μακεδονία και τις άλλες χώρες».

9-2-97: Ο επαίσχυντος βομβαρδισμός.

21-4-97: Ανακαλείται ο Βάσσος.

26-6-97: Συνέλευση στους Αρμένους Αποκορώνου

30-7-97: Συνέλευση στις Αρχάνες.

12-8-97: Η Συνέλευση στις Αρχάνες ψηφίζει την αυτονομία.

24-9-97: Ο πρίγκηπας Γεώργιος δέχεται την εντολή των Δυνάμεων.

16-10-97: Η συνέλευση στο Μελιδόνι Μυλοποτάμου δέχεται την αυτονομία.

3-11-98: Φεύγει και ο τελευταίος Τούρκος στρατιώτης.

9-12-98: Ο Γεώργιος αποθιβάζεται στη Σούδα.

10-3-1905: Ο Βενιζέλος επαναστατεί στο Θέρισο.

24-9-1906: Ο Γεώργιος παραιτείται και αναχωρεί από την Κρήτη.

21-2-1907: Ο Αλέξ. Ζαΐμης, ύπατος Αρμοστής της Κρήτης.

12-9-1908: Ο Ζαΐμης παρατείνεται, η δε κυβέρνηση Θεοτόκη ακολουθεί την περιβόητη «άφογο στάση» της.

13-7-1909: Φεύγει και ο τελευταίος στρατιώτης των Μ.Δ.

14-7-1909: Οι Κρήτες υψώνουν στο Φιρκά την ελλην. σημαία.

21-8-1909: Άγλημα από ευρωπαίους ναύτες κόβει τον κοντό της σημαίας στο Φιρκά, γιατί δε βρέθηκε Έλληνας να την υποστείλει.

19-5-1912: Ο Βενιζέλος εμποδίζει τους Κρήτες Βουλευτές να παρακαθίσουν στη Βουλή των Ελλήνων.

3-10-1912: Ο Βενιζέλος δέχεται στην Ελλ. Βουλή τους Κρήτες Βουλευτές.

11-10-1912: Ο Στέφανος Δραγούμης διορίζεται Γεν. Διοικητής Κρήτης.

17-30 Μαΐου 1913: Η Συνθήκη του Λονδίνου στο άρθρο 4 ανέφερε: «... Ο Σουλτάνος παρητήθη

υπέρ των Συμμάχων Ηγεμόνων πάντων των ων εκέκτητο επί της νήσου ταύτης (της Κρήτης) δικαιωμάτων».

Νοέμβριος 1913: Η Ελλην. Κυβέρνηση προς τις Μ. Δυνάμεις: «Θεωρεί τις διομολογήσεις εις τας υπ' αυτής κατακτηθείσας νέας χώρας - μεταξύ των οποίων και η Κρήτη - ως καταργηθείσας». Και η απάντηση των Μ. Δ. «Έλαβον γνώσιν της ειρημένης διακοινώσεως της Ελλ. Κυβερνήσεως». Η τυπική δικαίωση.

1-12-1913: Σε παγκρήτια και πανελλήνια συγκίνηση υψώνεται στο Φιρκά η Ελληνική Σημαία (39). Η ουσιαστική δικαίωση. Χαλάλι οι αγώνες, οι πίκρες, οι θυσίες και τα ολοκαυτώματα.

Κρίσεις και συμπεράσματα

Εξ αιτίας του βομβαρδισμού της σημαίας γίνονται ορισμένα ερωτηματικά.

Α' Ενεργήσανε σωστά οι Ναύαρχοι βομβαρδίζοντας τη σημαία;

1) Κέλνερ, Γερμανός πλοίαρχος, Κυβερνήτης της «Αυτοκρατείας Αυγούστας, 2) Χ. Χάρις, αντιναύαρχος Άγγλος, 3) Χίνκε, Αυστριακός αντιναύαρχος, 4) Π. Ανδρέφ, Ρώσος αντιναύαρχος, 5) Ποττιέ, Γάλλος αντιναύαρχος και 6) Κανεθάρ, Ιταλός υποναύαρχος (40). Εκείνοι και οι Κυβερνήσεις των πίστευαν, ναι. Ο Κρητικός λαός όμως και η ηθική βροντοφωνούν όχι. Όχι, γιατί Χριστιανοί αυτοί χτύπησαν το σταυρό και «συνετάχθησαν ενίοτε» με τους Τούρκους. Όχι, γιατί παρουσιάστηκαν αυτόκλητοι προστάτες που χρησιμοποιούσαν «δυο μέτρα και δυο σταθμά». Κατά βάθος δεν ήθελαν την Κρήτη τουρκική. Όχι όμως και Ελληνική (41). Γιατί πώς θα πατούσαν πόδι πάνω σ'αυτήν, κυρίως οι Άγγλοι; Μας έσπρωχναν να ζητήσουμε την προστασία των. (Σάνδουιθ, Μπιλιότι). Όχι γιατί κατέλαβαν τις μεγάλες πόλεις και εμπόδισαν το στρατό κατοχής, τον Τιμ. Βάσσο, να τις καταλάβει - απελευθερώσει. Όχι, γιατί δεν μπορούμε να ξεχάσουμε το ναυτικό αποκλεισμό που μας επιβάλανε και τις απειλές των ότι θα μας βομβαρδίσουν πάλι, αν δεν εκτελούσαμε τις διαταγές των και δεν εγκαταλείπαμε τις «προκεχωρημένες» θέσεις μας. Και μας βομβάρδισαν. Κατοχή λοιπόν ιδιόμορφη. Αυτά και άλλα τα αρνητικά στοιχεία. Υπάρχουν και θετικά. Τα θυμόμαστε, αλλά υπολείπονται κατά πολύ των αρνητικών.

Β' Στο «Ημερολόγιο» (σ. 91 και 95) κατηγορείται ο Μανούσος Κούνδουρος. Δίκαια;

ΟΧΙ, ο Κούνδουρος πίστευε ότι θα φθάναμε στην Ένωση δια της Αυτονομίας. Γιαυτό ίδρυσε

και την «Μεταπολιτευτική Επιτροπή» από το 1895. Από υπερβάλλοντα λοιπόν ζήλο κατηγορείται ως αντίθετος, όπως σε λίγο θα κατηγορηθούν ο Βενιζέλος και οι Βενιζελικοί σαν θιασώτες της Ενωσης. Στις Αρχάνες μάλιστα θα κινδυνέψει ο Βενιζέλος (7-8-97).

Γ' Το θέμα Καλορίζικου. Ενώ το «Ημερολόγιο» είναι κατηγορηματικό ότι ο Σπύρος Καγιαλές ύψωσε τη σημαία, (Ημερολ. σ. 45) απόγονος του οπλαρχηγού Μιχ. Καλορίζικου, που με τους άνδρες του τη φύλασσε τη μέρα εκείνη, με δημοσιεύματά του (42) και έγγραφα τα οποία εξέπεμψε στις Αρχές της Κρήτης αλλά και ιδιώτες ειδικούς, χαρακτηρίζει το ιστορικό αυτό γεγονός μύθο. Είναι πολύ άσχημο να διαστρέφεται η ιστορική αλήθεια, που είναι μια και μόνη. Ο οπλαρχηγός Μιχ. Καλορίζικος με τους άνδρες του φύλασσε τη μέρα του βομβαρδισμού τη σημαία. Στο «μπαϊράκι» του ανήκε και ο Χαλεπιανός Σπ. Καγιαλές, που «εν τω μέσω χαλάζης των βολιδοφόρων οβίδων ήρπασε τον κοντόν και ανεστήλωσε την σημαία εις την προτέραν αυτής θέσιν», αφού προηγουμένως «ο γενναίος οπλαρχηγός Μιχ. Καλορίζικος διέταξε να αναστηλώσωσιν αυτήν», πάντοτε κατά το Ημερολόγιο (σ. 45). Τότε «τι χρεΐαν έχομεν μαρτύρων»; Και όμως η πλαστοπροσωπία πέρασε στην ιστορία αβασάνιστα.

Στην «Ιστορία του Ελλην. Έθνους» της Εκδοτικής Αθηνών 1970, τόμος ΙΔ' σελ. 120), δημοσιεύεται έγχρωμη φανταστική εικόνα της υψώσεως της σημαίας την 9-2-97 με τη λεζάντα. «Ο οπλαρχηγός Δ. Καλορίζικος ενώ ανορθώνει την Ελληνική σημαία που είχε καταρριφθεί από οβίδα ρωσικού πολεμικού. Αθήναι, Εθνικό και Ιστορικό Μουσείο». Λέγω φανταστική γιατί ούτε το εκκλησάκι με το καμπαναριό του Προφήτ' Ηλία ήταν όπως φαίνεται στην εικόνα, ούτε οι θράχοι όπου είχε στηθεί η σημαία μοιάζουν με το μέρος όπως το γνωρίσαμε κατά τις επισκέψεις μας οι παλαιότεροι, πριν δηλ. διαμορφωθεί ο χώρος όπως είναι σήμερα.

Και κάτι άλλο. Η ίδια εικόνα είχε δημοσιευθεί στο εξώφυλλο μικρού φυλλαδίου, του «Ηρώου Πολεμιστών, του Συνδέσμου Εφέδρων Αξιωματικών Χανίων και Επιτροπής Μνημείου Ελευθερίας» με τίτλο «ο βομβαρδισμός του Ακρωτηρίου κατά το έτος 1897» (Χανιά, 1927). Τίποτε όμως περί Καλορίζικου δεν αναγράφεται. Ο οπλαρχηγός ο οποίος με τα παληκάρια του φύλασσε τη σημαία καταγόταν από το Γαβαλοχώρι και λεγόταν Μιχαήλ Καλορίζικος (43), κατά συνέπεια κακώς η Ιστορία τον αναγράφει Δημήτριο. Φαίνεται ότι η ανακρίβεια πέρασε από την «Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος» του Σπ. Μαρκεζίνη. (Αθήναι

1966, τόμος 2ος, σ. 308), όπου αναγράφεται ότι «ο Δ. Καλορίζικος ... ήρπασε την σημαία και εκάλει τους οπαδούς του με το κρητικό ιδίωμα» να στήσουν πάλι τη σημαία. Και αμέσως μετά: «Εν μέσω των αλλαλαγμών και βροχής οβίδων ανορθούται και πάλιν ο κοντός της σημαίας». Πράξη δικαιουσύνης επιβάλλει τη διόρθωση της ανακρίβειας. Τη σημαία ύψωσε ο Καγιαλές. (Ημερολόγιο σ. 45 και προφορική παράδοση).

Δ' Ποιός ο ρόλος του Βενιζέλου;

Νεαρός δικηγόρος αλλά και μαχητής, εμφανίζεται τώρα για πρώτη φορά στο πολεμικό προσκήνιο. Κατά τις σφαγές των Χανίων βρέθηκε στην επαρχία Κυδωνίας. Αμέσως ανεβαίνει στη Μαλάξα, κατεβαίνει στα Τσικαλαριά και από Καλύβες δια της Αλμυρίδας με 100 άνδρες περνά στο Ακρωτήρι, την «ποντικοπαγίδα» (44) παρά τον αποκλεισμό. Συγκροτεί με άλλους στρατόπεδο. Εργάζεται σκληρά και χειρωνακτικά για την οχύρωσή του. Είναι αεικίνητος. Μάχεται ακάλυπτος. Όταν δεν εργάζεται στην οχύρωση ή δεν πολεμά, καλλιεργεί τις ξένες γλώσσες.

Μοιράζεται με τους συναθλητές του τις στερήσεις και τις κακουχίες του στρατοπέδου. Πεινά όταν πεινούν, αλλά ζητά για άλλους. Λιτός και επιγραμματικός. Σε μικρό κομμάτι χαρτί γραμμένο με μολύβι από τον Βενιζέλο: «Κύριε Σήφακα, Στείλετέ μας τίποτε να φάγωμεν, ψωμί ή φασόλες ή ότι άλλο. Αν δε ευρεθεί και ολίγη αρτυσιά δια τον Dillon, στείλετέ την. Υμέτερος. Ελ. Βενιζέλος. 9 Μαρτίου '97» (45). Ο Δίλλων είναι ο ξένος ανταποκριτής, που μεταμφιέστηκε σε ιερωμένο, για να μετάσχει στην Επιτροπή των Επαναστατών που συνομίλησε με τους Ναυάρχους την 9-3-97. Ο Βενιζέλος θέλει να τον περιποιηθεί με το θρισκούμενο. Λίγο ψωμί, λίγες (ξερές) φασόλες και για πολυτέλεια λίγο «τυρομάλαμα».

Τα στιβάνια (υποδήματα) των επαναστατών φθείρονταν ταχύτατα από τις συνεχείς μετακινήσεις των στα θράχια του Ακρωτηρίου. Και του Βενιζέλου βέβαια. Κάποτε έμεινε με ένα υπόδημα και γράφει στο φίλο του Πιστολάκη με αγωνία και λίγο χιούμορ. «Νίκο, το γράμμα σου εστάλη. Ησύχει. Προχθές μου έστειλαν από την Αγ. Τριάδα εις Κορακίες με εκείνον που έφερεν αυτό το ψωμί το στιβάνι μου το οποίον είχα εκεί αφημένον. Φρόντισε σε παρακαλώ συνεννοούμενος αμέσως με τον Σήφακα και λοιπούς να ευρεθεί και να μου το στείλετε, διότι δεν ημπορώ πλέον να βαδίσω, αν δε χαθώ θα είμαι και εγώ χαμένος. Σος Ελευθέριος (46).

Στον Ν. Πιστολάκη γράφει: «Δεν ημπόρεσα χθες βράδυ να έλθω διότι εδράχημεν τόσον πολύ κατά την μετάβασίν μας εις τα πλοία, ώστε και σήμερον το πρωί είναι ακόμη υγρά τα ρούχα μας, αν και εξεστεινόμεθα όλην την νύκτα ... 8-3-97».

Αυτός ήταν ο Βενιζέλος. Γιαυτό και επιβλήθηκε πολύ γρήγορα σαν ηγέτης. Εκμεταλλεύτηκε διπλωματικώτατα το βομβαρδισμό της σημαίας. Μεγαλοποίησε τις (ανύπαρκτες) απώλειες. Δημιούργησε θόρυβο. Προκάλεσε το ενδιαφέρον της διεθνούς διπλωματίας, και την εύνοια, αποτέλεσμα της οποίας ήταν κάποιες παραχωρήσεις στους αγωνιζόμενους. Η περίπτωση Βενιζέλου μας θυμίζει δυο διαφορετικές και μεταξύ των αντίθετες θεωρίες περί του πώς «γράφεται» η ιστορία. Οι «ήρωες» (οι διακεκριμένες προσωπικότητες) υποστηρίζει ο Καρλάυλ. Ο «λαός» (η άμορφη μάζα) κραυγάζει ο Λεμπόν. Στο πρόσωπο του Βενιζέλου έχει γίνει συγκερασμός. Από το λαό, τον αγωνιζόμενο λαό, ξεφύτρωσε εκείνος που θα γίνει σιγά - σιγά ο εκλεκτός, ο ηγέτης, ο «ήρωας», εκείνος που με το Λαό του, που τον ακολούθησε στην αγωνιστική του πορεία, θα γράψει την ιστορία της τελευταίας κρητικής περιόδου, 1889-1913 και την ελληνική του 1909 μέχρι το 1936 περίπου, δηλ. μέχρι του θανάτου του. Το

Ακρωτήριο του έδωσε τα φτερά να πετάξει προς την Ελλάδα «της Μελούνας» και να την κάμει από παϊγνιο των ισχυρών της γης «σεβαστή στους φίλους της και τρομερά στους εχθρούς της» και «Ελλάδα των πέντε θαλασσών και των δύο ηπείρων». Το Ακρωτήριο επίσης του έδωσε τα δυο μέτρα γης, για να αναπαυθεί εις τους αιώνες.

Σήμερα το μέρος στο οποίο βομβαρδίστηκε η σημαία έχει αλλάξει, αλλά είναι τόπος εθνικού μεγαλείου και έχει γίνει εθνικό προσκύνημα. Η περιοχή δεντροφυτευτήκε. Στους παλαιούς οικιστές - οικογένειες Κουφάκη, Κουρκουνάκη, Σεληνιωτάκη - (47) έχουν προστεθεί νέες. Σύγχρονες οικοδομές ωραιοποιούν την περιοχή. Οι ιστορικοί θράχοι ξεθεμελιώθηκαν. Ισοπεδώθηκαν. Στήθηκε σημαιοστάσιο. Στήθηκε το άγαλμα της Ελευθερίας. Ξηλώθηκε. Η νέα Δημοτική μας Αρχή φιλοδοξεί, προς τιμή της, να το ξαναστήσει. Όχι διότι είναι καλλιτέχνημα. Διότι είναι σύμβολο. Και θα υπάρχουν στο Ακρωτήριο δυο σύμβολα. Το άγαλμα της Ελευθερίας και οι τάφοι των Βενιζέλων και μάλιστα του πατέρα, που αποκάλεσαν «ελευθερωτή», από τα οποία αντλούμε οι σύγχρονοι και θα αντλούν οι μεταγενέστεροι - σαν από αστείρευτη πηγή - θάρρος και δύναμη.

Σημειώσεις

1. Ημερολόγιον Ακρωτηρίου, Χανιά 1949, σελ. 3.
2. Στυλ. Γ. Πανηγυράκης, «Οι μεγάλες επαναστάσεις της Κρήτης κατά των Τούρκων». Ετήσια Έκδοση Δήμου Χανίων, Χανιά 1977, σ. 24-27.
3. Μανούσος Κούνδουρος, «Ημερολόγιο», Αθήναι, 1921. Μαρίνα Ζινευράκη - Λεκανίδου: «Ημερολόγιον της απελευθερωτικής Επανάστασεως της Κρήτης 1895-1898» Χανιά, 1963. Στυλ. Γ. Πανηγυράκης: «Η Μεταπολιτευτική Επιτροπή», Ετήσια Έκδοση Δήμου Χανίων, Χανιά, 1975, σ. 34-37.
4. Ι. Μουρέλλος: «Ιστορία της Κρήτης», Ηράκλειο 1950, τόμ. Α' σ. 192. Γρ. Παπαδοπετράκης: «Ιστορία των Σφακιών», Αθήναι 1971 (επανέκδοση) σ. 154. Β. Ψιλάκης Ιστορία της Κρήτης (επανέκδοση), Αθήναι τ. 3ος, σ. 1424. Στυλ. Γ. Πανηγυράκης: «Οι μεγάλες επαναστάσεις της Κρήτης ...» σ. 25.
5. Στυλ. Γ. Πανηγυράκης: «Η Κρήτη μένει έξω των ορίων του Ελλην. Κράτους». Ομιλία από το Ραδ. Σταθμό Χανίων την 21-12-1971 και εφημ. «Χανιώτικα Νέα» 8 και 9-2-1983.

6. Μουρέλλος: ο.π. τόμος 3ος, σ. 1676-1686. Ψιλάκης: ο.π. τόμος 4ος, σ. 2199. Σ.Γ. Πανηγυράκης: «Η μάχη των Βρυσών», εφημ. «Χανιώτικα Νέα», 16 μέχρι σήμερα 27-9-1969, συνέχειες 11.
7. Couturier «Η Κρήτη ...» μετάφ. Τιμ. Βενέρη, Ηράκλειο 1912, σ. 67-77 Ψιλάκης, ο.π. τ. 4ος σελ. 2501-2539. Σ. Πανηγυράκης: «Η επανάσταση του 1878 και η σύμβαση της Χαλέπας». Ετήσια έκδ. Δήμου Χανίων, Χανιά 1978, σ. 4-9.
8. Ημερολόγιο, σ. 11.
9. Ημερολόγιο, σ. 26 και σημείωση.
10. Μαρίνα Ζινευράκη - Λεκανίδου: «Ιωσήφ Λεκανίδου αλληλογραφία του 1895-98, Χανιά 1954. Πανηγυράκης: «Ο Γερμανός Αποστολάκης», εφημ. Χανίων «Εθνική Φωνή», 16-6-1971.
11. Ημερολόγιο, σ. 43. Επιτροπή Μνημείου Ελευθερίας: «Ο βομβαρδισμός ...» Χανιά, 1927, σ. 8
12. Π. Πρεβελάκης: «Ο Κρητικός», τ. 2ος, «Πρώτη Λευτεριά», Αθήνα 1948, σ. 148.
13. Ι. Ηλιάκης: «Ο Βενιζέλος» αχρονολόγητο, σ. 183.
14. Γ.Σ.Β. (Γεωργίου Α. Βλάχου), εφ. «Καθημερινή» Αθηνών, 13-3-1936

15. Επιτροπή Μνημείου Ελευθερίας σ. 12.
16. Ηλιάκης, σ. 184-185.
17. Ημερολόγιο, σ. 6 και 7.
18. Ημερολόγιο σ. 61.
19. Ημερολόγιο, σ. 86.
20. Ημερολόγιο, σ. 101.
21. Ημερολόγιο, σ. 119.
22. Ηλιάκης, σ. 80.
23. Ημερολόγιο, σ. 154.
24. Ημερολόγιο, σ. 157.
25. «Βίβλος Ελ. Βενιζέλου», Αθήνα, τ. 1ος, σ. 728.
26. Στρατής Παπαμανουσάκης: «Η ξενοκρατία στην Κρήτη» Αθήνα 1979, σ. 125.
27. Στ. Πανηγυράκης: «Η επανάσταση του Θερίσου», Ετήσια έκδοση Δήμου Χανίων, 1980, σ. 13.
28. Κρήτη: Αφιέρωμα Επιθεωρήσεως ΚΩΣ, 1964, σ. 151.
29. Επιτροπή Μνημείου Ελευθερίας, «ο βομβαρδισμός», σ. 10.
30. Κ. Φουρναράκης: «Ο βομβαρδισμός ...» Χανιά, 1936, σ. 7.
31. Επιτροπής, σ. 8.
32. Ι. Ηλιάκης: «Η Νεολαία, στη Νεολαία, για τη Νεολαία», Αθήναι 1937, σ. 5.
33. Φουρναράκης, σ. 8.
34. Φουρναράκης σ. 8.
35. Εφημ. Χανίων, «Φωνή του Λαού», 20-1-1935.
36. Πρακτικά Δήμου Χανίων του 1936, 1937 και 1938.
37. Λεξικό Ηλίου, τ. ΙΗ' Αθήνα, σ. 540 στο λήμμα Χανιά.
38. Αναφορά προς το Δήμο Χανίων του Δημοτ. Υπαλλήλου Μ. Ξανθουδάκη της 4-6-1973.
39. Σ. Πανηγυράκης: «Επί τη 54ετηρίδι της Ενώσεως της Κρήτης μετά της Μητρός Ελλάδος». Περιοδ. Αθηνών «Κρητική Εστία» τ. 177, 1967, σ. 507-517.
40. Επιτροπή Μνημείου Ελευθερίας σ. 13. Ημερολόγιο, σ. 116.
41. Στρατής Παπαμανουσάκης σ. 127.
42. Γ. Καλορίζικος: «Επιστολή για τη σημαία του στρατοπέδου Ακρωτηρίου». Περιοδ. Αθηνών «Κρητική Εστία», 1978, τεύχ. 228-229, σ. 147.
43. Ημερολόγιο, σ. 38, 45, 50, 54, 44. Ηλιάκης, «Ο Βενιζέλος», σ. 10.
45. Αρχείο επαναστατικού Στρατοπέδου Ακρωτηρίου, Φάκελος εγγράφου Μαρτίου 1897, δωρεά Γ. Σήφακα (Ιστορικό Αρχείο Κρήτης).
46. Βίβλος Ελ. Βενιζέλου, τ. Α', σ. 395.
47. Φουρναράκης, σ. 6.

Στυλ. Γ. Πανηγυράκης

Αναζητήσεις των κρητικών αγιογράφων στην παράσταση του γυμνού στο θέμα των Ποινών σε τρεις εκκλησιές των Χανίων

Σταύρος Νικολ. Μαδεράκης
Δρ. Ιστορίας της Τέχνης και αρχαιολογίας

Με το θέμα της Κόλασης και των Ποινών των Κολασμένων, όπως εικονίζεται στις εκκλησιές της Κρήτης έχω ασχοληθεί διεξοδικά σε παλιότερη εργασία μου¹. Η εργασία αυτή είχε στηριχτεί στις προσωπικές μου έρευνες, στην εργασία του Gerola πάνω στο θέμα² και στη μέχρι τότε βιβλιογραφία. Δεν θεώρησα τότε ότι η εργασία αυτή εξαντλούσε το θέμα, αλλά σαν μια πρώτη προσπάθεια κατάταξης του υλικού και μια πρώτη προσέγγισή του. Δεν ήταν μάλιστα δυνατή μια ολοκληρωμένη μελέτη, αφού και η βιβλιογραφία που υπήρχε ήταν φτωχή κι όλα τα μνημεία της Κρήτης, εννιάκοσια περίπου, είναι ακατόρθωτο και να τα επισκεφτεί κάποιος. Όσο λοιπόν αντιπροσωπευτικό κι αν ήταν το υλικό που είχα παρουσιάσει, ήταν επόμενο να μείνουν έξω από την εργασία αυτή μνημεία σημαντικότητας, όπως είναι τα τρία παρακάτω, που τα ήξερα τότε, δεν ήταν όμως δυνατό να τα συμπεριλάβω στην εργασία μου, γιατί το γράψιμό της είχε τελειώσει και το χειρόγραφο βρισκόταν στο τυπογραφείο, όταν επισκέφτηκα τις εκκλησιές.

Το πρώτο παράδειγμα της Κόλασης, που σήμερα παρουσιάζω, είναι εκείνο της εκκλησίας της Παναγίας στη θέση Καρύδι κοντά στο Βάμο. Η εκκλησία, όπως και οι άλλες δυο παρακάτω είναι του συνηθισμένου τύπου στη ναοδομία της Κρήτης. Πρόκειται δηλ. για μονόκλιτα καμαροσκέπαστα δωμάτια με δυο σφενδόνια (Μόνο η εκκλησία του Αγίου Νικολάου στο Νιο Χωριό Κυδωνίας δεν έχει σφενδόνιο). Τα σφενδόνια στην εκκλησία της Παναγίας πατούν σε έντονα προεξέχουσες παραστάδες. Η εκκλησία της Παναγίας αποτελούσε καθολικό, παλιού Μοναστηριού, του οποίου αρκετά ερείπια σώζονται γύρω από την εκκλησία, περισσότερα στο βόρειο μέρος της αυλής. Το Μοναστήρι πρέπει να ανήκε και να εξαρτιόταν από το μετόχιο του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου της Πάτμου και να είχε σχέση με τους μοναχούς του Στύλου. Δεν αποκλείεται μάλιστα το κύριο μοναστήρι να βρισκόταν εδώ κι όχι στο Στύλο σ' ολοκληρή την περίοδο της Ενετοκρατίας και να ιδρύθηκε στα μέσα περίπου του 13ου αι., όπως δείχνουν οι τοιχογραφίες της εκκλησίας. Δεν αποκλείεται επίσης η εκκλησία να ήταν αφιερωμένη στον Άγιο Ιωάννη και όχι στην Παναγία. Όλα όμως τα παραπάνω θα επαληθευτούν ή όχι μόνο ύστερα από συστηματικές ανασκαφές και έρευνα στο χώρο του Μοναστηριού, γιατί ούτε κτητορική επιγραφή σώθηκε ούτε τίποτα περισσότερο και η

εκκλησία είναι ασπρισμένη μέχρι τα 2.50 μ. από το δάπεδο, με αποτέλεσμα να καταστραφούν οι τοιχογραφίες ή καλύτερα να είναι καλυμμένες από τον ασβέστη.

Από τις τις τοιχογραφίες της εκκλησίας σώζονται αρκετά τμήματα παρά τις αντίθετες απόψεις³. Στο τεταρτοσφαίριο τμήματα της Πλατυτέρας και εξ μετωπικοί ιεράρχες: Νικόλαος, Αθανάσιος Χρυσόστομος, Βασίλειος, Γρηγόριος και Κύριλλος(.). Στην καμάρα τμήματα της μεγάλης Ανάληψης, της Προδοσίας, της Βάπτισης, η Σταύρωση και απέναντί της η Έγερση του Λαζάρου, αρχίζοντας από τα ανατολικά. Από τη Δεύτερα Παρουσία σώζονται στο νότιο τοίχο και στο δυτικό άκρο ένας μεγάλος τετράγωνος πίνακας με δέκα(;) άνδρες κολασμένους. Το αριστερό όπως βλέπουμε τμήμα του πίνακα κόπτεται από ένα παρέμβλητο πίνακα που εικονίζει τον Ζυγό της Δικαιοσύνης. Απέναντι από τις Ποινές των ανδρών, στον βόρειο τοίχο υπάρχει η παράσταση των Ποινών δώδεκα τουλάχιστο γυναικών αματωλών. Ο μισός πίνακας όμως του βορείου τοίχου είναι ασπρισμένος και έτσι δεν ξέρουμε πόσες ακριβώς γυναίκες εικονίζονται. Κάτω από τα δυο αυτά θέματα της Δεύτερας Παρουσίας στους περιμετρικούς τοίχους και στο δυτικότερο άκρο της εκκλησίας σώζονται στη νότια παραστάδα ο Άγιος Ονούφριος, ο Ιωάννης ο Θεολόγος με μισάνοικτο Ευαγγέλιο, στο οποίο διαβάζονται τα πρώτα γράμματα των στίχων του πρώτου κεφαλαίου του Ευαγγελίου του (Εικ. 1). Πίσω του εικονίζεται το κεφάλι του αλόγου ενός στρατιωτικού Αγίου (Γεωργίου). Στο δυτικό τέλος τοίχο μια από τις ωραιότερες παραστάσεις του Αγίου Δημητρίου. (Εικ. 2).

Τίποτα περισσότερο δεν σώθηκε στην εκκλησία εξαιτίας της υγρασίας και του ασπρίσματος.

Από τα παραπάνω φαίνεται ότι ο αγιογράφος της εκκλησίας της Παναγίας περιορίστηκε, από έλλειψη χώρου, να κάμει μια μικρή αναφορά στη Δεύτερα Παρουσία απεικονίζοντας μόνο την Ψυχοστασία (το ζύγισμα των ψυχών από τον Άγγελο) και τις Ποινές, πράγμα σπάνιο για την εποχή αυτή, γιατί η διάσπαση των θεμάτων της Β' Παρουσίας αρχίζει μετά το 1340, όπως σημείωσα στην παλιότερη εργασία μου, οπότε το θέμα των Ποινών γίνεται ένα από τα αγαπητότερα των αγιογράφων της Κρήτης, όπως δείχνουν τα σαρανατρία παραδείγματα, που σημειώνει ο Gerola⁴ από πολύ περισσότε-

ρα. Σπάνιος επίσης είναι και ο μεγάλος αριθμός παραπτωμάτων που καταδικάζονται, αφού στην εκκλησία θα πρέπει να εικονίζονταν πάνω από είκοσι Κολασμένοι.

Οι άνδρες κολασμένοι του νότιου τοίχου εικονίζονται σε δυο σειρές, όλοι κοιτάζοντας προς την ίδια κατεύθυνση, προς τα δυτικά της εκκλησίας. Ο τελευταίος, αρχίζοντας από το δυτικό τοίχο, είναι μισοσβησμένος. Ακολουθούν ο Παραβλακιστής με το γυνί καρφωμένο στα οπίσθιά του, τα χέρια του δεμένα στην πλάτη και κρεμασμένος σε τσιγγέλι· όμοια δεμένος και κρεμασμένος εικονίζεται πίσω του ο παρακαμπανιστής. Στους ώμους τους δεν υπάρχει ο ζυγός, όπως συνηθίζεται να εικονίζεται ο αμαρτωλός³, αλλά ένα είδος σακίου δεμένου στα δυο του άκρα. Ακολουθεί ο Φονέας με ένα τεράστιο σπαθί καρφωμένο στο στήθος του διαμπερές και κρεμασμένος από το στόμα με τσιγγέλι. (Εικ. 7). Πίσω από τον Φονιά εικονίζεται ο Φαλσογράφος, αυτός που γράφει στους λογαριασμούς και χρεώνει παραπάνω απ' όσο πρέπει. Κρεμασμένος κι αυτός με τσιγγέλι περασμένο στολαιμό διακρίνεται κι από τα εργαλεία της δουλειάς του, που κρέμονται στο στήθος του· ένα κύλινδρο, το μελανοδοχείο και την γραφίδα. Τελευταίος στην πάνω σειρά των κολασμένων είναι ο Κακός Πλούσιος της Ευαγγελικής Παραβολής. Είναι καθισμένος ανακούρκουδα και δείχνει το άμυαλο κεφάλι του με το δείκτη του δεξιού του χεριού. Μπροστά του με λευκά γράμματα διαβάζεται η γνωστή παράκληση προς τον Αβραάμ, που εικονίζεται σε άλλες παραστάσεις της Β' Παρουσίας στον Παράδεισο· «Πάτερ Αβραάμ, ελέησόν με και πέμψον Λάζαρον» (Λουκ. Ιζ' 24). Εδώ η αφήγηση χάνει την αμεσότητά της όπως το θέμα αποκόπτεται αυθαίρετα από τον κορμό του και μένει μόνο η επιγραφή, για να ταυτίσει τη μορφή.

Στην κάτω σειρά οι κολασμένοι ήταν πιθανώς πέντε. Σήμερα φαίνονται τέσσερις. Πρώτος κάτω από τον Φαλσογράφο εικονίζεται ο Πόρνος, κρεμασμένος και δεμένος, όπως όλοι, με τα χέρια πίσω. Είναι εικονισμένος σε κατατομή, γελοιογραφικά και με διάπλατα ανοικτό το άσκημο στόμα του. Προφανώς κραυγάζει από το δυνατό πόνο που προξενεί το τεράστιο φίδι, που κρεμασμένο από τον ώμο του δαγκώνει το γεννητικό του όργανο. Μπροστά του εικονίζεται ο Ζουράρης (Usuraio = Τοκογλύφος), χωρίς να είναι βέβαιο τι κάνει και χωρίς διακριτικά του επαγγέλματος. Οι δυο προηγούμενοι κολασμένοι του Ζουράρη είναι ο Ζωοκλέφτης με ένα αρνί στον ώμο και ο Μυλωνάς με τη μυλόπετρα στο λαιμό και οι δυο μισοσβησμένοι.

Ο αγιογράφος με την παράσταση αυτή προσπάθησε να απεικονίσει ολόκληρη την τραγωδία του τιμωρούμενου αμαρτωλού με μια διάθεση να διδάξει και να συνετίσει τους συγχρόνους του με το φόβο της σκληρότητας της τιμωρίας. Δεν πετυχαίνει όμως τον σκοπό του ούτε με τα τσιγγέλια, ούτε με τις φλόγες, ούτε με τη μεταφορά μας σε ένα τόπο μαρτυρίου και βασάνου, γιατί η αφήγηση δεν είναι ξεκάθαρη, οι κολασμένοι μένουν αδιάφοροι μπροστά στη φοβερή των μοίρα και λείπει από αυτούς η λεπτή ψυχογράφηση άλλων κολασμένων σε παραστάσεις του θέματος σε άλλες εκκλησίες της

Εικ. 13. Άγιος Αθανάσιος στα Μπαδρακταριανά (Βουκολιές): Η Πόρνη και ο Βιάστημος.

Κρήτης, π.χ. της Αγίας Παρασκευής στην Κίτυρο και στο Χριστό στο χωριό Αγία Ειρήνη του Σελίνου⁶. Μόνη φροντίδα του ζωγράφου να δώσει κάποια αίσθηση ρεαλιστικής απόδοσης των σκηνών και των μορφών με τη δυσμορφία και το εξωτερικό στοιχείο των τσιγγελιών. (Εικ. 3). Λείπει όμως από τις μορφές του ο ωμός και αιτρίαστος ρεαλισμός, που παρατήρησα για τις μορφές των κολασμένων στις δυο παραπάνω εκκλησίες του Σελίνου π.χ. Η απεικόνιση αυτή της Κόλασης με το λαϊκότροπο ύφος της συγκεντρώνει όλα εκείνα τα γνωρίσματα του ύφους που ονομάζουμε στη βυζαντινή τέχνη «μοναστικό στυλ», ύφος που προέρχεται από το αντικλασσικό-λαϊκό ρεύμα της βυζαντινής αγιογραφίας, ύφος δικαιολογημένο σε ένα καθολογικό μοναστηριό. Το περιεργό είναι ότι λείπουν από την παράσταση οι κληρικοί αμαρτωλοί.

Το βάθος του πίνακα είναι κόκκινο κεραμιδί, που συμβολίζει φλόγες. Οι γλώσσες των φλογών, που γεννώνται από το ριπίδισμα του ανέμου στη φωτιά, και ο κυματισμός των αποδίδονται με φαιόχρωμες γραμμές διαταγμένες σε γραφοκόκκαλο, μοτίβο που βρίσκουμε και στη Κόλαση του κεντρικού κλίτους της Κεράς της Κριτσάς⁷, αλλά και στην Κόλαση της εκκλησίας της Παναγίας στο Βιγλί κοντά στη Ναύπολη του Μεραμπέλλου⁸.

Με μεγαλύτερη ευαισθησία και αγάπη δουλεύει ο αγιογράφος τις γυναίκες του βορείου τοίχου. Και οι γυναίκες εικονίζονται μέσα στις φλόγες και σε δυο σειρές όπως οι άνδρες. Εκείνες που με την αναγεννησιακή προοπτική θα βρίσκονταν μακρύτερα από το θεατή, στο βάθος, όρθιες και στην πάνω σειρά, αντίθετα με εκείνες που βρίσκονται πιο κοντά μας, που εικονίζονται στην κάτω σειρά και ασφαλώς καθιστές, κατά τους κανόνες της αναβατικής προοπτικής της βυζαντινής τέχνης. Από τις γυναίκες της κάτω σειράς δεν σώζονται παρά οι επιγραφές της προαγωγού (Η ΜΑΒΛΙΣΤΡΕΑ) και μιας δεύτερης, που έχει σχέση ή με τον τοκογλύφο ή με τον φυλάργυρο (επιγραφή: Η ΔΙΑΡΓΗΡΙΣΤΡΕΑ), άγνωστη από άλλο μνημείο της Κρήτης και εκτός Κρήτης. Οι εξ κολασμένες της πάνω σειράς εικονίζονται όρθιες, κατά ζεύγη και στα τρία τέταρτα. (Εικ. 3-6). Το πάνω μέρος των κορμών των είναι γεμάτο, μαλακά πλασμένο με μεγάλους φουσκωτούς μαστούς με θηλές σαν χοντρές ρώγες σταφυλίου, τα πρόσωπα ωραία με μεγάλα λαμπερά μάτια. Πλούσια λυμένη κόμη πέφτει στους ώμους και στις πλάτες των κυματιστή. Το κάτω μέρος των κορμών, που δεν σώζεται καλά, είναι συνοπτικά σχεδιασμένο, ακολουθώντας τις συμβατικότητες της βυζαντινής ζωγραφικής, όταν δουλεύει το γυμνό σώμα⁹. Εξαιρεση αποτελεί το σώμα της Πόρνης. Όλες οι γυναίκες έχουν τα χέρια δεμένα στην πλάτη.

Αρχίζοντας από την αριστερή άκρη του πίνακα, όπως τον βλέπουμε, οι δυο πρώτες γυναίκες ελάχιστα σώζονται, μόνο το σχέδιο και ο πράσινος προπλασμός, ενώ τα χρώματα που γράφουν σ' αυτό το βασικό χρώμα τις λεπτομέρειες έχουν πέσει. Η δεύτερη πρέπει να σχετίζεται με τις γυναίκες τις κουτσουπόλες και κατασκόπους. Είναι ίσως η Παρακαθίστρα ή Παραξαφουγκαστρέα. Τρίτη στη σειρά είναι η γυναίκα που αποφεύγει να τεκνοποιήσει ή εγκαταλείπει το αρτιγέννητο παιδί της (επιγρ. Η ΠΟΣΤΡΕΦΟΥΣΑ ΤΑ ΝΗΠΙΑ). (Εικ. 3). Ένα τεράστιο φίδι περνά κάτω από την αριστερή μασχάλη της στην πλάτη της, κρεμάται από το δεξιό ώμο της και με το τεράστιο στόμα του θηλάζει από τον δεξιό της μαστό. Η γυναίκα κοιτάζει μπροστά και μόνο ο σπασμός του στόματος προδίδει τον πόνο.

Απέναντί της είναι η Πόρνη (επιγρ. Η ΠΟΡΝΗ), η πιο όμορφη γυναίκα μορφή όχι μόνο στην εκκλησία της Παναγίας, αλλά και στην Κρήτη γενικότερα. (Εικ. 4). Το γυναικείο σώμα είναι με φροντίδα και αγάπη σχεδιασμένο, ένα σωστό γυμνό. Το νεανικό πρόσωπο είναι ευγενικό και τρυφερό και μόνο στο τράβηγμα του στόματος προς τα δεξιά αφήνει να φανεί ο πόνος, που προξενεί το δάγκωμα του τεράστιου φιδιού, το οποίο, αφού θα κρεμαστεί με όλο του το βάρος στον αριστερό της ώμο, δαγκώνει το γεννητικό της όργανο. Ο αγιογράφος με το ορθάνοικτο στόμα του φιδιού, πραγματικό φύλλο συκής, κατόρθωσε να αποφύγει τις σχηματοποιήσεις των βυζαντινών, όταν αναγκάζονται να εικονίσουν το γυμνό σώμα, αλλά και τον ωμό ρεαλισμό, έντονο και ξαφνιάζοντα, που σημείωσα στην περιγραφή της Πόρνης στην Αγία Παρασκευή στην Κίτιρο¹⁰. Κανένα άλλο διακριτικό γνώρισμα δεν ξεχωρίζει τη γυναίκα αυτή

Εικ. 14. Άγιος Αθανάσιος στα Μπαφρακταριανά (Βουκολιές): Αεπ. από την Κόλαση. Δυο αμαρτωλοί οδηγούνται στον Βύθιο Δράκοντα.

από τις άλλες κολασμένες, αν εξαιρέσουμε το βαρύτιμο σκουλαρίκι που κρέμεται από το δεξιό της αυτί, σήμερα μισοσβημένο, που αποτελείται από δυο δίσκους, από τον χαμηλότερο των οποίων κρέμονται τρεις αλυσιδίτσες, στην άκρη των οποίων κρέμονται μαργαριτάρια ή πολύτιμοι λίθοι. Το σκουλαρίκι αντιγράφει ένα πραγματικό πολύτιμο κόσμημα και αποτελεί ένα από τα πραγματολογικά εκείνα στοιχεία, που τόσο αγαπούν οι αγιογράφοι της εποχής¹¹ να απεικονίζουν. Δεν θα είναι υπερβολικό ή άστοχο να συγκρίνω το σκουλαρίκι αυτό με εκείνο του 7ου αι. του Ιστορικού Μουσείου του Ηρακλείου¹² ή τα σκουλαρίκια της αυτοκράτειρας Ειρήνης Κομνηνής, που βλέπουμε στο μωσαϊκό της Αγίας Σοφίας¹³ ή, τέλος, τα σκουλαρίκια της Ευφροσύνης Δούκαινας Παλαιολογίνας, αλλά και των άλλων γυναικών, των μικρογραφιών του κτητορικού τυπικού της Μονής της Θεοτόκου της Βεβαίας (Οξφόρδη, Βοδλειανή Βιβλιοθήκη)¹⁴.

Είχα αρκετές επιφυλάξεις¹⁵ για το αν εικονίζεται ανάμεσα στους κολασμένους η «Ανυφάντρα» ή «η άτιμη ανυφάντρα», που αναφέρει ο Gerola¹⁶, και για το που θάπρεπε να την κατατάξω, επειδή δεν είχα συναντήσει την γυναίκα αυτή σε τοιχογραφίες. Δεν πίστευα ότι υπάρχει τέτοια κολασμένη, ούτε όμως μπορούσα να δεχτώ ότι ο Gerola είχε κάμει λάθος. Έχοντας επίσης υπόψη μου ότι στην ελληνική παράδοση από τα χρόνια του Ομήρου ως τις μέρες μας η γυναίκα που υφαίνει είναι το σύμβολο της θηλυκότητας, της γυναικείας γοητείας και νοικοκυροσύνης, δυσκολευόμουν να πιστέψω πως ο τόσο ευαίσθητος κρητικός λαός μπροστά στη γυ-

Εικ. 9. Άγιος Αθανάσιος στα Μπαφρακταριανά (Βουκολιές): Άγιος Νικόλαος (τμήμα) στην ανίδα.

ναικεία χάρη και ομορφιά από τη μινωική εποχή μέχρι σήμερα έβαλε στην Κόλαση την Ανυφαντού. Αν πραγματικά λησμονήσαμε για λίγο την Πηνελόπη, την πανέμορφη νύφη Καλυψώ ή τη μάγισσα Κίρκη, που ο Όμηρος τις θέλει να υφαίνουν και να τραγουδούν, οι δυο τελευταίες, όταν τις πρωτογνωρίζουμε, η κρητική δημοτική ποίηση τονίζει ιδιαίτερα και με τα πιο ζεστά λόγια τη γοητεία που εξασκεί η Ανυφαντού με την ομορφιά και το τραγούδι της, που μαγεύουν και συνεπαίρνουν, έστω και σαν προσωποποίηση παρουσιάζεται αντιφατική. Μια γρήγορη ματιά σε ορισμένα ριζίτικα κυρίως θα μας βοηθήσει να δούμε πώς έπλασε την Ανυφαντού ποιητικά ο κρητικό λαός και πώς μας την παρουσιάζει, πράγμα που ίσως μας βοηθήσει να εξηγήσουμε και το γιατί την έβαλε στην Κόλαση:

Στην κρητική δημοτική λοιπόν ποίηση η Ανυφαντού-άλλοτε είναι η γυναίκα, που «κι εις τὸν ἀφρό τῇ θάλασσας ἔστεσε τ' ἀργαστήρι. / Κι ὁ μπέλλος τῆς ἐπέρασε ρωτά τὴν εἰντα φαίνει; / «Τ' ἀφέντη σου ποκάμισο κι εσένα γελεκάκι»¹⁷. Η λατινική λέξη «μπέλλος», (Bellus = όμορφος, όμορφονιός, αλλά και καλός της εδῶ, πιθανότατα και γιός), μπορεί να σημαίνει το σύζυγο ή το αγόρι της, το γιο της, αλλά και τον εραστή, τον όμορφονιό. Πιστεύω ότι στο τραγούδι η λέξη έχει τη σημασία του εραστή. Άλλοτε σαν τη «... τέτοια λυγερή, τέτοια πανώρια κόρη / να χ' ασημένιον αργαλειό και φιλντισένιο χτένι / να φαίνει τα μεταξωτά να φαίνει τα βελούδα»¹⁸, που αρνείται τις ζηλευτές αυτές γυναικείες αρετές, οι οποίες θάκαναν όποιον άντρα μακάριο, ντύνεται αντρίκια και γίνεται καπετάνιος στους κλέφτες, καθορθώνει και εξαπατά τα παλληκάρια και προκαλεί την

οργή των παλληκαριών, όταν τυχαία αποκαλύπτεται το φύλο της: «Εμείς λεβέντες είμαστε κι οι κύροι μας κουρσάροι, / μια Μπαρμπαριά κουρσέψαμε κι η Κρήτη μας τρομάσσει / κι ιδέ μιαν κόρην όμορφη που 'ρθε να μας γελάσει»¹⁹. Ο κρητικός λαός μπορεί να θαυμάζει στο πρόσωπο της Ανυφαντούς το θάρρος και την αντριοσύνη της γυναίκας, χαρίσματα αταίριαστα σ' αυτή, αν σταθούμε στην αρχή του τραγουδιού, όμως την καταδικάζει, γιατί άφησε να χαθούν τα πραγματικά της προτερήματα και να καταφύγει στην απάτη, για να ικανοποιήσει δεν ξέρομε ποιά επιθυμία της, χωρίς να ξέρει πως αργά ή γρήγορα θα αποκαλυφθεί ο πραγματικός της εαυτός. Άλλοτε πάλι σαν φρόνιμη, απαρνημένη από τον άντρα της κόρη, που σωστή σειρήνα μαγεύει με το τραγούδι της τους караβοκύρηδες: «κοράσιο στην ανατολή έφαινε κι ετραγούδιε. / Κι ὁ συριγμός του μασουργιού κι ὁ κτύπος του πετάλου / κι αηδονισμός τῇ λυγερῇ στον ουρανὸ διαβαίναν. / Καραβοκύρης τὸ γροικὰ ἀνάμεσα πελάγου, / τὸ κάτεργόν του σίμωσεν εἰς τὴ στεριά και λέει: / — Στέκεστε, ναύτες, τα κουπιὰ, ναύκληροι, τὸ τιμόνι / ν' ακούσομε τὴ λυγερή εἰντα τραγούδι λέει...»²⁰. Άλλοτε, τέλος, σαν την πιστή σύζυγο, που περιμένει τον άντρα της από τα ξένα και με το τραγούδι της και την ικανότητά της στην υφαντική τέχνη γοητεύει ακόμη και τον Χάρο, που, για να την κατακτήσει, μεταμορφώνεται σε πρματευτή και ξέροντας, σαν θεός που είναι, όλα τα φανερά και τα κρυφά της, την εξαπατά, ξεχνά ποιός είναι και ευφραίνεται την αγκάλη, την ομορφιά και τον έρωτά της. Όταν το άλλο πρωί η γυναίκα ανακαλύπτει το αθέλητο λάθος της και μαλώνοντάς τον προσπαθεί να τον διώξει, ο Χάρος μεθυσμένος από τη γυναίκα ξεχνά ποιός είναι, έχει ταυτιστεί απόλυτα με τον άντρα της και φτάνει στο σημείο να παραπονιέται σαν τον απαρνημένο και προδομένο εραστή: «Άφες με, κόρη λυγερή, πολλά με βιάζεις, κόρη, / σαν κάποιον άλλο αγαπάς κι άλλο θέλεις να πάρεις»²¹.

Από τα παραπάνω τέσσερα παραδείγματα ριζίτικων τραγουδιών η Ανυφαντού παρουσιάζεται με διάφορες όψεις. Ένας όμως είναι ο κοινός παρωνομαστής των διαφόρων εικόνων της γυναίκας: η μαγική γοητεία που εξασκεί με την ομορφιά, το τραγούδι και την επιδεξιότητα των χειρών της στους άντρες, τέτοια γοητεία, που κάνει ακόμη και το Χάρο να σέρνεται στα πόδια της. Μήπως όμως αυτά τα χαρακτηριστικά που έδωσε ο κρητικός λαός στη γυναίκα, που υφαίνει δεν είναι τα ίδια εκείνα, που πριν τρεις χιλιάδες χρόνια έδωσε ο Όμηρος σε τρεις από τις πιο διάσημες γυναίκες του; Είτε στο πρόσωπο της πιστής Πηνελόπης, που περιμένει το νόστο του ξενητεμένου άντρα της και συνεχώς εξαπατά τα παλληκάρια, που ζουν για ένα βλέμμα της και με την κρυφή ελπίδα να την κάμουν ταίρι, είτε στο πρόσωπο της πανέμορφης νεράιδας Καλυψώς, που άθελα κρατά το παλληκάρι κοντά της, είτε, τέλος, στο πρόσωπο της μάγισσας Κίρκης, βρίσκουμε αρκετά από τα χαρακτηριστικά της κρητικής Ανυφαντούς. Αν σταθούμε μάλιστα στους τέσσερις πρώτους στίχους του τραγουδιού «Ο Χάρος πρματευτής»: «Μαλαματένιος αργαλειός κι ελεφαντένιο χτένι / κι έναν κορμί αγγελικό και κάθεται και

Εικ. 4. Παναγία στο Καρύδι: Η Πόρνη.

φαίνει, / μ' εξήντα δυο πατήματα, σαράντα δυο καρούλια / κι ο βρόντος ήταν έρεγος απ' τα πολλά τραγούδια»²², δεν μπορούμε παρά να φέρομε στο νου μας την πρώτη συνάντηση των συντρόφων του Οδυσσέα με την Κίρκη, που, όταν έφτασαν μπροστά στο μεγικό παλάτι της, «έσαν δ' έν προθύροισι θεῆς καλλιπλοκάμοιο, / Κίρκης δ' ένδον άκουον άειδούσης όπί καλή, / Ιστόν έποιομένης, μέγαν, άμβροτον, οία θεάων / λεπτά και χαρίεντα και άγλαά έργα πέλονται». (Οδυσ. κ' 220-223), και, όταν θα περάσει η πρώτη μαγευτική εντύπωση, ο Πολίτης, ένας από τους συντρόφους του Οδυσσέα, θα παρατηρήσει γεμάτος θαυμασμό: «Ω φίλοι, ένδον γάρ τις έποιομένη μέγαν Ιστόν / καλόν άοιδιάει, δάπεδον δ' άπαν άμφιμέμκεν / ή θεός ή έ γυνή...» (Οδυσ. κ' 236-238) Διαβάζοντας παράλληλα τους στίχους του Ομήρου και των κρητικών τραγουδιών, δεν μπορούμε παρά να οσφρανθούμε και να νοιώσουμε λίγη από τη μαγεία, την οποία νοιώθουν οι σύντροφοι του Οδυσσέα, και να μείνομε εκστατικοί και με μισάνοικτο το στόμα από το επιφώνημα του θαυμασμού που υποβάλλει ο παρατατικός «άκουον», χωρίς αύξηση χρονική σκόπιμα, και τα τέσσερα ανοικτά φωνήεντα, που μας κάνουν μια στιγμή να πάρουμε τον ήχο του τραγουδιού, αλλά και να αντιληφθούμε πόσα μοιάζει ο στίχος του κρητικού ποιητή: «κι ο βρόντος ήταν έρεγος απ' τα πολλά τραγούδια» με το στίχο του Ομήρου: «καλόν άοιδιάει, δάπεδον δ' άπαν άμφιμέμκεν». Ακόμη διαβάζοντας παράλληλα τους στίχους του Ομήρου και των κρητικών τραγουδιών, δεν είναι δυνατό παρά να δούμε πόσο κοντά είναι η Ανυ-

φαντού στην Κίρκη και στις Σειρήνες. Είναι λοιπόν φυσικό η Ανυφαντού να μπει στην Κόλαση από τους αγιογράφους της Κρήτης σαν μάγισσα και γητεύτρα, που μαγεύει ακόμη και το Χάρο. Η καταδίκη της έρχεται σαν αποτέλεσμα και ικανοποίηση του παράπονου, του βαθιού καύμού και του πόνου του γητεμένου και ερωτευμένου από το τραγούδι της Ανυφαντούς ανθρώπου, που δεν βρήκε ικανοποίηση, και από το παράπονο, γιατί μια τέτοια γυναίκα γίνεται Πειρασμός και Σειρήνα, που καταστρέφει τα παληκάρια.

Έτσι κι ο αγιογράφος της Παναγίας στο Καρύδι έβαλε την Ανυφαντού του (επιγραφή: Η ΑΝΥΦΑΝΤΟΥ) στην Κόλαση, πίσω από την Πόρνη. (Εικ. 5). Η γυναίκα, που, βλέποντάς την, θυμούμαστε τους στίχους του Σικελιανού από την Αλαφροϊσκιώτο: «Εσύ ανυφάντρα, εσύ γαληνομέτωπη / γερή, μεγαλομάτα, / που ήταν αδρά τα νιάτα σου / κι αγριωπά τα βουνίσια σου τα νιάτα! / Γυναίκα γλυκομέτωπη, με τα γαλήνια στήθια»²³, κοιτάζει μακριά με τα ορθάνοικτα μεγάλα μάτια της, το πρόσωπό της είναι αδρό και γαλήνιο, γεμμένο το κορμί της το γεροδεμένο και ολόκληρη η μορφή αποπνέει αυτοπεποίθηση. Στο λαιμό της και στο στήθος της είναι περασμένα το πέταλο και οι μίτοι του αργαλειού, που την σφίγγουν και πιέζουν τους μαστούς της και έχουν μεταβληθεί σε δεσμά της. Στα πλάγια της κρέμονται δεξιά κι αριστερά δυο μασούρια γεμάτα από νήματα του φαδιού. Δίπλα στον αριστερό της μηρό κρέμεται άλλο ένα αντικείμενο, σβησμένο σχεδόν σήμερα, ίσως οι πατητήρες ή τα βαρίδια.

Απέναντι στην Ανυφαντού στέκεται με στητό το κορμί η Παραζυγιάστρα (επιγρ. Η ΠΑΡΑΖΥΓΙΑΣΤΡΕΑ), (Εικ. 6) το θηλυκό του Παραζυγιαστή ή Παρακαμπανιστή. Η αμαρτωλή αυτή πρώτη φορά συναντάται, αντίθετα με τον παραζυγιαστή, που είναι από τους πιο συνηθισμένους αμαρτωλούς. Ενώ όμως ο Παραζυγιαστής ταυτίζεται πολλές φορές και με το Μυλωνά²⁴, χωρίς βέβαια να αποκλείεται να έχει σχέση και με τον έμπορο που κλέβει στο ζύγι, η γυναίκα παραζυγιάστρα ταυτίζεται με την πλανόδιο έμπορο. Η γυναίκα εικονίζεται νεαρό κορίτσι με πονηρά μάτια και την κατεργαριά ζωγραφισμένη στο πρόσωπό της. Ο ζωγράφος κατορθώνει έτσι να μας δώσει ζωντανό το χαρακτήρα του πονηρού πλανόδιου εμπόρου. Έχει και η παραζυγιάστρα τα χέρια της δεμένα πίσω και από ένα κρίκο, περασμένο στο λαιμό της, κρέμεται ένα μακρύ και χοντρό ξύλο, που έχει στις άκρες του δυο δίσκους, στους οποίους βρίσκονται τα εμπορεύματά της, ένα δίχτυ παραφουσκωμένο με άγνωστο τι και σακκούλες ή ψωμιά στον άλλο δίσκο. Το σώμα της είναι το ασχημότερο ίσως απ' όλων των γυναικών που εικονίζονται, σαν ο ζωγράφος να κουράστηκε και να έχασε την έμπνευσή του στην προσπάθειά του να συγκεντρώσει στο πρόσωπο της γυναίκας και να αποδώσει με την έκφρασή του όλα τα χαρακτηριστικά του τύπου, στον οποίο ανήκει, του κλέπτη εμπόρου δηλ.

Η παράσταση των Ποινών στην Παναγία στο Καρύδι αποτελεί μια από τις παλιότερες και πλουσιότερες σ' ολόκληρο το βυζαντινό κόσμο παραστάσεις του θέματος, γνωστές σήμερα. Ο αριθμός των κολασμένων είναι

πιθανότατα είκοσι τέσσερις, υπολογίζοντας και τις γυναίκες της κάτω σειράς, που είναι ασπρισμένη. Η παράσταση αυτή των Ποινών συγγενεύει στενότερα μ' εκείνη του κεντρικού κλίτους της Κεράς στην Κριτσά με μόνη διαφορά ότι εκεί έχουν εικονιστεί μόνο οκτώ πρόσωπα και σε ζωφόρο²⁵. Επίσης στο Καρύδι οι κλειστές απομονωμένες μορφές, οι γυναίκες τουλάχιστον, είναι καλύτερα πλασμένες και περισσότερο ανάγλυφες και αδρές.

Δεν θα προχωρήσω σε λεπτομερείς περιγραφές της τεχνικής των τοιχογραφιών της Παναγίας στο Καρύδι ούτε σε λεπτομερείς αναλύσεις, για μια ακριβή κατάταξη της εκκλησίας ανάμεσα στα μνημεία του 13ου αι. και χρονολόγησής της, γιατί θα πήγαινα πολύ μακριά. Σημειώνω μόνο ότι οι τοιχογραφίες αυτές ανήκουν σε μια «κοινή» καλλιτεχνική γλώσσα και στη μια από τις τρεις τάσεις, που αντιπροσωπεύουν την τέχνη του 13ου αι. στην Κρήτη. Την τάση αυτή αντιπροσωπεύουν έντεκα από τα είκοσι τρία μνημεία του αιώνα, που ξέρω, αν και θα είναι περισσότερα. Τα μνημεία αυτά είναι: Το κεντρικό κλίτος της Κεράς στην Κριτσά²⁶, ο Άγιος Γεώργιος στον Κρούστα²⁷, η Παναγία στη Βουλισμένη (Βιγλί), κοντά στη Νεάπολη²⁸ και το ανατολικό μισό του Αγίου Γεωργίου του Καβουσιώτη στην Κριτσά²⁹, όλες στο Μεραμπέλλο· επίσης οι τοιχογραφίες της ανατολικής κεραίας του σταυρού, του ιερού, της Παναγίας στο Φόδελε³⁰ και του ιερού μόνο της εκκλησίας του Αγίου Νικολάου στην Αργυρούπολη του Ρεθύμνου³¹. Τέλος στην ίδια σειρά ανήκει το έργο του Θεοδώρου-Δανιήλ Βενέρη³². Από τα μνημεία αυτά κανένα δεν είναι χρονολογημένο εκτός τις τοιχογραφίες του Χριστού στα Μεσκλά, τελευταίο έργο του Θεοδώρου-Δανιήλ Βενέρη και πρώτο του ανηψιού του Μιχαήλ, που χρονολογείται με επιγραφή στα 1303³³. Η χρονολογία αυτή είναι και το *Terminus ante quem*, που πρέπει να χρονολογήσουμε τα παραπάνω μνημεία, κατά τη γνώμη μου. Για τις τοιχογραφίες, που μας απασχολούν, μπορούμε να πούμε συμπληρωματικά ότι σχετίζονται περισσότερο με το θεωρούμενο σαν πρώτο στρώμα τοιχογραφιών της Κεράς στην Κριτσά³⁴. Έτσι οι τοιχογραφίες στην Παναγία στο Καρύδι μπορούν να χρονολογηθούν μέσα στο τελευταίο τέταρτο του 13ου αι. και θα μπορούσαν να θεωρηθούν από τις αρχαιότερες της σειράς.

Οι δυο άλλες παραστάσεις του θέματος των Ποινών που παρουσιάζω ανήκουν στο 15ο αι. και ίσως σε δυο διαφορετικές φάσεις του. Δεν είναι χρονολογημένες, αλλά οι τοιχογραφίες και των δυο εκκλησιών ανήκουν στα έργα εκείνα, που αντιπροσωπεύουν την ακαδημαϊκή τέχνη της Κρήτης, που θα βρει την καλύτερη της έκφραση στις εικόνες του 15ου αι.³⁵ και εμφανίζεται από τα τέλη του 14ου αι., κυριαρχεί όμως στα πρώτα τριάντα χρόνια του 15ου. Τα δυο μνημεία, για τα οποία ο λόγος, είναι ο Άγιος Νικόλαος στο Νιο Χωριό Κυδωνίας³⁶ και ο Άγιος Αθανάσιος στα Μπαϊρακταριανά, κοντά στις Βουκολιές³⁷, που σύμφωνα με τα παραπάνω μπορούν να χρονολογηθούν στα τέλη του 14ου ή καλύτερα στα πρώτα τριάντα ή σαράτα χρόνια του 15ου αι.,

Εικ. 3. Παναγία στο Καρύδι: Η αποστρέφουσα τα νήτλια κατά τη γνώμη μου.

Στον Άγιο Νικόλαο από τις οκτώ Ποινές, που είχαν εικονιστεί σε ισάριθμους τετράγωνους πίνακες, βόρεια της εισόδου, σώζονται δυο μορφές, η μια μετριότατα. Καλύτερα σώζεται η Καταλαλούσα (επιγρ. Η ΚΑΤΑΛΑΛΟΥΣΑ) (Εικ. 8), η γυναίκα δηλ. η γλωσσού, όπως λέμε. Η γυναίκα εικονίζεται καθιστή πάνω σε μια θυσανωτή φωτιά. Είναι δεμένα τα χέρια της μπροστά, στην κοιλιά της, και τα πόδια της στο ύψος των αστραγάλων. Ένα τεράστιο φίδι περνά κάτω από τα γόνατά της, παράλληλα με τον αριστερό της μηρό, πέφτει μ' όλο του το βάρος στους μηρούς της και κρύβει το φύλο της, γλιστρά πάνω στο δεξιό της βραχίονα και ώμο και την φιλεί στο στόμα. Είναι χαρακτηριστικός ο τρόπος που σχεδιάζεται το κεφάλι του φιδιού, το οποίο είναι κεφάλι υδρόβιου πιο πολύ πουλιού. Το σώμα της γυναίκας, που μένει ατροφικό στο κάτω του μέρος, σχεδιάζεται με δυνατές καστανές γραμμές και πλάθεται ελαφρά με κίτρινη όχρα, αλλού θερμότερη, αλλού ψυχρότερη.

Δυό είναι οι λόγοι που παρουσιάζω την Καταλαλούσα. Πρώτο, γιατί πρόκειται για μια από τις πιο κλασικίζουσες μορφές της βυζαντινής ζωγραφικής της Κρήτης. Βλέποντας τη γυναίκα έχομε την αίσθηση ότι βρισκόμαστε σ' ένα έργο χαρκτηκής, που αντιγράφει συγκεκριμένες αρχαίες παραστάσεις σε αντικείμενα μικροτεχνίας, όπως π.χ. την παράσταση της Αφροδίτης με τον Πάνα ή της Αφροδίτης, που μαθαίνει τον Έρωτα να τοξεύει, παραστάσεις στο πίσω μέρος κατόπτρων, που βρίσκονται στο Βρετανικό Μουσείο και στο Λούβρο αντίστοιχα³⁸, ή μορφές, που βλέπομε στην κίστη Φικρόνι κι άλλες κίστες πολύ γνωστές από ετρουσκικά έργα³⁹. Η τεχνική που ο ζωγράφος σχεδιάζει επίσης τη

Εικ. 11. Άγιος Αθανάσιος στα Μπαϊρακταριανά (Βουκολιές): Οι Ποινές: Ένας κλέπτης, η Πόρνη, ο Βλάστημος, Η Παρακαθίστρια και Εκείνη που δε βοζαίνει τα παιδιά.

γυναίκα και πλάθει τη μορφή μάς φέρνει αμέσως στο νου λευκές αττικές λυκήθους⁴⁰. Το λευκό βάθος του πίνακα, που λάμπει σαν μαρμαρίνη πλάκα ενισχύει ακόμη περισσότερο την εντύπωση.

Δεύτερο· παρατηρώντας με προσοχή την κίνηση του κεφαλιού του φιδιού, τον τρόπο που σχεδιάζεται το αισθησιακό ερωτικό παιγνίδι ανάμεσα στο φίδι και τη γυναίκα, που αποκορυφώνεται στο φιλium, την κίνηση του σώματος της γυναίκας, ιδιαίτερα του πάνω του μέρους, και τον τρόπο, που αποδίδονται οι φολίδες, που φέρνουν στο νου τον τρόπο, που αποδίδονται τα πτερά στο λαιμό πουλιών σε έργα γλυπτικής της ρωμαϊκής κυρίως εποχής, αμέσως άθελα έρχεται στο νου μας, το ίδιο παιγνίδι της Λήδας και του Κύκνου, όπως το ξέρομε από μια εικοσαριά αντίγραφα ή προσαρμογές του συμπλέγματος του Τιμοθέου, που έφτασαν ως τις μέρες μας⁴¹ και μάλιστα το σύμπλεγμα του Μουσείου του Αγίου Μάρκου της Βενετίας, ένα άλλο παράδειγμα του οποίου, σε ανάγλυφο όμως, βρίσκεται και στο Μουσείο Ηρακλείου. Ο αγιογράφος της Κρήτης μετάφερε λοιπόν κατά πάσα πιθανότητα το θέμα της Λήδας και του κύκνου στην Καταλαλούσα του, με τη διαφορά ότι από το αρχαίο έργο δανείζεται το ερωτικό παιγνίδι του φιδιού και της γυναίκας, το κεφάλι του φιδιού και το πάνω μέρος του κορμού της γυναίκας. Έτσι εξηγείται και το ότι το κάτω μέρος του σώματος της Καταλαλούσας δίδεται συνοπτικά.

Το πρόβλημα που προκύπτει από τα παραπάνω, πρόβλημα που επεσήμανα και σε παλιότερη εργασία μου, όταν μιλούσα για τους Κολασμένους της εκκλησίας του Αγίου Ευτυχίου στα Τσισκιανά Σελίνου⁴², είναι το πού πρέπει να αναζητήσουμε τις έντονες κλασσικές επιδράσεις, που σημείωσα παραπάνω στο θέμα μας. Να είχε υπόψη του ο αγιογράφος ένα ανάλογο αρχαίο έργο με κείνα, που ανάφερα σαν παραδείγματα παραπάνω, χαρακτηριστικό, ζωγραφικό ή γλυπτό; Ποιό είναι όμως και πως το ήξερε; Απάντηση δεν νομίζω ότι μπορούμε να δώσουμε. Είναι βέβαια δεδομένο ότι η βυζαντινή τέχνη δεν διάκοψε τους δεσμούς της με την μητέρα αρχαία ελληνική τέχνη και ότι βρίσκεται σε συνεχή διάλογο μαζί της. Αυτό όμως δεν είναι αρκετό. Αν πράγματι το πρότυπο του αγιογράφου της Κρήτης για την Καταλαλούσα του, που δεν αποκλείεται, είναι ένα έργο με τη Λήδα και τον κύκνο, αυτό το πρότυπο, πού πρέπει να το αναζητήσουμε, αφού η χριστιανική τέχνη δεν διατήρησε το θέμα, αν εξαιρέσουμε την Κοπτική, όπου έχουμε παραδείγματα μέχρι τα χρόνια του Ιουστινιανού⁴³; Μια απάντηση στο πρόβλημα θα ήταν, αν υποθέταμε ότι ο αγιογράφος ήξερε το σύμπλεγμα του Αγίου Μάρκου, αφού είναι δεδομένες οι σχέσεις της Βενετίας με την αποικία της την Κρήτη και ότι το σύμπλεγμα, (δυστυχώς δεν μπόρες να βρω την πηγή της πληροφορίας) βρισκόταν στον Άγιο Μάρκο από το 14ο αι. το λιγότε-

ρο. Μια άλλη απάντηση είναι ότι ο αγιογράφος προσάρμοσε ένα δυτικό έργο τέχνης με το ίδιο θέμα. Ξέρομε όμως ότι το θέμα της Λήδας με τον κύκνο, που συγκίνησε ιδιαίτερα τους καλλιτέχνες της Αναγεννήσεως για το αισθησιακό ερωτικό παιγνίδι των δυο μορφών, χρησιμοποιήθηκε πρώτη φορά στην αρχή του 16ου αιώνα από τον Λεονάρδο ντα Βίντσι. Το έργο του δεν σώθηκε, το ξέρουμε όμως από φιλολογικές πηγές και από τις προσαρμογές του από μαθητές του ή όχι⁴⁴, και ένα σχέδιο του Ραφαήλ⁴⁵. Το θέμα ζωγράφησε και ο Μιχαήλ Άγγελος σ' ένα χαμένο πίνακά του, τον οποίο όμως ξέρομε από ένα αντίγραφο της National Gallery του Λονδίνου⁴⁶ και ο Ζερικό⁴⁷ και ο Σεζάν⁴⁸ στον περασμένο αιώνα. Οι τρεις τελευταίοι όμως καλλιτέχνες, για να παραστήσουν το θέμα τους, ακολουθούν ένα σχήμα, που το ξέρομε μόνο από την Κοπτική τέχνη⁴⁹. Τέλος ο Κορρέτζιο στον πολυπρόσωπο πίνακά του (Μουσείο Βερολίνου) με το ίδιο θέμα χρησιμοποίησε στην παράσταση της Λήδας το καλύτερο θεωρούμενο αντίγραφο του έργου του Τιμόθεου, που βρίσκεται σήμερα στο Μουσείο Καπιτωλίου της Ρώμης⁵⁰. Το θέμα λοιπόν, το τόσο γνωστό στη δυτική τέχνη, από το 16ο αι. κι ύστερα, δεν μπορεί να το δανείστηκε ο αγιογράφος της Κρήτης, για να απεικονίσει την Καταλαλούσα του, γιατί θάπρεπε να δεχτούμε ότι οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου έγιναν γύρω στα 1500, πράγμα δύσκολο. Εκείνο που με βεβαιότητα μπορούμε να πούμε είναι ότι οι δυο μορφές κολασμένων της εκκλησίας αυτής είναι από τις πιο κλασικές της βυζαντινής ζωγραφικής όχι μόνο της Κρήτης.

Εικ. 5. Παναγία στο Καρύδι: Η Ανυφαντού.

Εικ. 7. Παναγία στο Καρύδι: Ο Φαλοσγράφος.

Η τελευταία απεικόνιση της Κόλασης που παρουσιάζω είναι εκείνη της εκκλησίας του Αγίου Αθανασίου στα Μπαϊρακταριανά, κοντά στις Βουκολιές, χωρίς στέγη σήμερα και μια από τις ωραιότερες εκκλησίες του 15ου αι., πριν καταστραφούν οι τοιχογραφίες της από την πτώση της καμάρας. Οι τοιχογραφίες αυτές οφείλονται σ' ένα από τους περισσότερο ταλαντούχους αγιογράφους της Κρήτης, που εργάζεται με μια τεχνική εικόνας την τοιχογραφία (Εικ. 9) και δείχνει μια μεγάλη ευαισθησία στη χρήση του διακοσμητικού στοιχείου. Ιδιαίτερα οι απομιμήσεις του ορθομαρμαρώσεων από πολύχρωμα μάρμαρα είναι μοναδικές στην Κρήτη για την ποιότητα της δουλειάς. Δείχνει μάλιστα τάσεις να αλλάξει την παραδοσιακή διάταξη των εικονογραφικών θεμάτων μέσα στην εκκλησία και χρησιμοποιεί θέματα άγνωστα από άλλες εκκλησίες της Κρήτης, την Άκρα Ταπείνωση π.χ., άγνωστο θέμα σε τοιχογραφίες, σε μένα τουλάχιστο, εκκλησιών της Κρήτης. Το κατώτερο στρώμα των τοιχογραφιών της εκκλησίας και λίγο παλιότερο από εκείνες, που φαίνονται, σε λίγα σημεία της εκκλησίας είναι ορατό.

Η παράσταση της Κόλασης στην εκκλησία βρίσκεται σ' ένα πίνακα, διαιρεμένο σε τρεις ζώνες βόρεια της εισόδου, απλώνεται όμως και στο βόρειο τοίχο χαμηλά, όπου έχουν εικονιστεί εξ ακόμη θέματα σε τετράγωνους πίνακες, σε κακή κατάσταση σήμερα. Τα θέματα αυτά είναι γνωστότατα από παραστάσεις Κόλασης και εικονίζονται συνήθως στο κάτω μέρος της παράστασης σε εικόνες, μικρογραφίες και τοιχογραφίες και μωσαϊκά και

Εικ. 12. Άγιος Αθανάσιος στα Μπαφρακταριανά (Βουκολίες): Ο Μήθυσος, ο Μυλωνάς και τμήματα της Μάγισσας(ς), άνω, και του Παραβλακιστή, κάτω.

συμβολίζουν σύμφωνα με τις επιγραφές. Το Πυρ το Άσβεστον, Τον σκόληκα τον ακοίμητο, Το Σκότος το εξώτερον, Τον Τάρταρο, Τον Τριγμό ή Βρυγμό των οδόντων, Την Πίσσα. Σπάνια θέματα για τις μικρές εκκλησίες της Κρήτης τα θέματα αυτά κατάγονται από την εικονογραφία του τροπαιούχου αυτοκράτορα⁵¹. Στον Άγιο Αθανάσιο ακόμη ένας από τους έξι πίνακες εικονίζει ένα ανοικτό Βιβλίο σε Θρόνο ίσως. Το αποκαλυπτικό αυτό θέμα πρέπει να έχει σχέση με την Ετοιμασία του Θρόνου του Κριτή, μπορεί όμως να είναι κάτι ανάλογο με τα δυό ανοικτά Ευαγγέλια στις δυό άκρες της Δέησης στη Δευτέρα Παρουσία της Παναγίας στα Ρούστικα Ρεθέμνου⁵², το ανοικτό βιβλίο που κρατεί ο Άγγελος, που απευθύνεται προς τον Άρειο και Σαβέλλιο και τους άλλους μεγάλους αιρετικούς, που οδεύουν για την Κόλαση, στην εκκλησία του Αγίου Προκοπίου στη Λειβάδα Σελίνου⁵³, ή τον Άγγελο, που ανοίγει τη Βίβλο, στον Άγιο Δημήτριο (Μητρόπολη) στο Μυστρά⁵⁴.

Καλύτερα σώζονται τα θέματα της Κόλασης στο δυτικό τοίχο. (Εικ. 10). Από τα θέματα αυτά το περισσότερο ενδιαφέρον είναι της πρώτης σειράς, που επιγράφεται η ΚΟΛΑΣΙΣ (Εικ. 14). Αντίθετα με τις γνωστές παραστάσεις του θέματος στον Άγιο Αθανάσιο έχει εικονιστεί το ρίψιμο των αμαρτωλών στο στόμα του Βύθιου Δράκοντα (Διαβόλου). Ο Βύθιος Δράκοντας εικονίζεται από τη μέση και μπρος με στόμα και πόδια λιονταριού, γένη τράγου και πιθανώς πτερωτός. Ίσως πρόβαλε στο

στόμιο ενός σπηλαιίου. Το πιθανότερο είναι ότι η εικονογραφία του Βύθιου Δράκοντα ακολουθεί πρότυπα απεικονίσεως αγρίων ζώων σε μωσαϊκά δάπεδα της ύστατης αρχαιότητας⁵⁵. Το δράκοντα δεν ιππεύει ο Άδης, που κρατεί στην αγκαλιά του τον Ιούδα. Ο Δράκοντας καταβροχθίζει ένα αμαρτωλό, μοτίβο, που ξέρουμε από την ιστορία του Ιωνά⁵⁶. Λίγο μακρύτερα έρχεται ένας δεύτερος Κολασμένος, (Εικ. 14) που διαπληκτίζεται μ' ένα διάβολο, ο οποίος, για να αναγκάσει τον τιμωρούμενο να δεχτεί τη μοίρα του βγάζει φλόγες από το στόμα. Δυό ακόμη κολασμένοι ακολουθούν οδηγούμενοι από διαβόλους, ο πρώτος δεμένος κι αδιάφορος για τα όσα βλέπει κι ο δεύτερος φιλονικώντας με τον διάβολο. Η παράσταση αυτή της Κόλασης είναι μοναδική στην Κρήτη, γιατί οι κρητικοί Αγιογράφοι συνηθίζουν να εικονίζουν το ρίψιμο των αμαρτωλών στη Λίμνη του Πυρός, όπου κυβερνά ο Άδης καβάλα στο υποζύγιο του, τον Βύθιο Δράκοντα, και κρατώντας στην αγκαλιά του τον Ιούδα. Ο Βύθιος Δράκοντας καταβροχθίζει τρεις αμαρτωλούς με τις ισάριθμες κεφαλές του⁵⁷, με μόνη γνωστή σε μένα εξαίρεση τον Δράκοντα του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στον Ασφεντηλέ Σελίνου, που αποστρέφεται τους αμαρτωλούς⁵⁸. Οπωσδήποτε η παράσταση του Αγίου Αθανασίου παρά τη μοναδικότητά της δεν συγκινεί, γιατί ο αγιογράφος αφηγείται μόνο τα γεγονότα και προσπαθεί με εξωτερικά αφηγηματικά στοιχεία κι όχι με τη λεπτή ψυχογράφηση των προσώπων να μας συγκινήσει.

Στις άλλες δύο ζώνες εικονίζονται οι Ποινές πάνω από δέκα τιμωρημένων αμαρτωλών (Εικ. 10). Στη μεσαία ζώνη εικονίζονται ένας κλέπτης αταύτιστος, η Πόρνη, ο Βλάστημος, η Παρακαθίστρα και Εκείνη που δε βυζαίνει τα παιδιά, όπως μας πληροφορεί η ανορθόγραφη επιγραφή (Εικ. 11). Στη χαμηλότερη ζώνη εικονίζονται ο Παρακαμπανιστής, ο Μέθυσος, Ο Παραβλακιστής και μια ακόμη μικρή μορφή ανακαθισμένη, που θυμίζει τη Μάγισσα της εκκλησίας της Παναγίας στη Σκλαβοπούλα Σελίνου³⁹. Από τους παραπάνω Κολασμένους ενδιαφέρον παρουσιάζουν ο Μέθυσος με το βαρελάκι, τη μπουκάλα του κρασιού και μια κούπα κρεμασμένα στο λαιμό του και ο Παραβλακιστής, που είναι ξαπλωμένος ανάσκελα στις φλόγες και το άροτρο καρφωμένο στα σκέλη του έτοιμο να τον ξεσκίσει, όπως σκίζει το χωράφι την ώρα του οργώματος. Λείπουν όμως από τη σειρά αυτή των Κολασμένων αμαρτωλοί, που αποτελούν κανόνα σε ανάλογες παραστάσεις, όπως π.χ. ο Πόρνος, ο Ζωοκλέπτης, ο Φονιάς, μορφές που ίσως πρέπει να τις θεωρήσουμε καταστραμμένες. Όλοι οι τιμωρούμενοι έχουν τα χέρια δεμένα στην ράχη των, ενώ μικρά και ευκίνητα φίδια τυλίγονται ή κινούνται στα σώματά των και δαγκώνουν τα μέλη, που διέπραξαν την αμαρτία.

Δύο είναι εκείνα, που κάνουν ενδιαφέρουσα την παράσταση αυτή, αν και εδώ κυριαρχεί επίσης το ασηγηματικό στοιχείο. Το πρώτο είναι η τεχνική με την οποία αποδίδεται το γυμνό ανθρώπινο σώμα: Ο αγιογράφος σχεδιάζει τις μορφές με βαθύ κόκκινο περίγραμμα πάνω

Εικ. 8: Άγιος Νικόλαος στο Νιο Χωριό Κυδωνίας: Η Καταλαλούσα (Τμήμα).

στο λευκό βάθος του πίνακα. Το ίδιο χρώμα σε ανοικτότερο τόνο χρησιμοποιείται και για την απόδοση των φλογών. Το βασικό χρώμα (ο προσπλάσμος) είναι βαθύ κόκκινο-κεραμιδί, ελαφρά διαβαθμισμένο, ώστε τα σώματα να στρογγυλεύουν. Πάνω σ' αυτό το βασικό χρώμα γράφονται με σκοτεινότερες γραμμές του ίδιου χρώματος οι λίγες λεπτομέρειες (Εικ. 13). Η τεχνική αυτή, άγνωστη σε μένα, από άλλο κρητικό μνημείο, αλλά και έξω από την Κρήτη, φέρνει στο νου παραστάσεις παλαιοχριστιανικές σε κατακόμβες, όπου τα γυμνά σώματα σχεδιάζονται και πλάθονται με τα ίδια χρώματα. Το δεύτερο είναι ότι ο αγιογράφος κάνει σπουδή του ανθρώπινου σώματος σε στάση και κίνηση. Οι Κολασμένοι είναι καλοστημένοι και καλοζυγισμένοι και ο ρυθμός των υπαγορεύεται στις όρθιες μορφές από την εναλλαγή του ποδιού που στηρίζει και εκείνου που αναπαύεται, τον χισμό των κινήσεων του γυμνού σώματος, καθαρά δηλ. κλασσικούς κανόνες, στις κινούμενες δε από το είδος της τιμωρίας και την κίνηση, που αναγκάζονται να κάνουν, και τις πράξεις, που κάνουν. Μερικές όρθιες επίσης μορφές με το ρυθμό των ανακαλούν αρχαία πρότυπα, όπως η Πόρνη (Εικ. 13) π.χ. η Πόρνη που φέρνει στο νου την Κνιδία Αφροδίτη, στο ρυθμό και το ανήσυχο γύρισμα του κεφαλιού, όσο κι αν τα φίδια και τα δεμένα στη ράχη της κολασμένης χέρια παραπλανούν⁴⁰. Άλλες πάλι μορφές κολασμένων θυμίζουν μορφές εφήβων και διάφορες άλλες μορφές από την αρχαία τέχνη⁴¹. Στις σβέλτες, λεπτές και αρμονικές μορφές των κολασμένων του Αγίου Αθανασίου στα Μπαρταριανά, αντίθετα με όσα ξέρομε από άλλα ανάλογα μνημεία και παραστάσεις, επιζούν αρχαίες αντιλήψεις

Εικ. 2. Παναγία στο Καρύδι: Άγιος Δημήτριος (Τμήμα).

για την παράσταση του ανθρώπινου σώματος, τις αναλογίες του, την αρμονία του και βλέπουμε ότι ο αγιογράφος έχει υπόψη του αρχαίους κανόνες και εφαρμόζει στην απεικόνιση του ανθρώπινου σώματος.

Έτσι κι οι κολασμένοι της εκκλησίας των Μπαϊρακταριανών, όπως και η Καταλαλούσα του Αγίου Νικολάου στο Νιο Χωριό είναι έντονα κλασικίζουσες, ελαφρά ακαδημαϊκές και άψυχες, λιγότερο η Καταλαλούσα, σε σύγκριση με τις μορφές της Παναγίας στο Καρύδι.

Δεν θα επαναλάβω τις παρατηρήσεις, που έκαμα σε άλλη μου εργασία, σχετικά με τα προβλήματα, τα οποία δημιουργεί η παρουσία των κολασμένων στην εκκλησία, αλλά και η παράσταση της Κόλασης γενικότερα. Σημειώνω μόνο ότι η Κόλαση είναι μια από τις πολυπλοκότερες παραστάσεις και ένα από τα συνθετότερα εικονογραφικά θέματα της βυζαντινής τέχνης. Μπορεί η αρχή της να βρίσκεται στην Αγία Γραφή, όμως σ' αυτή επιβίωσαν αρχαίες αντιλήψεις, βρήκαν οι αγιογράφοι, αλλά και εκείνοι που εμπνεύστηκαν και υπαγόρευαν το θέμα, την ευκαιρία να περάσουν αντιλήψεις και απόψεις μιας ολοκληρωμένης εποχής για τη δικαιοσύνη και την αδικία, αλλά και να κάνουν αναφορές, πολλές φορές καυστικές, στην ιστορική πραγματικότητα του τόπου των, ιδιαίτερα οι κρητικοί, που βρίσκονταν κάτω από τον Ενετικό Ζυγό. Το θέμα των Ποινών μάλιστα επινοήθηκε και χρησιμοποιήθηκε από την Βυζαντινή τέχνη, όχι για να δείχτει πόσο αμαρτωλοί ήσαν οι άνθρωποι της εποχής, αλλά για να καταδικαστούν παραδειγματικά τα σημαντικότερα κατά την γνώμη των παραπτώματα, που χαρακτηρίζουν τις κοινωνικές σχέσεις των ανθρώπων, την οικογενειακή ζωή και τη θρησκευτική ζωή, την άσκηση των επαγγελματιών, συνήθειες, αλλά και παράπονα των απλών ανθρώπων, όπως στην περίπτωση της Ανυφαντούς, πράξεις με λίγα λόγια, που οι άνθρωποι θεωρούν βλαπτικές και επιζήμιες και που τους δίνουν την ευκαιρία να συζητήσουν το σπουδαιότερο θέμα, που απασχολεί τους ανθρώπους κάθε εποχής, δηλ. το θέμα του δικαίου και της αδικίας. Μπορεί στα τρία παραπάνω παραδείγματα, που αποτελούν το αντικείμενο αυτής της εργασίας, να μη συμπεριλαμβάνονται όλες οι Ποινές, όπως στις έχω καταλογογραφήσει⁶¹, όμως βλέπουμε πόσο μεγάλος είναι ο αριθμός των και η ποικιλία των, αφού κυμαίνονται, ανάλογα με την εκκλησία, ανάμεσα στις οκτώ και εικοσιτέσσερις, όπως στην Παναγία στο Καρύδι, όπου βρίσκουμε τους περισσότερους κολασμένους, που γνωρίζουμε για την ώρα απ' ολοκληρω τον Βυζαντινό Κόσμο, ίσως γιατί πρόκειται για μοναστηριακή εκκλησία.

Παρουσιάζοντας τα τρία παραπάνω παραδείγματα Ποινών θέλω ακόμη να σημειώσω ότι το γυμνό, θέμα κατεξοχή της αρχαίας τέχνης, δεν εξαφανίστηκε από τη χριστιανική, αλλ' επιβιώνει και με τη μορφή των Ποινών μπαίνει και στην εκκλησία. Παρά το ότι οι αγιογράφοι το αποδίδουν με απλοποιήσεις, σημαντικότερες

αφαιρέσεις και το αποδίδουν με γενικεύσεις συνήθως, οι περισσότεροι ταλαντούχοι βρίσκουν την ευκαιρία να μελετήσουν τη δομή του, τις αναλογίες του και τον ρυθμό του και έτσι αναγκάζονται να έρθουν σε διάλογο με την μεγάλη αρχαία τέχνη, όπου αναζητούν και βρίσκουν τα πρότυπα των και όχι στην απευθείας μελέτη του γυμνού ανθρώπινου σώματος. Σ' αυτό ακριβώς οφείλονται και οι διαφορές ως προς την απεικόνιση του ανθρώπινου σώματος, για την οποία οι αγιογράφοι κινούνται ανάμεσα στον ρεαλισμό και την ακαδημαϊκή τέχνη. Ένα πάντως είναι βέβαιο· όσο πιο αρχαία είναι η παράσταση τόσο τολμηρότερα και ρεαλιστικότερα αποδίδεται το ανθρώπινο σώμα, όπως οι γυναίκες στο Καρύδι. Αντίθετα όσο πλησιάζουμε στον 15. αι. τόσο γραμμικότερες και πιο ακαδημαϊκές γίνονται οι μορφές. Θάταν όμως λάθος αυτό το φαινόμενο να το αποδώσουμε σε δυτικές επιδράσεις, στηριζόμενοι στο γεγονός ότι αρχίζει η Αναγέννηση. Το φαινόμενο θα πρέπει να το αποδώσουμε στο γεγονός ότι η Βυζαντινή Τέχνη κινείται ανάμεσα σε δύο διαφορετικά καλλιτεχνικά ρεύματα, τον κλασικισμό, που έχει κέντρο της την Κωνσταντινούπολη και τις μεγάλες πόλεις της αυτοκρατορίας και τη λαϊκή τέχνη, που αντιπροσωπεύει το αντικλασικό ρεαλιστικό ρεύμα, ή την μοναστική τέχνη, αν θέλετε, που αποτελεί το δεύτερο σκέλος της βυζαντινής τέχνης.

Βάμος 1983

Σταύρος Νικολ. Μαδεράκης

1. Σ.Ν. Μαδεράκης, *Η Κόλαση και οι Ποινές των Κολασμένων σαν θέματα της Δευτέρας Παρουσίας στις εκκλησίες της Κρήτης, δημοσιεύθηκε σε συνέχειες στα τεύχη του περ. ΥΔΡ ΕΚ ΠΕΤΡΑΣ (Άγιος Νικόλαος Κρήτης) II (1978) σ. 185-236, III-IV (1979), σ. 21-80 και V-VI (1980-81) σ. 51-130 (στη συνέχεια οι παραπομπές θα γίνονται ως εξής: Η Κόλαση σ...)*
2. G. Gerola, *Monumenti veneti nell' isola di Creta, τ. II (Venezia 1908) σ. 340-346 (μερική μετάφραση από τον Κ. Λαοσιθιωτάκη στο: G. Gerola, Τοπογραφικός Κατάλογος των τοιχογραφημένων εκκλησιών της Κρήτης (Ηράκλειο 1961) σ. 123-127).* (Στο εξής οι παραπομπές θα γίνονται: Monumenti, τ... σ... και Κατάλογος, αριθμ..., όπου ο αριθμός της εκκλησίας).
3. Κατάλογος, αρ. 61 και Κ. Λαοσιθιωτάκης, *Εκκλησίες της Δοτ. Κρήτης, ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, τ. ΚΑ (1969) σ. 468, αρ. 46 (στο εξής Κ. Λαοσιθιωτάκης, Εκκλησίες, τ... σ...)*
4. Monumenti II, σ. 30-346
5. Η Κόλαση, III-IV, εικ. 23, άνω.
6. Η Κόλαση, III-IV, σ. 39-47 και εικ. 18, κάτω 20 και σ. 24-29, εικ. 14-16 άνω.

7. Η Κόλαση, III-IV, εικ. 27, κάτω, και V-VI, εικ. 28.
8. Κατάλογος, αριθμ. 552, αδημοσίευτη
9. D.T. Rice, *Kunst aus Byzanz* (München 1956) πιν. έγγρ. XVIII.
10. Η Κόλαση, εικ. 19 και 20.
11. Σ.Ν. Μαδεράκης, Οι Κρητικοί αγιογράφοι Θεόδωρος - Δανιήλ Βενέρης και Μιχαήλ Βενέρης (Πετρ. Δ' Διεθνούς Κρητ. Συνεδρίου τ.Β' - Αθήνα 1981 - σ. 177 και σημ. 93, όπου άλλη βιβλιογραφία).
12. Art byzantine Art Europe, Κατάλογος της 9ης έκθεσης του Συμβουλίου της Εορτοπίας (υπάρχει και Ελληνική έκδοση) - Αθήνα 1964, αριθμ. 415.
13. A. Grabar, *La peinture byzantine* (Skira-Geneve 1953) εικ. σ. 99 και 101.
14. D. T. Rice, ενθ. αν. πιν. XL. Πρόχ. τα τέσσερα ζεύγη των δωρητών: Ιστορία του Ελλ. Έθνους (Εκδ. Αθηνών 1979) τ.θ. σ. 218-219.
15. Η Κόλαση, III-I, σ. 77-78.
16. Monumenti, II σ. 344, αριθμ. 31 και Κατάλογος σ. 125, αρ. 9.
17. Ιδού. Παπαρηγοράκη, Τα Κρητικά Ριζικά τραγούδια (Χανιά 1956), τ. Α' σ. 210 αριθμ. στ. 4-6.
18. I. Παπαρηγοράκης, σ. 266, αρ. 473, στ. 1-3.
19. I. Παπαρηγοράκης, σ. αρ. 473, στ. 25-28.
20. I. Παπαρηγοράκης, σ. 243, αρ. 448, στ. 1-7.
21. I. Παπαρηγοράκης, σ. 247, αρ. 453, στ. 1-4.
22. I. Παπαρηγοράκης, σ. 246, αρ. 453, στ. 1-4.
23. Α. Σικελιανού, Αυτικός Βίος, τ. Α' (Ίκαρος-Αθήνα).
24. Η Κόλαση, III-IV, σ. 41 και Monumenti, II, σ. 342, αρ. 29.
25. Η Κόλαση, III-IV, εικ. 27, κάτω, και V-VI, εικ. 28. Για τις τοιχογραφίες της Κεράς γενικά βλ.: Στ. Παπαδάκη-ΟΚΛΑΝΔ, Η Κερά της Κριτοίας, ΑΡΧΑΙΟΛ. ΔΕΛΤΙΟΝ, τ. 22 (1967), σ. 87-111, όπου και η βιβλιογραφία.
26. Στ. Παπαδάκη, ενθ. αν., σ. 97 και 98, για το ύψος των τοιχογραφιών και τα άλλα μνημεία, όπου όμως δεν γίνεται η διάκριση που κάνω εδώ και η έρευνα εξαπλώνεται σ' ένα χρονικό διάστημα σε εκατό περίπου χρόνια και σε μνημεία της Κρήτης, που δεν ανήκουν όλα στην ίδια παράδοση και τεχνοτροπία.
27. Κατάλογος, αριθμ. 569.
28. Κατάλογος, αριθμ. 552.
29. Κατάλογος αριθμ. 566 και Μ. Χατζηδάκης, Τοιχογραφίες στην Κρήτη, ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, τ. Στ' (1952), σ. 62, αρ. 2. Οι τοιχογραφίες του δωτ. μισού, όπως δείχνουν οι καλύτερα σωζόμενες εωγενικές σκηνές του βόρειου μισού της καμάρας (Έγερση Λαζάρου, Ανάσταση) ακολουθούν την Μακεδονική Σχολή και είναι οι παλιότερες πιθανώς αυτού του ύψους στην Κρήτη. Εκείνες του ανατολικού μισού, που ανήκουν σε δεύτερο αγιογράφο ανήκουν στην παράδοση του 13ου αι., αν και επηρεάζονται από τη Μακεδονική Σχολή.
30. Κατάλογος, αριθμ. 291. Οι τοιχογραφίες ανήκουν σε τέσσερις αγιογράφους. Οι τοιχογραφίες της ανατ. κεραίας του Σταυρού, έγιναν πριν το 1320/1, που χρονολογούνται οι τοιχογραφίες της νότιας κεραίας, πιθανότατα στα τελευταία χρόνια του 13ου ή τα πρώτα του 14ου αι.
31. Κατάλογος, αρ. 236.
32. Σ.Ν. Μαδεράκης, Θεόδωρος-Δανιήλ Βενέρης, εν. αν. σ. 155 κ.ε.
33. Σ.Ν. Μαδεράκης, Θεόδωρος-Δανιήλ Βενέρης, σ. 155-156. Η βιβλιογρ. στις σημειώσεις.
34. Στ. Παπαδάκη, εν. αν. σ. 105 κ.ε.
35. Βλ. σύντομα τα χαρακτηριστικά των εικόνων του 15ου: Ν. Χατζηδάκη, Εικόνες Κρητ. Σχολής (Κατάλογος Εκθέσεως Μουσείου Μπενάκη Αθήνα 1983) σ. 9-15.
36. Για την εκκλησία γενικά: Κ. Ασσοθιωτάκης, Εκκλησίες, τ. ΚΑ' σ. 459-460, εικ. 101-103.
37. Κ. Ασσοθιωτάκης, Εκκλησίες, τ. ΚΑ, σ. εικ. 99 και Η Κόλαση σημ. 130.
38. J. Boardman, J. Dörig, W. Fuchs, M. Hirmer, Αρχαία Ελλ. Τέχνη, τ. Γ' (Αθήνα 1967), εικ. 127, 129.
39. R. B. Bandinelli, Rome, le centre du pouvoir (Paris 1969), εικ. 17 και 18: Δύο ωραιότερες αναπαραγωγές (Reproductions) στην: Histoire de l'art (Paris 1973), τ. 2, εικ. 218 και 215. πρβλ. και το κάτοπτρο εικ. σ. 217. Άλλα παραδείγματα: R. B. Bandinelli, A. Giuliano, Les Etrusques et l'Italie avant Rome (Paris 1973) τα κάτοπτρα των εικ. 300, 353, 354, μια λαμπ. της κίστης Παλαιοστρίνα, εικ. 351. Πρβλ. και εικ. 333.
40. Το περίγραμμα ιδιαίτερα και το πλάσιμο της μορφής με ανάλαφρο κίτρινο χρώμα, αλλού θερμότερο, αλλού ψυχρότερο, στα σημεία που το σώμα στρογγυλεύει, ενώ το υπόλοιπο έχει το χρώμα του λευκού βάθους, φέρνει στο νου την ίδια τεχνική στην απόδοση των γυναικών μερών των μορφών σε λευκές λυκίθους και άλλα αγγεία αττικά: P. E. Arias, Tausend Jahre griechische Vasenkunst (München 1960), πιν. XXXVIII, XXXIX, XLI-XLII. Επίσης: J. Boardman κλπ., Αρχαία Ελλ. Τέχνη, τ. Β, ει. 206.
41. J. Boardman κλπ., Αρχαία Ελλ. Τέχνη, τ. Γ' σ. 131-132 και εικ. 86.
42. Η Κόλαση, III-IV, σ. 64-65 και εικ. 23 και 24 άνω.
43. P. du Bourguet, L'art copte (Albin Michel-Paris 1968, σ. 38).
44. F. Berence, Leonard de Vinci (Paris 1965) σ. 237-242, όπου και οι αναπαραγωγές των έργων.
45. Kenneth Clark, Le nu (Paris 1969), τ. I, εικ. 82. Πρβλ. και ει. 91 η Αψίδα του Cesare da Besto.
46. Histoire de l'art (Grange Batelière-Paris 1974) τ. 6, εικ. σ. 25, αντίγραφο ορεικόμοιο πιθανώς στον Ρόσσε.
47. Kenneth Clark, Le nu, εικ. 167.
48. F. Elgar, Cezanne (Paris 1968), εικ. 168.
49. P. du Bourguet, ενθ. αν. σ. 38 και σ...
50. J. Boardman κλπ., Αρχαία Ελλ. Τέχνη, τ. Γ' εικ. 86.
51. Η Κόλαση, V-VI, σ. 57-58, όπου και η βιβλιογραφία στις σημειώσεις.
52. Κατάλογος, αριθμ. 243 και Monumenti, II, σ. 343, αρ. 28. Άλλες πληροφορίες για την εκκλησία: Γ. Αντοράκης, Τοιχογραφμένοι ναοί της Κρήτης, ΚΡΗΤ. ΕΣΤΙΑ, τ. 230-231 (1978), σ. 177-184 και τ. 232-233 (1978), σ. 243-310. Οι πληροφορίες για την Δεστέρα Παρουσία και μερικές άλλες ανακρίβειες.
53. Η Κόλαση, II, σ. 229-230 και εικ. 4, άνω δεξιά.
54. Ν. Γεωργιάδη, Μυστράς (Οδηγός-Αθήνα 1970), εικ. 17.
55. R. B. Bandinelli Rome, la fin de l'art antique (Paris 1970), εικ. 223.
56. A. Grabar, Le premier art chrétien (Paris 1966), εικ. 19, 103, 133, 140, 148.
57. Η Κόλαση, II, σ. 230-231 και εικ. 4 και 2B.
58. Η Κόλαση, σ. 209 εικ. I.
59. Η Κόλαση, III-IV, εικ. 22, τέταρτη μορφή άνω σειράς, και σ. 57-58.
60. J. Charbonneaux, R. Martin, F. Villard, Grèce Classique (Paris 1969), εικ. 401. Πρβλ., και εικ. 402 (Αφροδίτη Καπιτωλίου) και τον ίδιον συγγραφέα: Grèce Hellenistique (Paris 1970), εικ. 252 (Λούκιος της Βέρρονας). Βλ. επίσης Kenneth Clark, Le nu, εικ. 64, 62-63, 66, 67 και 68.
61. J. Charbonneaux κλπ., Grèce classique, εικ. 148, 221, 224, 241, 251. Πρβλ. και απόρριξες μορφές σε αγγειογραφίες: Τους δύο από τους τρεις συντρόφους του Οδυσσέα, που σηκώνουν ένα κορμό δέντρου, για να το φλώσουν τον Πολύμημο, τον Αίαντα, που συλλαμβάνει την Κασσάνδρα, τον Διώνυσο, αλλά και ένα νέο από την κίστη Ficoroni: εικ. 340, 359, 377 και 386. Πολλές μορφές κολασμένων πρέπει να θεωρήσουμε ότι κατάγονται από την αρχαία ελληνική τέχνη. Δεν θα ήταν απίθανο μάλιστα να υποστηριχτεί ότι και η διάταξη των στον χώρο, λευκό και σκονισμένο βάθος, τα φίδια και οι κινήσεις των πρέπει να εμπνέονται από παραστάσεις της Γλυπτοτεχνίας όπως μεταφέρθηκε σε μωσαϊκά της ύστατης αρχαιότητας και από εκεί σε επιστημονικά συγγράμματα της προέμφ. βυζαντινής εποχής, όπως π.χ. τα Θρησκευτικά και αλεξιδράμακα του Νικάνδρου (Codex, Supl. Gr 247 της Βιβλ. του Παρισιού): Kurt Weitzmann, Studies in Classical and Byzantine Manuscript Illumination (Chicago and London 1971, Επανεκδόση διαρ. Μελετών) κ. 6, σ. 141-143 και F16. 118-119. Περαιτέρω να πω ότι οι αγιογράφοι είχαν υπόψη των τα βοζ. έργα.
62. Η Κόλαση, II, σ. 73-80. Για τα προβλήματα βλέπε σ' ολόκληρο το τέταρτο μέρος της εργασίας μου: Η Κόλαση, V-VI, σ. 51-117, όπου και η βιβλιογραφία.

ΕΠΙΤΥΜΒΙΟ

Εσύ, παλληκάρι, που ελεύθερα έτρεξες, χωρίς καταναγκασμό να υπερασπίσεις τα άγια χώματα, τα αιματοποτισμένα από αιώνες.

Εσύ, που, μετά τη διάτορη Ιαχή της Νίκης, γεύτηκες την οδύνη της εθνικής κατάρρευσης και την ταλαιπωρία του Νόστου στο περιπόθητο νησί.

Εσύ, που κατάπληκτος αντίκρυσες το πρωτόφαντο θέαμα, την επιδρομή των κουρσάρων απο τον ουρανό στη μοιρόγραφτη γη μας.

Και όμως άτρωμος και αποφασισμένος δέχτηκες και τούτη τη φοβερή Επιταγή της Μοίρας, έτοιμος για τα νέα δεινά σου.

Δεν είχες όπλο εκείνο το πρωινό του Μάη, παλληκάρι.

Μόνο της καρδιάς το πυρώμα είχες και της Ελευθερίας τον Έρωτα.

Την ψυχή σου φλόγιζε η Διαμαρτυρία των Αθώων. Δύναμή σου, η Νέμεση.

Μέσα στους φωτεινούς καταρράχτες του Μάη ξεδίπλωσες τις Σημαίες της Λευτεριάς και τάνυσες λαμπρές φτερούγες στον Ήλιο.

Οι άσεβοι δείλιασαν στην πρωτάκουστη τόλμη.

Μα έπεσες, παλληκάρι, νικημένος από τις «μηχανές του αέρος».

Έπεσες με την απορία, για το μίσος που κυρίευε τη Γη των ανθρώπων.

Τυχρός, που όδευσες στην Αθανασία πάνω στην ιερή μέθη της μάχης, χωρίς να δεις τον όλεθρο στη σκλαβωμένη χώρα.

Όποιος κι αν είσαι, παλληκάρι, επώνυμος ή ανώνυμος, Έλληνας ή Ξένος, που η Μοίρα σε έταξε να πέσεις για το Άφθαρτο Ιδανικό σε τούτες τις Θερμοπόλες, η Μνήμη ευγνώμονη, γυρίζει σε Σένα.

Η Μνήμη της Κρήτης, της Ελλάδας, των Ελεύθερων Ανθρώπων καίει, άκαυτη βάτος, πάνω στα πυρπολημένα χώματα του Μάη του 41 και σαλπίζει στο μέλλον το Μέγιστον Μάθημα.

Αθηνά Μπλαζουδάκη - Σταυρουλάκη

ΛΟΥΛΟΥΔΙΑ ΚΑΙ ΤΑΦΟΙ

—Κατά τα δυτικά του βορινού γυρογιαλιού της Κρήτης είναι ένας τόπος περίσσια ευνοημένος από τη φύση. Η γη του είναι τόσο καλόβολη, που δεν ζητά μήδε νερό περίσσιο, μήτε πολλά δυναμωτικά του χωμάτου. Ότι και να της ρίξεις το δέχεται πρόθυμα και το χωνεύει και σου το ξαναδίνει πίσω με τόση απλοχεριά πούναι να τη θαυμάζεις. Το ένα σταφυλόκλημα ζηλεύει το άλλο στην ομορφιά και τη γλυκάδα της ρώγας και το σιτάρι συνερίζεται το κριθάρι στ' αψήλου, στο χόντρος και στην καρποριξιά του αγκιναράτου καρπού.

Σ' αυτό τον ευλογημένο τόπο, μια μαγιάτικη μέρα του 1941 πέρασε ξαφνικά οι γερμανικές μπόμπες. Ανασκάψανε τα μποστάνια, θάλανε φωτιά στα σπαρτά και ξεκουρμουλώσανε τα σταφυλοδεμένα αμπέλια. Ανακατώθηκαν οι ντοματιές, με τις καρπουζιές κι έσμιξε η άφωνη κατάρα τους με τ' αγκομαχητά των λαβωμένων και με τα κλάματα των ορφανών.

Η ανασκαμμένη γη, με τη βοήθεια και του καυτερού ήλιου, χώνεψε γρήγορα τα σκοτωμένα κορμιά, ντόπια, εχθρικά και συμμαχικά, και κράτησε για θύμηση στα σπλάχνα της μόνο κιτρινισμένα κόκκαλα σκόρπια κι αυτά τις πιο πολλές φορές.

Πέρα από την κεντρική δημοσιά, στα ριζά μιας πετρώδικης ανηφοριάς, που φέρνει στ' αμπέλια με τις μυγδαλιές και τις συκιές, σε μια απόμερη ισιάδα, ξεχωρίζουνε τρεις ξύλινοι σταυροί. Κάθε σταυρός μαρτυρά και από ένα μνήμα. Ούτε όνομα, ούτε φωτογραφία υπάρχει σ' αυτά τα κακοσάνιδα τα καρφωμένα σταυρωτά.

Σαν καταλάγιασε η φονική μάχη, κάποια πονετικά χέρια περιμάζεψαν τρία μισολιωμένα κορμιά, που φορούσαν εγγλέζικη στολή και τα παράχωσαν σ' αυτό το μέρος. Κανείς δεν έμαθε ποτέ ποιά μάνα έκλαψε και ποιός πατέρας πικροδάκρυσε γι' αυτά τα κορμιά.

Πάνω στο κάθε μνήμα, εκεί στη βάση του σταυρού είναι απωθεμένο και από ένα κράνος. Είναι τα κράνη των τριών σκοτωμένων στρατιωτών. Στο πλάι του ενός κράνους ξεχωρίζει μια τρύπα, που η σκουριά την κάνει πιο σκοτεινή. Είναι το παράθυρο, που άνοιξε ο χάρος και χώθηκε στο κρανίο, που χασκοδοντίζει τώρα κάτω από το χώμα ...

Δυο φορές τη μέρα, από το ανηφορικό δρομάκι, που κόβει δίπλα από τους τρεις τάφους και φιδοσκαλώνει στην πετρώδικη πλαγιά, περνά μια μικρή φάλαγγα Ρώσων αιχμαλώτων. Τους συνοδεύουν μαστιγοφόροι γερμανοί φρουροί και το καμουτσι τους είναι τυφλό. Χτυπά όπου νάναι. Μα η προτίμησή του είναι τα κουρεμένα κεφάλια των αιχμαλώτων. Τους πηγαίνουν το πρωί και τους γυρίζουν με το σούρουπο. Τους βάζουν και σκάβουν την πέτρα στα γύρω υψώματα και ετοιμάζουν αμυντικές θέσεις για τους κατοχικούς αφέντες του νησιού.

Οι αιχμάλωτοι έχουν συνηθίσει τους τρεις τάφους γι' αυτό και τους προσπερνούν σχεδόν αδιάφοροι. Στον πόλεμο και στην αιχμαλωσία ο τάφος δεν κάνει και τόση εντύπωση. Σήμερα βλέπεις ένα ξένο - άγνωστο τάφο και αύριο κάποιος άλλος μπορεί να δει τον δικό σου. Μα είναι και ο βούρδουλας του γερμανού φρουρού, που συγχιζείται εύκολα στα άσκοπα χαζέματα των αιχμαλώτων.

Τα Σαββατόβραδα όμως! Ναι, κάθε Σαββάτο, όταν γυρνούν με το σούρουπο από την αγγαρεία οι αιχμάλωτοι κάνουν μια παράβαση. Ρίχνουν μια λοξή ματιά στους τρεις τάφους. Και παράξενο πράγμα· γελούνε! Και προδίνει το γέλιο τους μια χαρά, μια ολοφάνερη ικανοποίηση. Αιτία της χαράς τους, τρία μπουκετάκια λουλούδια, που στολίζουν τους τρεις τάφους. Όμορφα, πολύχρωμα λουλούδια σε τρία σκουριασμένα κονσερβοκούτια, μπροστά από τα κράνη των στρατιωτών. Τα φέρνουν και τ' αποθέτουν εκεί κάθε Σαββάτο, δυο οργανωμένες στην Αντίσταση κρητικοπούλες, το Λενιώ με την Άννα.

Μα και κάθε γιορτή, οι δυο κοπελιές ανθοστολίζουν αποβραδīs τους τρεις τάφους. Μια για τη μνήμη των τριών στρατιωτών και μια για το πείσμα του γερμανού λοχία, που είναι επικεφαλής των φρουρών, που συνοδεύουν τους αιχμαλώτους. Τούτος ο λοχίας είναι ένας χοντρόφατσος τριαντάρης φανατισμένος χιτλερικός. Το «χόμπυ» του είναι να βασανίζει μέχρι θανάτου τους αιχμαλώτους. Κατάφερε μάλιστα κι έμαθε κάμποσα στραβά ελληνικά και κάνει τον καμπόσο σ' όσους ντόπιους τολμούν να πλησιάσουν τη φάλαγγα των αιχμαλώτων. Του αρέσει όμως ιδιαίτερα να τυραννεί. Θέλει να γίνει «οφίτσιρεν» γι' αυτό και βασανίζει, σκοτώνει. Πηγαίνει πάντα πίσω από τη συνοδεία των αιχμαλώτων μα τα Σαββατόβραδα παραμερίζει και πάει στους τρεις τάφους των Εγγλέζων στρατιωτών. Σαν φτάνει εκεί, βρίζει απαίσια ελληνογερμανικά και δίνει από μια κλωτσιά στα κονσερβοκούτια, που τινάζονται πέρα - δώθε ενώ τα λουλούδια σκορπίζονται γύρω στους τρεις τάφους. Τότε είναι που οι αιχμάλωτοι γελούν με την καρδιά τους, κι ας ξεφορτώνει απάνω τους, το θυμό του ο λοχίας με σπρωξιές και βρισιές. Όμως γελούν κάθε φορά γιατί πραγματικά έχει το χάζι του τούτος ο λοχίας που τον νευριάζουν τα λουλούδια.

Και μια μέρα! Ήταν Κυριακή, μια από κείνες τις ανοιξιάτικες μέρες, που τις συνοδεύει το ξεπέταγμα των μπουμπουκιών στο νησί. Η Άννα με το Λενιώ είναι και πάλι εκεί, στους τρεις τάφους. Κρατούν τρία μπουκέτα ανοιξιάτικες μυρωδιές. Η Άννα σκύβει στο μεσιανό τάφο, κάνει να αποθέσει τα λουλούδια μπροστά στο σταυρό κι ένα ξαφνιασμένο - λαχταρισμένο «αχ» ξεφεύγει από το στόμα της, που μένει ανοιχτό. Τα μάτια έχουν κι αυτά ανοίξει σ' όλη την αμυγδαλωτή τους χάρη. Γονατίζει πάνω στο μνήμα κι απλώνει σιγά, απαλά τα χέρια της πάνω από το κράνος με το παράθυρο του χάρου. Οι κινήσεις των χεριών της σου λένε πως θέλει κάτι να χαϊδέψει, κάτι να πιάσει μαλακά - μαλακά, μην το κάμει και πονέσει. Σκύβει και το Λενιώ από πάνω της. Και των δυο οι ματιές είναι ριγμένες στο κράνος με τη σκουριασμένη τρύπα. Δεν χάσκει τώρα μαύρη. Δεν δείχνει το μαύρο πέραςμα της φονικής σφαίρας. Στη μέση της τώρα κάτι ασπρίζει, κάτι χαμογελά: ένα άσπρο μικρό δροσερό στεφάνι από μικρούτσικα πέταλα, μ' ένα κίτρινο χνουδωτό, φουσκωτό κουμπάκι στη μέση.

—Λενιώ, Λενιώ μου κύτταξε! Η φωνή της Άννας είναι γεμάτη έξαρση, μαγεία και καλοσύνη. Η γυαλάδα των ματιών της έχει υγραθεί και δεν ξεχωρίζεις αν γελά ή αν κλαίει.

—Μια άσπρη μαργαρίτα! ψιθυρίζει και το Λενιώ κι η φωνή της έχει πήξει από χάδι και στοχασμό. Γονατίζει δίπλα στην Άννα και την αγκαλιάζει με το ένα χέρι.

—Μια άσπρη - τρυφερή μαργαριτούλα - λέει αχνά και η Άννα, ενώ χαϊδεύει με τις απαλάμες της τον αέρα πάνω από το κράνος πάνω από το πέραςμα του χάρου, που τώρα διάλεξε κι έκαμε δρόμο της η μαργαρίτα για να θγει στο φως, στη ζωή.

—Μια αθώα μαργαριτούλα - μονολογεί ψιθυριστά η Άννα με τη ματιά της καρφωμένη στο άπειρο: Πέρυσι μπήκε από δώ ο χάρος και έκοψε μια ζωή. Από τον ίδιο δρόμο ξεπήδησε τώρα μια άλλη ζωή, μια μαργαρίτα. Νάναι άραγε η μετουσιωμένη μορφή του κορμιού πούχει λιώσει κιόλας κάτω από το χώμα; Μια μαργαρίτα! Ο σπόρος της βρέθηκε εκεί στο χώμα, πάλεψε με το χωματένιο σκοτάδι του τάφου, φούσκωσε έσπασε το θώρακά του, πέταξε το βλαστάρι του, τρύπησε - νίκησε το χώμα και βγήκε στο φως. Μια καινούρια ζωή μέσα από το σκοτάδι μιας άλλης ζωής που σβυσε.

—Τα δυο κορίτσια αποεχάστηκαν. Έχουν και τα δυο απλωμένα τα χέρια τους και χαϊδεύουν τον αέρα. Θέλουν να πιάσουν, να νοιώσουν κάτι, που να μοιάζει με πνοή, με μυρουδιά, με καλωσόρισμα.

Η Άννα πήρε σύρριζη τη μαργαρίτα και τη φύλαξε στο λεύκωμά της. Και από εκείνη τη μέρα τα τρία κονσερβοκούτια γεμίζουν κάθε Σαββατόβραδο και τις σκολάδες μόνο με μαργαρίτες. Τα δυο κορίτσια τις μαζεύουν από τα χωράφια και τ' αμπέλια. Δεν τα πολυνοιάζει που τις σκορπά και τις τσαλαπατεί γεμάτος φούρκα ο λοχίας. Στη λύσσα του γελούνε οι δυο κοπελιές και ικανοποιούνται γιατί βλέπουνε πως κάνουνε κακό στο γερμανό.

Ο ξυγκομούρης λοχίας θέλει να τσαλαπατήσει, να σπάσει και να κόψει τα χέρια που φέρνουν τις μαργαρίτες. Γι' αυτό και ρωτά, παρακολουθεί, στήνει καρτέρια μα τίποτε. Πνίγεται από λύσσα, βρίζει, τσαλαπατεί κάθε αγριολούλουδο, που συναντά στο δρόμο του, και ξεσπά συχνά στους αιχμαλώτους που το ξέρει πως γελούν με τη φούρκα του. Αλλά και η Άννα με το Λενιώ είναι πονηρές, φυλάγονται μα και γελούν όταν συναντούν το λοχία.

Μια καλοκαιρινή μέρα, όμως οι τρεις τάφοι γίνανε τέσσερις. Στον τέταρτο τάφο δεν υπάρχει κράνος. Οι αιχμάλωτοι δεν φορούνε κράνη!

* * * * *

—Ήτανε ένα απόγευμα προχωρημένο. Ο Ιούνης ετοιμάζε τα μπαγιάτσια του και ξόδευε χουβαρντάδικα τις κάψες του. Στ' αμπέλια ομπογιατζίης ήλιος έθαφε κιόλας τις πρώτες σταφυλόρωγες. Πολλές είχανε μπλαβίσει κι άλλες μαυρίζανε. Ήτανε τόσο το λιοπύρι που σκαζε και τη δρακονόπετρα. Λίγη σκιά και δυο γουλιές δροσερό νερό αξίζανε όσο μια ζωή εκείνη τη μέρα. Οι αιχμάλωτοι όμως δουλεύανε μέσα στη λόχη του λιοπυριού. Το δωδεκάωρο έπρεπε να βγει χωρίς ανάπαυση και ανασαμό. Για νερό, για σκιά, για φαί, ούτε λόγος να γίνεται. Μοναδική συντροφιά τους ο θούρδουλας και τα γαυγίσματα των φρουρών.

Έφτασε κάποτε το σούρουπο κι η θλιθερή φάλαγγα φάνηκε στην πετρώδικη κατηφοριά. Οι αιχμάλωτοι αργοσέρνουν τα πόδια τους και τ' αγκομαχητό τους ακούγεται. Πίσω από τη φάλαγγα όπως πάντα ο λοχίας. Χοντρός, φουσκωτός, με άδεια μάτια με ξυγκωμένους σθέρκους. Στο ζερβό του πλάι χάσκει η ξεκούμπωτη θήκη του «παραμπέλ». Αυτό το σιδερικό είναι νευρικό κι ανυπόμονο, το πιάνουνε συχνά αναγούλες και ξερνά.

Κοντά στους τρεις τάφους η κατηφορική κακοτοπιά είναι πιο απότομη. Και ξεκούραστος και φαγωμένος νάσαι ζαλίζεσαι σαν κυττάξεις στην απότομη χαλικοστρωμένη πλαγιά. Μα είναι και ο ήλιος, που νταλώνει τα μάτια καθώς γέρνει στη δύση του. Ξαφνικά κάτι έγινε στην τελευταία τριάδα της φάλαγγας. Ο ένας από τους τρεις αιχμαλώτους κοντοστάθηκε κι έχει τα μάτια του κλειστά λες και τα ντάλωσε ο ήλιος. Απλώνει τα

χέρια του, θέλει από κάπου να πιαστεί. Τα δάχτυλά του πιάνουν τον αέρα κι η κεφαλή του λες και ξεκόλλησε ξαφνικά απ' το λαιμό κι έγειρε μαραμμένη μπροστά, παρασέρνοντας κι ολόκληρο το κορμί. Στο πέσιμό του τα κοφτερά χαλίκια τρίξανε παράξενα. Οι δυο άλλοι της τριάδας που «χάλασε» καρφώθηκαν επί τόπου. Θέλουν να σκύψουν, να βοηθήσουν το σύντροφό τους. Λιγούν τη μέση τους, απλώνουν τα χέρια, μα ...

Δεν φοβήθηκαν! Τι σχέση έχει ο φόβος. Ο σκληρός νόμος του πολέμου, που παίζει με νούμερα κούνησε τα πόδια τους και αυτά τους ξανάφεραν στη φάλαγγα. Αυτό το νόμο τους τον σφύριξαν στ' αυτιά τα δυο γαυγισμένα «νάιν» του λοχία και το πλατάγισμα μιας σφαίρας πάνω από τα κεφάλια τους. Το «παραμπέλ» είχε θγει από την ξεκούμπωτη θήκη κι έρριξε στον αέρα.

Ο πεσμένος είναι ακούνητος. Το πρόσωπό του ακουμπά στα χαλίκια και τα χέρια του τάχει απλωμένα μπροστά. Τα χαλίκια κουνήθηκαν τρίξανε πίσω από το πεσμένο κορμί του αιχμαλώτου. Δυο μπότες μαύρες στάθηκαν δίπλα του. Πάνω από τις μπότες μια γκριζοπράσινη γκυλότα, δυο κοντόχοντρα χέρια. Πιο πάνω το κεφάλι με τα άδεια μάτια και τον ξυγκωμένο σθέρκο. Τα παχειά χείλια κουνιούνται κι αφήνουν μια θρυσιά στα γερμανικά: «σφαΐνε ρουζ». Η γλώσσα γλύφει τα χείλια κι ένα σκυλόδοντο προβέρνει στη ζερβή μεριά του στομάτου. Η δεξιά μπότα σηκώνεται, πατεί με δύναμη το πεσμένο κορμί, το σπρώχνει και το μισογυρίζει. Το πρόσωπο, που ακουμπούσε στις πέτρες είναι στραμμένο προς τον ουρανό. Τα μάτια του είναι κλειστά και στα μισάνοιχτα χείλη του έχει φυτρώσει ένα σφουγγαράκι κίτρινο, μαλακό. Το αφρισμένο σάλιο έχει ανακατωθεί με τη χολή. Το «παραμπέλ» έχει ξαναθγει από τη θήκη. Ο δείκτης του χεριού, που το κρατεί μαζεύεται, πιέζει τη σκανδάλη κι η κάνη του πιστολιού τινάζεται ελαφρά.

Τα πόδια του πεσμένου κορμιού δεν κουνήθηκαν σαν έφτασε η πιστολιά στ' αυτιά των αιχμαλώτων. Η σφαίρα δεν χρειαζότανε. Η καρδιά είχε σκοντάψει τότε που τα χέρια φούχτιασαν τον αέρα. Οι πέτρες είχαν αγκαλιάσει ένα κορμί χωρίς ζωή.

Το «παραμπέλ» ξαναμπαίνει στη θήκη οι χοντροπαλάμες σκουπίζουν η μια την άλλη το σκυλόδοντο τραβιέται πίσω από τη σάρκα των χειλιών και η δεξιά μπότα ξανασηκώνεται. Σπρώχνει με δύναμη το άψυχο κορμί και οι πέτρες συνθέσανε μια παραπονιάρικη μελωδία σαν το συνόδεψαν στην απότομη πλαγιά, ως εκεί που στέκουν οι τρεις σταυροί.

Την άλλη μέρα οι τάφοι είχαν γίνει τέσσερις. Ο σταυρός στον καινούριο τάφο έχει ένα όνομα γραμμένο με κόκκινη μπογιά: «IBAN». Έτσι το θέλησε το Λενιώ, ενώ η Άννα ήθελε να γράψουνε: «Βλαδίμηρος». Μα νίκησε το Λενιώ, το «IBAN» της άρεσε πιο πολύ.

Σε δυο μέρες γίνανε τέσσερα και τα κονσερβοκούτια, τέσσερα και τα μπουκέτα των λουλουδιών. Τέσσερα καντάρια ζύγιαζε κι η λύσσα του κοντόχοντρου λοχία: «Καπούτ, άλες καπούτ», γαυγίζει και κλώτσα - τσαλαπατεί τα λουλούδια. Κλώτσησε, γκρέμισε και το σταυρό του «IBAN». Το στόλισμα των τάφων είναι τώρα καθημερινό. Καθημερινές οι θρυσιές και οι κλωτσιές του λοχία. Τον πειράζει πιο πολύ το ξεχωριστό κατακόκκινο μπουκέτο στον τάφο του Ιβάν. Το βλέπει και δαγκώνει τα χείλια του με το σκυλόδοντό του. Έχει αφηνιάσει και θέλει να εκδικηθεί.

Και μια Κυριακή

Τις Κυριακές δεν περνούσε η φάλαγγα των αιχμαλώτων. Οι φρουροί και ο λοχίας ξεκουράζονταν.

Εκείνη την Κυριακή η Άννα και το Λενιώ είναι από το πρωί στους

τάφους. Κρατούν δυο σκαλιστήρια και φυτεύουν κόκκινες τριανταφυλιές και κόκκινες γαρυφαλιές γύρω από τον τάφο του Ιβάν. Είναι χαρούμενες, λένε αστεία, τραγουδούν φρέσκα αντιστασιακά τραγούδια, της νιότης.

Ο λοχίας όμως διατάχτηκε ή πήρε μόνος του την πρωτοβουλία να «δουλέψει» και την Κυριακή. Θυσιάζει την κυριακάτικη ανάπαυή του για το «Ράιχ» που θα τον κάμει «οφισίρεν». Εξάλλου θα ξεκουραστεί βασανίζοντας τους αιχμαλώτους. Κι ήρθε! Τα δυο κορίτσια δεν είδαν τη φάλαγγα, που πρόβαλε ξαφνικά στο μονοπάτι. Δεν είδαν το λοχία που έτρεξε μ' ολάνοιχτα τα μάτια και λαχανιασμένος κοντά τους. Άκουσαν μόνο το σκληρό του «Αλτ», που χτύπησε ξερά στ' αυτιά τους και τύλιξε με μια ανατριχίλα τα κορμιά τους. Σήκωσαν άφωνες τα κεφάλια τους προς την απέναντι ανηφοριά, μα δεν πρόλαβαν να δουν τί γίνεται. Δυο μαύρες μπότες πέσαν από ψηλά και καρφώθηκαν στο μαλακό χώμα του τάφου του Ιβάν, ενώ μια γκριζοπράσινη στολή τους έφραξε τα μάτια.

—Ωραία κορίτσια ... έπιασα! Τραχειά και θριαμβευτική ξεμπούκαρε η φράση μέσα από το στόμα του λοχία. Δεν τούρχονται άλλα ελληνικά, κι αρχίζει να γαυγίζει στη γλώσσα του κορδωμένος με τα χέρια στη μέση. Ύστερα κάνει μια γκριμάτσα κυττώντας τα κορίτσια και θέλει να πει πως αυτό είναι το γέλιο του.

Η Άννα είναι στητή, ντρέτη η ριζιά των ματιών της. Ο πρώτος της φόβος έχει υποχωρήσει. Το Λενιώ στέκει λίγο παράμερα, πίσω από τον σταυρό. Πιο πίσω είναι ένας σωρός χώματα και πέτρες. Πιο κάτω είναι ένα ρυάκι, πιο πέρα κάτι δέντρα, κάποια απόσταση, η πιθανή φυγή, η ζωή. Φοβάται! Δίνει το σάλτο και δυο ρίζες αφύτευτα γαρύφαλα πέφτουν από τα χέρια της στο χώμα. Είναι κιόλας πίσω από το σωρό των χωμάτων και χόπ, νάτηνε στο ρυάκι. Έφυγε!

Το στόμα του λοχία ανοίγει διάπλατο και μοιάζει με κόκκινη τρύπα. Πρίζονται οι διπλές των κρεάτων του προσώπου του και το σκυλόδοντο έχει πνιγεί στις ασυμμάζευτες σάρκες. Κάτι σαν φτάρνισμα συναχωμένης γάτας βγαίνει από το στόμα του, κι είναι αυτό το γέλιο του. Του φαίνεται αστείο το φευγιό του Λενιού, δεν θυμώνει. Αυτός έτσι θέλει, να τον φοβούνται, να φεύγουν. Ρωτά ελληνικά:

—Αυτό φοβάται, εσύ ντεν φοβάται;

—Όχι! απαντά ήρεμα η Άννα.

Το σκυλόδοντο παραμερίζει τις σάρκες και προβέρνει ανάμεσα στα χείλια. Τα ξανθοκόκκινα φρύδια του λοχία θέλουν να σμίξουν κι η γλώσσα βγαίνει έξω τρεμουλιαστή. Ξαναρωτά:

—Ντεν φοβάται, ντου ντεν φοβάται;

—Όχι! Ξαναλέει πιο ήρεμα η Άννα.

Τα ξανθοκόκκινα φρύδια έσμιξαν και τα παχύσαρκα χείλια σούφρωσαν. Το δεξί χέρι φεύγει από τη μέση και πάει αργά στο πλάι. Ξεκουμπώνει ανοίγει τη θήκη του «παραμπέλ».

—Εσύ λουλούδια ρουζ; Εσύ;

Ο δείκτης του ζερβού χεριού έρχεται καρφωτός, μαζί με τα λόγια μπροστά στη μύτη της Άννας.

—Εγώ, ναι!

Κάτι έσπασε μέσα στα μάτια του γερμανού. Οι ξεθωριασμένες κόρες των ματιών του κουνιούνται ακυβέρνητες, βγήκανε από τα νερά τους. Αλλοιθώρσαν τα άδεια μάτια. Το δεξί χέρι τραβά από τη θήκη το «παραμπέλ», το δάχτυλο ακουμπά στη σκανδάλη και η μαύρη του κάνη σημαδεύει την Άννα. Το στητό κοριτσιάτικο στήθος ανεβοπέφτει κανονικά. Η καρδιά είναι στον τόπο της. Η Άννα στέκει δίπλα στο σταυρό του Ιβάν.

Έχει τα πόδια της σμιχτά και τα μαύρα μάτια της γυαλίζουν ορθάνοιχτα τρομερά. Χύνουνε σπίθες, ίσιες καρφωτές στ' αλλοιθωρισμένα μάτια του γερμανού. Με το δεξί της χέρι σφίγγει το σκαλιστήρι και με το αριστερό κρατεί μια ροδαριά που δεν πρόλαβε να φυτέψει. Η απόλυτη σιωπή γεμίζει την απόσταση που χωρίζει τους δυο ανθρώπους. Τα στόματα είναι κλειστά και οι αναπνοές κρατημένες. Κονταροχτυπιούνται μόνο τα μάτια. Βρίζουν, οργίζονται, ρίχνουν αλύπητες τις σαϊτιές τους. Οι ριξιές των μαύρων ματιών είναι πυρωμένες, καίνε, σκοτώνουν. Οι άλλες είναι κρύες, φέρνουν την παγωνιά, την ανατριχίλα. Τα δευτερόλεπτα περνούν κι ο πόλεμος των ματιών κρατεί. Είναι φοβερός, σφάζει τα μάτια, ματώνει την καρδιά τεντώνει τα νεύρα.

—Η φάλαγγα των αιχμαλώτων έχει φτάσει πάνω από τους τάφους και εκεί στάθηκε. Δεν έδωσε κανείς παράγγελμα για στάση. Τα πόδια καρφώθηκαν στη γη μοναχά τους. Ακόμη και οι φρουροί στέκουν ακίνητοι. Οι καραμπίνες τους είναι κρεμαστές στους ώμους, οι θήκες των πιστολιών κουμπωμένες και τα μαστίγια δεν έχουν βγει από τους ζωστήρες.

Οι αναπνοές των αιχμαλώτων έχουν πιαστεί και τα νύχια των δακτύλων τους δαγκώνουν τη λιγοστή σάρκα που έχει μείνει στις απαλάμες των. Η φαντασία τους δίνει το πιθανό τέλος στη βουβή μάχη και η φρίκη τους τρυπά την καρδιά.

—Ο δείκτης του οπλισμένου χεριού μαζεύεται πιο σφιχτά στην σκανδάλη του πιστολιού και τ' αλλοιθωρισμένα μάτια αμολούν ριπές - ριπές τις παγωμένες ριζές τους. Μα η Άννα στέκει ορθοστήθωτη μπροστά τους. Τα χείλια της έχουν πάρει το χρώμα του μενεξέ και είναι στεγνά. Οι πυρωμένες σαϊτιές των ματιών της λιώνουν τις παγωμένες ριπές των αλλοιθωρισμένων ματιών και δεν τις αφήνουν να φτάσουν στην καρδιά της. Το ξέρει από τα μικρά της χρόνια, της τόχαν δασκαλέψει σαν ήτανε μικρή: Όταν θρεθεί μπροστά σε σκύλο, που δείχνει τα δόντια του, να σταθεί ακούνητη και να μην παίξει τα βλέφαρά της. Κι ο σκύλος θα γρυλίσει και θα φύγει.

Και νάτος τώρα ο σκύλος! Στέκει μπροστά της, δείχνει τα δόντια του, θέλει να δαγκώσει μα σκοντάφτει στη ματιά της. Το βλέπει, είναι ολοφάνερο. Το οπλισμένο χέρι αρχίζει να τρέμει νευρικά και το μαζεμένο δάχτυλο δεν πιέζει τη σκανδάλη. Και να, τα μάτια του γερμανού παίξανε, δεν άντεξαν, χάσανε τη μάχη. Γρυλίζει:

—Γιατί εμένα ντεν ντίνει λουλούδια;

Το νευρικό τρεμούλιασμα του οπλισμένου χεριού και η πνιχτή ερώτηση του γερμανού πείθουνε την Άννα. Νίκησε! Άνοιγοκλείνει τα βλέφαρα. Είναι μια ευκαιρία να ξεκουραστούν τα μάτια. Ξαναρωτά πιο πνιχτά ο γερμανός:

—Γιατί, γιατί εμένα ντεν φέρνει λουλούδια βαρούμ;

Το δευτέρωμα της ερώτησης του λοχία ερεθίζει παράξενα την Άννα. Νοιώθει το πειραχτήρι της νιότης να γαργαλίζει το μυαλό της. Θέλει να γελάσει. Κυττάει τον λοχία στα μάτια και σκέφτεται: «Να του το πω;» Ξανασκέφτεται και απαντά με το νου της: «Θα το πω». Χαμογελά με κόπο και το λέει:

—Άμα πεθάνεις κι εσύ, θα σου φέρω λουλούδια!

Τινάζεται ο γερμανός. Πάνω κάτω κατάλαβε τα λόγια της Άννας. Το ξαφνισμα με το θυμό τούχουνε θαμπώσει τα μάτια. Βάζει δύναμη και λέει στη γλώσσα του:

—Βαζ:

Η λέξη βγήκε με βία από το στόμα του. Την είπε κι ύστερα λες και πνίγηκε. Πιάνει το λαιμό του με το ζερβό του χέρι και ξεροκαταπίνει. Κάτι έχει καθίσει εκεί στο λαρύγγι του. Είναι ο κόμπος του ξαφνιασμού. Δεν πιστεύει και ρωτά ελληνικά:

—Εγκώ, εγκώ να πετάνει:

Πάει να πει και κάτι άλλο, μα πνίγεται η φωνή του. Οι κόρες των ματιών του στριφογυρίζουν σαν ανεμόμυλοι μέσα στ' ασπράδια. Χάσανε ντίπ το ντορό τους. Το κίτρινο σκυλόδοντο έχει ξαναβγει και τ' οπλισμένο χέρι τρέμει. Είναι επικίνδυνη τούτη η τρεμούρα, μπορεί να φέρει αναγούλα στο «παραμπέλ».

Η Άννα απαντά με ένα ανασήκωμα των ώμων της. Μετάνοιωσε, φοβήθηκε. Μα ξέρει πως κινδυνεύει αν αφήσει το φόβο της να φανεί. Ρίχνει λοξή τη ματιά της στην ανηφοριά, στους αιχμαλώτους, που περιμένουν. Νοιώθει τις ματιές τους να σμίγουν απάνω της. Παίρνει κουράγιο και κυττάει κατάματα το γερμανό. Ύστερα η ματιά της περνά στο πιστόλι. Η κάνη του τη σημαδεύει στο στήθος, ίσως και πιο πάνω, στο λαιμό, στο κεφάλι, δεν έχει σημασία, πού; Σημασία έχει η ριξιά των αναστατωμένων ματιών του γερμανού, εκεί θα δει το τέλος της μάχης. Μα δεν το βλέπει, το ακούει. Από το στόμα του λοχία βγαίνει μια κραυγή σαν γαύγισμα, και το δάχτυλο που ακουμπά στη σκανδάλη αποτραβιέται. Το οπλισμένο χέρι ξανακουνιέται, ανεβοκατεβάζει το πιστόλι, και κολλά την κάνη του στο αριστερό βυζί της Άννας, ενώ από το στόμα του λοχία βγαίνει πνιχτά η απειλή:

—Εσύ τα πετάνει, εσύ.

Η Άννα νοιώθει να την τυλίγει η κρυάδα του φονικού σιδικού. Ο φόβος κάνει και πάλι να την αγκαλιάσει μα τον απομακρύνει η σκέψη της πούναι κολλημένη στους αιχμαλώτους που παρακολουθούν και περιμένουν να δουν το τέλος. Ορθώνει το στήθος της και σφίγγει τα δάχτυλά της στο σκαλιστήρι. Δεν νοιώθει τον πόνο των νυχιών της πούχουν χωθεί στο ξύλινο χερούλι του. Καρφώνει την περηφάνια των ματιών της στη σπασμένη ματιά του γερμανού σαν να του λέει: «χτύπα».

Δεν πιστεύει στα μάτια του ο λοχίας. Παιζει ταραγμένος - σαστισμένος τα βλέφαρά του, φαίνεται αμήχανος. Οι μπότες αρχίζουν να μετακουνιούνται, τσαλαπατούν ξεριζώνουν τις φυτευμένες ροδαριές και γαρουφαλιές. Με μια δυνατή κλωτσιά ρίχνει και τον σταυρό του Ιβάν. Μια δεύτερη κλωτσιά στο χέρι της Άννας, ρίχνει το σκαλιστήρι που κρατούσε στο χώμα. Πονεί το κοριτσιίστικο χέρι, μα η ψυχή του γελά. Είναι σίγουρη τώρα για τη νίκη της. Τα μάτια της έχουνε πάρει μια λαμπερή γυαλάδα και φωνάζουν «ζήτω»!

Η λύσσα του γερμανού ξεθυμαίνει σε κραυγές που μοιάζουν με γαυγίσματα χτυπημένου σκύλου. Φτύνει χωρίς σάλιο και βρίζει στη γλώσσα του. Κάνει ένα βήμα πίσω και τ' οπλισμένο του χέρι κουνιέται πέρα δώθε λες και ψάχνει να βρει πού θα ρίξει. Το σκυλόδοντό του ξαναπροβέρνει, δαγκώνει τη σάρκα του κατώχειλου ενώ η κάνη του πιστολιού του σημαδεύει τώρα χαμηλά, εκεί προς τα πόδια της Άννας. Το δάχτυλό του πιέζει τη σκανδάλη κι η πιστολιά έφερε ταραχή στην ως εκείνη τη στιγμή ασάλευτη φάλαγγα των αιχμαλώτων. Μετακουνήθηκαν επί τόπου και τα χέρια τους πιάσανε τα μάγουλά τους.

Η Άννα όμως στέκει ορθή, ακούνητη. Η πνοή της έχει πάρει γρήγορο ρυθμό και η ματιά της είναι κολλημένη στις δυο γερμανικές μπότες, που τώρα της έχουν γυρίσει τις φτέρνες. Ανοίγοκλείνει τα βλέφαρά της και τις βλέπει καθαρά να φεύγουν, να πιάνουν την ανηφοριά. Το κεφάλι του λοχία δεν στρέφεται πίσω, ντρέπεται ...

Η σφαίρα έχει χωθεί στο χώμα, ανάμεσα στα δυο πόδια της Άννας και τρύπησε το μισολιωμένο κορμί του Ιβάν. Ίσως και να σκότωσε - νάκαψε το σπόρο καμιάς μαργαρίτας, που πάλευε να βγει στον ήλιο και να λουλουδίσει. Η Άννα στρέφει τη ματιά της κατά την ανηφοριά, κατά τη φάλαγγα των αιχμαλώτων κι ένα γέλιο σκεπάζει το κουρασμένο πρόσωπό της. Οι αιχμάλωτοι της στέλνουν το θαυμασμό τους. Δεν βλέπει τα πρόσωπά τους, είναι μακριά, μα ξεχωρίζει τα χέρια τους, που κάνουν μια κίνηση χαιρετισμού.

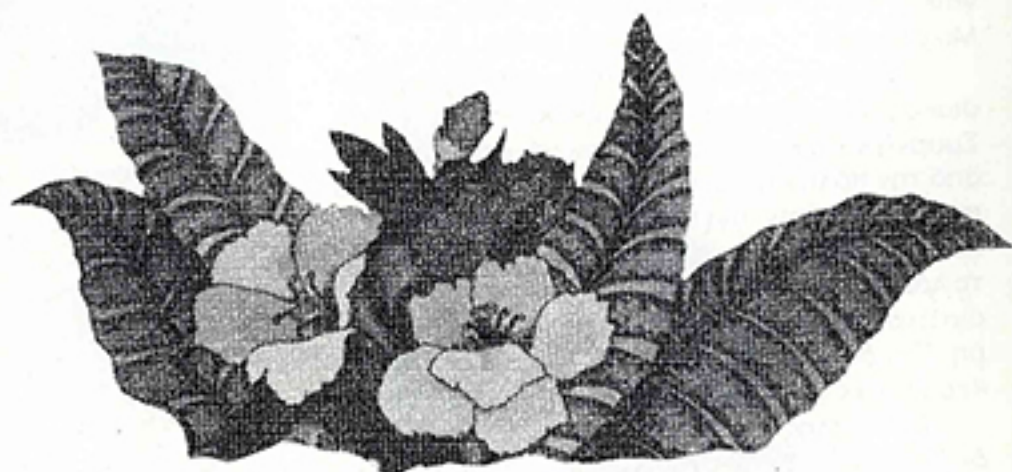
Αποσέρνει τη ματιά της και την αποθέτει στον τάφο του Ιβάν. Ψάχνει να βρει την τρύπα που άνοιξε προλίγου η σφαίρα του γερμανού. Την ξεχωρίζει ανάμεσα στα πόδια της. Σκύβει, χώνει το δάχτυλό της, την κάνει μεγαλύτερη και φυτεύει μέσα τη ροδαριά που κρατούσε ακόμη στο ένα της χέρι.

Τότε ένοιωσε και το δάκρυ να καίει στα μάτια της, την καρδιά της να χτυπά παράξενα και τα γόνατά της να μην την κρατούν. Μια ξένη δύναμη την καθίζει στο μνήμα, και κάνει το κεφάλι της βαρύ. Πιάνει με τα χέρια της τα γόνατά της και γέρνει το κεφάλι της μπροστά.

Δεν ξέρει πόση ώρα έμεινε ακούνητη κι άφωνη σ' αυτή τη στάση. Τη συνέφερε μια μακρινή πιστολιά. Ήλθε πέρα από τα βράχια, πίσω από την ανηφοριά. Από εκεί που οι αιχμάλωτοι σκάβουνε την πετρώδικη γη. Ήτανε το πιστόλι του λοχία που τόχαν πιάσει και πάλι αναγούλες.

Την άλλη μέρα οι τέσσερις σταυροί είχαν γίνει πέντε. Στον πέμπτο τάφο δεν υπάρχει κράνος. Οι αιχμάλωτοι δεν φορούνε κράνη.

Στέλιος Διλιντάς

Ο Λαϊκός τεχνίτης του Πηλού

Μιχάλης Ταμπακόπουλος

Η αγγειοπλαστική μπήκε στη ζωή μας από τότε που ο άνθρωπος ανακάτεψε το χώμα με το νερό, του έδωσε τη μορφή του κοίλου της χούφτας του και το έψησε στη φωτιά. Βοήθεια για τη ζωή του, όταν πρωτοκαλλιέργησε τη γη κι απόκτησε μόνιμη κατοικία. Η ίδια αυτή τέχνη ενισχυμένη από την αρχαιότητα με τον ποδοκίνητο «τροχό» δουλεύτηκε με μεράκι κι αγάπη, ανέθηκε στο ύψος της μεγάλης τέχνης κι έζησε ως τις μέρες μας στα χέρια του λαϊκού πηλοπλάστη, για τις ίδιες ανάγκες της ζωής, αφού διέγραψε ένα τεράστιο κύκλο παραγωγής με αμέτρητη ποικιλία στη μορφή και στη διακόσμηση.

Για τη ζωή και το έργο, ενός τέτοιου πηλοπλάστη του Μιχάλη Ταμπακόπουλου, που αναφέρονται σε χρονική διάρκεια πάνω από μισό αιώνα θ' αναφερθούμε.

Και δεν σαν κρύβω ότι η παρουσίαση της φυσιογνωμίας του παλιού αυτού τεχνίτη, η φωτισμένη από μια βαθειά και σταθερή φλόγα δημιουργίας με φορτίζει μ' ευθύνη και συγκίνηση.

Η τέχνη του έχει ρίζες μέσα στον χρόνο και μέσα στη ζωή. Σκύβοντας πάνω στον άμορφο πηλό καθώς πλάθει και εξωραίζει το σχήμα, που η καθημερινή ανάγκη υπαγορεύει, ξυπνάει μνήμες προγόνων της Ανατολής, και προγόνων του Αιγαίου, που εκεί στην πατρίδα του στην ακτή της Μικράς Ασίας η Ιστορία τις είχε ομίξει.

Ο Μιχάλης Ταμπακόπουλος, γνήσιος παραδοσιακός πηλοπλάστης, γεννήθηκε το 1911 στη Σμύρνη και η καταγωγή της οικογένειάς του, ήταν από την πόλη Αίνο στη Θράκη, που είχε σπουδαία παράδοση στην αγγειοπλαστική. Στην Αίνο (1) κατασκευαζόταν μεγάλα και στερεά πιθάρια για το λάδι της Κυδωνίας και της Μυτιλήνης. Η Μικρασιατική καταστροφή του 1922 έφερε στην ελεύθερη Ελλάδα μαζί με τόσους Έλληνες Μικρασιάτες κεραμίστες (2) και την οικογένεια του Μιχάλη.

Ο Μιχάλης Ταμπακόπουλος μαθητής της Ε' Δημοτικού, έρχεται στην Κυδωνία της Κρήτης με τους γονείς του, το θείο και τα τρία αδέρφια του. Οι οικονομικές δυνατότητες δεν επέτρεψαν τη συνέχιση των σπουδών. Κοντά στον αγγειοπλάστη πατέρα του (3) άρχισε την τέχνη της αγγειο-

Ο αγγειοπλάστης στο εργαστήρι του

πλαστικής που συνεχίζει μέχρι σήμερα. Στην αρχή η ξεριζωμένη οικογένεια εγκαταστάθηκε στην Αγία Μαρίνα, και λίγο αργότερα στα Χανιά στο σημερινό δρόμο της Κυδωνίας όπου είναι και το σπίτι του Μιχάλη Ταμπακόπουλου. Τα πρώτα χρόνια, θυμάται ο Μιχάλης, παρά τη ζεστασιά των ανθρώπων της Κρήτης στη προσφυγική οικογένεια, ήταν πολύ δύσκολα, και το επάγγελμα του ξεριζωμένου αγγειοπλάστη συνάντησε μεγάλες δυσκολίες. Τα πηλίνα που κυκλοφορούσαν στην αγορά, ερχόταν από την Χαλκίδα, δυο ή τρία καϊκια.

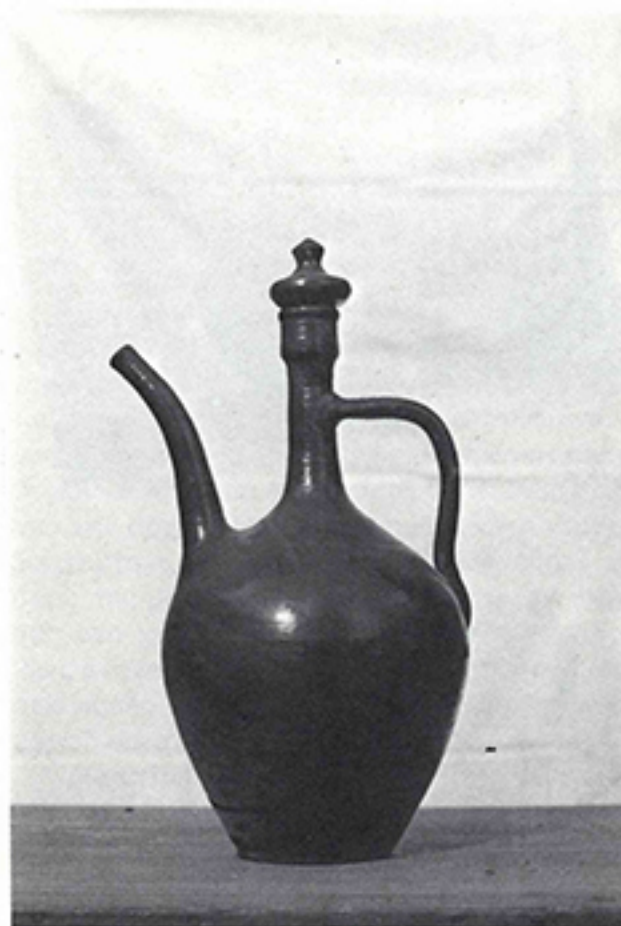
ΜΙΝΩΙΚΑ

ΖΩΟΜΟΡΦΑ

ΚΡΗΤΙΚΟΑΣΙΑΤΙΚΑ

ΚΡΗΤΙΚΟΑΣΙΑΤΙΚΑ

... «Αναγκαστήκαμε να κάνουμε καλλίτερη ποιότητα και τιμή ... Ακόμη γνωριστήκαμε με τους ντόπιους αγγειοπλάστες τους Στρατουδάκηδες (4) και ξεχωρίσαμε τα είδη της δουλειάς μας. Εκείνοι τους κουμπαραδες, τις στάμνες, τις γλάστρες. Εμείς τους σωλήνες, τις λεκάνες, τα τσικάλια, τις κανάτες, τα φλυτζάνια και άλλα »

Σιγά, σιγά οι δυσκολίες ξεπεραστήκαν και η ζωή έστρωσε. Απόκτησε πολλούς φίλους και γνωριμίες. Το 1939 παντρεύτηκε την Μικρασιάτισσα γειτονοπούλα του Ελισάβετ Χαραλαμπίδη με την οποία και απέκτησε δυό παιδιά γνήσια Κρητικόπουλα, όπως υπερηφάνευεται ο Μιχάλης. Το Γιώργο και τη Στάσα.

Ο Μιχάλης Ταμπακόπουλος συμπληρώνει 62 χρόνια δουλειάς στην τέχνη της αγγειοπλαστικής.

... «Το σταμνί που φτιάχνανε το θούτυρο, θυμάται, που έπλασα 7 χρόνων παιδί, η ποτίστρα και η ταϊστρα για τα περιστέρια, λεκανίδες, κανάτες από τη ζωή στη Μικρά Ασία αποτέλεσαν τις πρώτες φόρμες. Δεν είχαν και μεγάλες διαφορές από τις Κρητικές. Το κουρούπι το Κρητικό είναι σαν το

Σμυρνέικο. Οι λεκανίδες μεγαλύτερες. Η στάμνα η Νοχιανή είναι πολύ μελετημένη. Μόνο αυτή όταν την ρίξουνε στο πηγάδι γεμίζει νερό. Η μεταφορά της είναι εύκολη και στερεώνεται πολύ καλά. Δουλεύεται τρεις φορές ... »

Παρατηρήσεις στις μορφές, τα υλικά, την ποιότητα, τον τρόπο της δουλειάς βγαλμένα μέσα από το μόχθο και την πείρα

... « Πήγα στο Ηράκλειο στο Μουσείο. Επηρεάστηκα. Κι αυτό είχε αποτέλεσμα στις φόρμες μου. (εικ. 2, 3, 4, 5, 6). Δεν είχαν όμως κατανάλωση τ' αποτελέσματα αυτής της δουλειάς. Μπορώ να πω, τα δούλεψα μόνο για μένα ... »

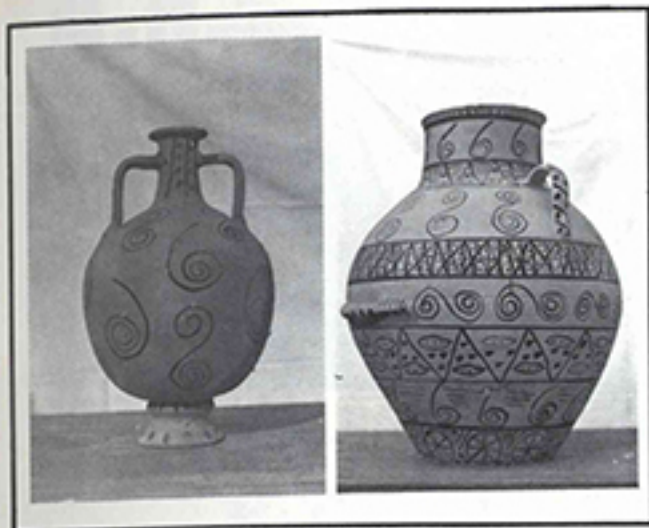
Λίγες χρωματικές γραμμές χρησιμοποιούνται στ' αγγεία του τα δοσμένα σε πολλά και ποικίλα σχήματα, ενώ στα ζωόμορφα οι διακοσμητικές τάσεις είναι ακόμη λιγότερες με συνέπεια την πιο ολοκληρωμένη επιβολή των καθαρά πλαστικών τύπων (εικ. 7, 8).

Το 1956 ο υπάλληλος του Ε.Ο.Ε.Χ Κοκκινίδης επισκέφτηκε τον τόπο της δουλειάς του Μιχάλη, είδε και ξεχώρισε ορισμένα κομμάτια για μια έκθεση στο Φάληρο. Και έτσι άρχισε η γνωριμία του με τον Εθνικό Οργανισμό Χειροτεχνίας.

Το 1974 πριν δέκα χρόνια δηλ. ο Μητροπολίτης Κισάμου και Σελίνου ζητά από τον Μιχάλη ένα αναμνηστικό για την καθέλκυση του Κύδωνα. Φτιάχνει ένα κύκλο με ανάγλυφο, «το πλοίο της Κρήτης». Δεν δέχεται χρήματα. « ... Συμβολή στην προσπάθεια Δεσπότη ... » Και τότε ρίχνεται η ιδέα: « ... Δεσπότη δεν φτιάχνεις και μια σχολή κεραμικής. Φτιάξε τη σχολή και γώ θα διδάξω ... »

Το Εργαστήρι Ελευθέρων Σπουδών Αγγειοπλαστικής Κεραμικής του Ε.Ο.Ε.Χ (5) δημιουργήθηκε στο Κολυμπάρι 5 χλμ. από τα Νοχιά, το παλιό Κέντρο Κεραμικής της περιοχής και άρχισε να λειτουργεί από το 1976. Υπήρξαν και δυο δυσκολίες.

« ... με τα δικά μου εργαλεία άρχισα ... » Σιγά-σιγά όμως τ' αποτελέσματα δικαιώσαν τους κόπους. Παιδιά από το Αγρίνιο, την Επίδαυρο, την Κω, τον Θραψανό, τις Μαργαρίτες, την Κίσαμο τα Χανιά διδάσκονταν την πανάρχαια τέχνη. 28 τέλειοι αγγειοπλάστες δουλεύουν επαγγελματικά αυτή τη στιγμή. όλοι μαθητές του Μιχάλη Ταμπακόπουλου και σύντομα άλλοι (4) σκορπισμένοι στην Κρήτη και στην άλλη Ελλάδα. Δίκαια λοιπόν ο Μιχάλης Ταμπακόπουλος, αποτελεί το κορμί της σημερινής νεώτερης αγγειοπλαστικής, και κεραμικής της περιοχής. Γνήσιος παραδοσιακός δάσκαλος στο αγγειοπλαστείο του Κολυμπαριού διδάσκει με εξαιρετική πιθηδευσύνη.

ΜΙΝΩΙΚΑ

Πιτηδειοσύνη που θγαίνει από τον αγώνα του μιας ολοκληρωτής ζωής, και όπου συναντιέται η μικρασιατική τέχνη της καταγωγής του με την τέχνη της Κρήτης όπου δούλεψε κι ανδρώθηκε (εικ. 9, 10, 11). Τα έργα του καρπός αυτής της ανάμειξης αποτελούν γνήσια παραδοσιακά κομμάτια που διακρίνονται για την πληρότητα, και την ασφάλειά τους, την τεχνική επάρκεια, και τον εκφραστικό τους πλούτο. Αντιπροσωπευτικά δείγματα μιας τέχνης που άρχισε πάλι τελευταία να έχει πέραση. Κι αυτό γιατί ο αγγειοπλάστης έρχεται σ' άμεση επαφή με το χώμα με τη γη. Απ' αυτή τραβάει τη δύναμή του, κι αυτή υποτάσσει για να πλάσει το δημιούργημά του. Ό,τι δουλεύει το παίρνει μέσα από τη γη. Τον πηλό, τα χρώματα, το νερό, ακόμη και τα καύσιμα που θα δώσουν με τη φλόγα τους την τελική πνοή στο κεραμικό. Και ίσως αυτός να είναι και ένας λόγος που τώρα τελευταία άρχισε πολύς κόσμος ν' ασχολείται με την κεραμική. Μια επιστροφή και εδώ, επιστροφή στην ύλη που μας έπλασε.

Η εμπορική σκοπιμότητα και το εύκολο κέρδος που οδηγούν πολλούς από τους σημερινούς κεραμίστες σε εύκολες λύσεις και μειώνουν την ποιότητα των έργων τους, δεν υπήρξε ποτέ χαρακτηριστικό του Μιχάλη Ταμπακόπουλου. Τόσο που να χαρακτηρίζεται ιδιόμορφος.

Η δουλειά του στο αγγειοπλαστείο του Κολυμπαριού έχει μεγάλη σπουδαιότητα, μια και η διδασκαλία του είναι συνέπεια της γνώσης που αποκτήθηκε από πολύχρονο μόχθο. Και από τη δουλειά του αυτή αντλεί κουράγιο μετά από τον τραγικό θάνατο της μοναχοκόρης του.

Ο Μιχάλης Ταμπακόπουλος ανήκει στις μεμονωμένες εκείνες περιπτώσεις του δάσκαλου της

γνήσιας λαϊκής τέχνης, και οι φόρμες του αυτό το χαρακτηριστικό έχουν. Η έκθεση των έργων του, μας επιτρέπει να πλησιάσουμε καλλίτερα και να καταλάβουμε πιο ολοκληρωμένα την προσφορά και την πορεία του. Μια πορεία που καλύπτει περισσότερο από μισό αιώνα, διακρίνεται για την συνέπεια και την συνέχειά της και αποτελεί την πιο σοβαρή προσπάθεια δημιουργίας μιας σύγχρονης κεραμικής που κατορθώνει με θαυμάσιο τρόπο να συνδυάζει όλο τον πλούτο της παράδοσης με αρκετές σύγχρονες ανησυχίες. Όλη τη συσσωρευμένη πείρα αιώνων με ελεύθερη και προσωπική αναζήτηση. Γι' αυτό η συλλογή των έργων του Μιχάλη Ταμπακόπουλου είναι σκόπιμο να τοποθετηθεί στο λαογραφικό μουσείο της πόλης. (6) συνέχεια χαρακτηριστική της αγγειοπλαστικής που τόσο αξιόλογα δείγματα, έχει αφήσει στην περιοχή μέσα από τους αιώνες.

Αιμιλία Κλάδου - Μπλέτσα Αρχιτέκτων

Σημειώσεις

1. Αγγελικής Βαθυλοπούλου - Χαριτωνίδου.
«Πολύτιμο Απόκτημα το μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Κεραμικής στην Αθήνα» Ζυγός αρ. 21 Ιούλιος - Αύγουστος 1976 σελ. 32.
2. Μαριάννας Μυλωνογιάννη
«Τα πουλιά του Μηνά»
Ζυγός αρ. 21 Ιούλιος - Αύγουστος 1976 σελ. 39.
3. Αιμιλίας Κλάδου - Μπλέτσα
«Τα Χανιά έξω από τα Τείχη». Οι αγγειοπλάστες Γιώργος και Μιχάλης Ταμπακόπουλος σελ. 103.
4. Αιμιλίας Κλάδου - Μπλέτσα
«Τα Χανιά έξω από τα Τείχη». Ο αγγειοπλάστης Στέλιος Στρατουδάκης σελ. 101.
5. Χειροτεχνικά. Νέα 2. Ιούλιος 1976 σελ. 5. Το εργαστήριο Ελεύθερων Σπουδών Αγγειοπλαστικής - Κεραμικής του Ε.Ο.Ε.Χ στο Κολυμπί της Κρήτης.
6. Το Λαογραφικό μουσείο αποτελεί μια από τις βασικές πολιτιστικές ανάγκες της πόλης που ας ελπίσουμε ότι θα υλοποιηθεί σύντομα.

1940.
Ενισχύει
τα εργοστάσια
πυρομαχικών
και ιματισμού
για τον πόλεμο

1983.
Χρηματοδοτεί
τις
Μικρομεσαίες
Επιχειρήσεις

1895.
Βοηθά
στην επέκταση
του Σιδηροδρομικού
δικτύου

1907.
Συμβάλλει
στην διάνοιξη
της διώρυγας
Κορίνθου

πορεία στην ιστορία

Από τό 1841 ή Έθνική Τράπεζα τής Ελλάδος πρωταγωνιστεί
σέ μιά δημιουργική πορεία στήν Ιστορία.

Ή ιστορία τής χώρας μας είναι καί ιστορία τής Έθνικής Τράπεζας.
Σέ κάθε μεγάλη στιγμή, σέ κάθε ανάγκη, σέ κάθε έργο, σέ κάθε κάλεσμα
ή Έθνική Τράπεζα τής Ελλάδος δίνει τή γενναιόδωρη παρουσία τής.

Καί στό σύνολο. Καί στό άτομο.

Γι' αυτό δέν είναι τυχαίο, πού ή Έθνική Τράπεζα είναι μιά από τίς
100 μεγαλύτερες τράπεζες στόν κόσμο.

Καί είναι λογικό νά τήν έμπιστεύονται όλοι οί Έλληνες.

Καμιά έπιλογή δέν είναι σύμπτωση.

**ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ
ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ**

A.N.E.K. ΑΝΩΝΥΜΟΣ ΝΑΥΤΙΛΙΑΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΚΡΗΤΗΣ Α.Ε.

ΕΔΡΑ: ΧΑΝΙΑ

ΣΤΗΝ ΕΞΥΠΗΡΕΤΗΣΗ ΤΩΝ ΓΡΑΜΜΩΝ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Η πρωτοπόρα λαϊκή
Εταιρία που συμβάλλει
πολύπλευρα στην
περιφερειακή ανάπτυξη

ΠΡΑΚΤΟΡΕΙΑ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΙΑΣ

ΧΑΝΙΑ: Πλατεία Σοφ. Βενι-
ζέλου. Τηλ. 25.656 - 23.636

ΗΡΑΚΛΕΙΟ: Οδός 25ης Αύ-
γούστου 33. Τηλ. 223.067 -
283.777 - 222.481 - 222.482

ΡΕΘΥΜΝΟ: Οδός 4 Μαρτύρων
τηλ. 29.846 - 29.874

ΠΕΙΡΑΙΑ: Ακτή Ποσειδώνος 32
τηλ. κέντρο 4118611 - 15

Η Α.Ν.Ε.Κ. με τα πλοία
της ανέβασε τό επίπεδο
ασφάλειας και
άξιοπρέπειας για τους
ταξιδεύοντες

ΕΚΔΟΣΗ ΕΙΣΙΤΗΡΙΩΝ

Στα Πρακτορεία της
Εταιρείας
και σ' όλα τα Γραφεία ταξιδίων
ΑΘΗΝΩΝ - ΠΕΙΡΑΙΑ
ΚΡΗΤΗΣ
Επίσης στα Γραφεία της Α.Ν.Ε.Κ.
στα λιμάνια
ΣΟΥΔΑΣ - τηλ. 89.856
και ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ - τηλ. 220.051

Τό πλοίο «ΚΥΔΩΝ»

ΤΑ ΤΕΣΣΕΡΑ ΟΧΗΜΑΤΑΓΩΓΑ - ΕΠΙΒΑΤΗΓΑ ΠΛΟΙΑ ΤΗΣ Α.Ν.Ε.Κ.

Τό πλοίο «ΚΑΝΤΙΑ»

Τό πλοίο «ΡΕΘΥΜΝΟ»

Τό πλοίο «ΚΡΗΤΗ»

κτηματομόλογα

ΚΤΗΜΑΤΙΚΗΣ

Τα Τραπεζικά Ομόλογα της Κτηματικής Τράπεζας, τα **Κτηματομόλογα**, είναι η πιο καλή, η πιο σίγουρη και συμφέρουσα τοκοθέτηση για 8 βασικούς λόγους:

1. Έχουν την εγγύηση της Κτηματικής
2. Δίνουν τον μεγαλύτερο τόκο
3. Είναι αφορολόγητα
4. Ανατοκίζονται
5. Εξαγοράζονται πάνω από το άρτιο
6. Είναι, αν θέλετε, ανώνυμα
7. Μεταβιβάζονται χωρίς καμιά διαδικασία, και
8. ...αυτό θα σας το πούμε όταν μας επισκεφθείτε στην Κτηματική για περισσότερες πληροφορίες.

Πριν τοποθετήσετε, λοιπόν, τα χρήματά σας οπουδήποτε, δεν χάνετε τίποτα να έρθετε στην Κτηματική, να σας ενημερώσουμε περισσότερο για τα **Κτηματομόλογα**. Αντίθετα, έχετε να κερδίσετε πολλά. Γιατί είμαστε βέβαιοι ότι από μια απλή τοποθέτηση, θα προτιμήσετε την πιο πλεονεκτική την πιο συμφέρουσα τοκοθέτηση των χρημάτων σας: τα **Κτηματομόλογα** της Κτηματικής. Για 8 και 1 σημαντικούς λόγους.

η καλύτερη τοκοθέτηση των χρημάτων σας

ΚΤΗΜΑΤΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ

για να γίνεις από νοίκιαρος
νοικοκύρης

ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ ΧΑΝΙΩΝ
Λ. ΚΥΔΩΝΙΑΣ 17
ΧΑΝΙΑ ΤΗΛ. 56854

Μιλάμε την ίδια γλώσσα

Ξέρουμε ότι όταν ταξιδεύετε στο εξωτερικό για τουρισμό, για δουλειές, για σπουδές ή για οποιοδήποτε άλλο λόγο, ζητάτε κάτι περισσότερο από ένα απλό μέσο μεταφοράς.

Κι επειδή σκεφτόμαστε με τον ίδιο τρόπο σας προσφέρουμε όλα αυτά που θα κάνουν το ταξίδι σας πραγματικά αξέχαστο: Από πλήρως οργανωμένα ταξίδια με πληρωμή σε δραχμές, μέχρι την άνεση και την πολυτέλεια της 1ης ή διακεκριμένης θέσης με τα ιδιαίτερα γκισέ, τις ξεχωριστές αίθουσες αναμονής, τις ειδικές θέσεις και την ιδιαίτερη περιποίηση στο αεροπλάνο. Και πάντα, φυσικά, φιλική εξυπηρέτηση, απολαυστικό φαγητό στο οποίο η Ολυμπιακή έχει παράδοση, 97% ακρίβεια στις πτήσεις, εκτεταμένο δίκτυο πτήσεων με πολλές διασυνδέσεις και υπερασύγχρονα αεροσκάφη.

Ταξιδεύοντας με την Ολυμπιακή θα αισθανθείτε άνετα και θα νιώσετε πραγματικά σαν στο σπίτι σας. Γιατί καταλαβαίνουμε και φροντίζουμε να ικανοποιούμε όλες τις απαιτήσεις και τις ανάγκες σας. Και, πάνω απ' όλα, στην Ολυμπιακή μιλάμε την ίδια γλώσσα!

Για περισσότερες πληροφορίες
απευθυνθείτε στα γραφεία της
ΟΛΥΜΠΙΑΚΗΣ ΑΕΡΟΠΟΡΙΑΣ
ή στον ταξιδιωτικό σας πράκτορα

ΟΛΥΜΠΙΑΚΗ ΑΕΡΟΠΟΡΙΑ

Γραφεία: ΑΘΗΝΑ: Λεωφ. Συγγρού 96, Τηλ. 9616.161, 9292.251 - Όθωνος 6, Τηλ. 9292.555
Μητροπόλεως 11, Τηλ. 9292.257 - ΟΜΟΝΟΙΑ: Κατοπούλη 3 - ΑΜΠΕΛΟΚΗΠΟΙ: Πύργος Αθηνών
ΠΕΙΡΑΙΑΣ: Ακτή Μισούλη 27, Τηλ. 4520.968, 9292.797/8 - ΚΗΦΙΣΙΑ: Κηφισίας 267, Τηλ. 8016.119
ΓΛΥΦΑΔΑ: Αθηνών & Αθ. Διάκου - ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ: Κομνηνών 1 & 3, Τηλ. 260.121/9 και σε όλες τις πόλεις της Ελλάδας

ΜΙΝΩΙΚΕΣ ΓΡΑΜΜΕΣ
ΑΝΩΝΥΜΗ ΝΑΥΤΙΛΙΑΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
Θαλάσσιοι δρόμοι πολυτελείας

F/B ΕΛ ΓΚΡΕΚΟ

Το πολυτελές απόκτημα
των ΜΙΝΩΙΚΩΝ ΓΡΑΜΜΩΝ

ΔΡΟΜΟΛΟΓΙΑ

ΔΕΥΤΕΡΑ - ΠΕΜΠΤΗ

ΠΑΤΡΑ-ΗΓΟΥΜΕΝΙΤΣΑ-ΑΓΚΩΝΑ

ΤΕΤΑΡΤΗ - ΣΑΒΒΑΤΟ

ΑΓΚΩΝΑ-ΗΓΟΥΜΕΝΙΤΣΑ-ΠΑΤΡΑ

F/B ΑΡΙΑΔΝΗ

Καθημερινή σύνδεση
ΚΡΗΤΗΣ-ΠΕΙΡΑΙΑ με τα
F/B ΑΡΙΑΔΝΗ-ΚΝΩΣΟΣ
που σας εγγυώνται ένα
σταθερό-άνετο-ευχάριστο
ταξίδι

F/B ΚΝΩΣΟΣ

ΚΕΝΤΡΙΚΑ ΓΡΑΦΕΙΑ

- 1) ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ: Αγ. Τίτου 38
ΤΗΛ: 241205-9, TLX 2239
- 2) ΠΕΙΡΑΙΑ: Άστιγγος 4
ΤΗΛ: 4136103, TLX 3265
- 3) ΑΘΗΝΩΝ: Β. Κων/νου 2 (ΣΤΑΔΙΟ)
ΤΗΛ: 7512426, TLX 5582

ΚΕΝΤΡΙΚΑ ΠΡΑΚ/ΡΕΙΑ

- 1) ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ: 25ης Αυγούστου 78
ΤΗΛ: 2243301-5, TLX 2379
- 2) ΠΕΙΡΑΙΑ: Ακτή Ποσειδώνος 28
ΤΗΛ: 4118211-16

ΜΟΤΟΡ ΟΪΛ (ΕΛΛΑΣ)

ΔΙΪΛΙΣΤΗΡΙΑ
ΚΟΡΙΝΘΟΥ Α.Ε

Πρωτοπορία στήν ένεργειακή τεχνολογία.

Υγραέριο, θενζίνες αυτοκινήτων, καύσιμα αεριωθούμενων, νάφθα, πετρέλαιο ντήζελ-μαζούτ, λιπαντικά, παραφίνη, ασφαλτός και δεκάδες άλλα προϊόντα είναι η παραγωγή της ΜΟΤΟΡ ΟΪΛ (ΕΛΛΑΣ) στα διυλιστήρια Κορίνθου.

Τα διυλιστήρια Κορίνθου, τα μεγαλύτερα στην Ελλάδα, από τα πιο σύγχρονα στην Ευρώπη έχουν δυναμικότητα κατεργασίας 7.000.000 τόννους άργου πετρελαίου το χρόνο και μπορούν να καλύψουν το μεγαλύτερο μέρος από τις ανάγκες της χώρας. Διαθέτουν τη μοναδική προβλήτα της ανατολικής Μεσογείου για εμπορτά πετρελαιοφόρα μέχρι 350.000 τόννων. Ειδικές εγκαταστάσεις που διαφυλάσσουν το περιβάλλον από ρύπανση και μόλυνση. Κι ακόμα ένα ανθρώπινο δυναμικό από 800 ειδικευμένους τεχνίτες και υπαλλήλους. Το συνολικό ύψος των επενδύσεων του συγκροτήματος ξεπερνά σήμερα τα 500.000.000 δολάρια. Περιλαμβάνει ένα διυλιστήριο όρυκτελαίων-λιπαντικών και ένα διυλιστήριο καυσίμων.

Διυλιστήριο όρυκτελαίων-λιπαντικών. Έχει δυναμικότητα παραγωγής 120.000 τόννους το χρόνο και καλύπτει ολόκληρο το φάσμα τύπων και ποιότητων. Τα 250 προϊόντα που παράγει είναι σύμφωνα με τις διεθνείς προδιαγραφές. Παράγει ακόμα και παραπροϊόντα όπως ασφαλτός, ημικατεργασμένες και κατεργασμένες παραφίνες κ.ά. Το 70% της παραγωγής του απορροφάται από την εσωτερική αγορά και το υπόλοιπο εξάγεται.

Διυλιστήριο καυσίμων. Αποτελείται από πλήρες σύστημα μονάδων κατεργασίας άργου πετρελαίου κάθε ποιότητας. Έχει δυναμικότητα παραγωγής 7.000.000 τόννους το χρόνο και καλύπτει ολόκληρο το φάσμα των καυσίμων: Υγραέριο, θενζίνη super και regular υψηλών προδιαγραφών, καύσιμα αεριωθούμενων πολιτικής και πολεμικής αεροπορίας, ειδικά καύσιμα αεροσκαφών αεροπλανοφόρων, πετρέλαιο εξωτερικής καύσεως (μαζούτ) κι ακόμα πετρέλαιο εσωτερικής καύσεως (ντήζελ) με χαμηλή περιεκτικότητα σε θείο, χάρη στην ειδική μονάδα αποθεώσεως που καλύπτει τις πιο αυστηρές προδιαγραφές.

Με δυναμικότητα 7.000.000 τόννων με αποθηκευτικούς χώρους 2.000.000 τόννων με μελετημένες εγκαταστάσεις πάνω στους σύστημά τους όρους ασφαλείας και προστασίας του περιβάλλοντος με τη μοναδική στην ανατολική Μεσόγειο προβλήτα που εξυπηρετεί συγχρόνως πέντε πλοία η ΜΟΤΟΡ ΟΪΛ (ΕΛΛΑΣ) προσφέρει σήμερα στη χώρα τη δύναμη της ενέργειας και μαζί ένα συναλλαγματικό όφελος 30.000.000 δολαρίων το χρόνο που σύντομα θα ξεπεράσει τα 100.000.000 δολάρια.

Γιατί η ΜΟΤΟΡ ΟΪΛ (ΕΛΛΑΣ) δεν σταματάει την εξελικτική της πορεία. Το νέο της συγκρότημα μονάδων πρωτοποριακής τεχνολογίας, βασίζεται στην καταλυτική και θερμική πυρόλυση, τον πιο σύγχρονο τρόπο μετατροπής του μαζούτ σε θενζίνη και υγραέριο. Με το νέο της αυτό συγκρότημα που έχει ύψος επενδύσεων 100.000.000 δολάρια, η ΜΟΤΟΡ ΟΪΛ (ΕΛΛΑΣ) υπερτριπλασιάζει την αποδοτικότητά της και μαζί ανοίγει τις πύλες της υψηλής τεχνολογίας του 21ου αιώνα.

ΜΟΤΟΡ ΟΪΛ (ΕΛΛΑΣ)
ΚΑΡΑΓΕΩΡΓΗ ΣΕΡΒΙΑΣ 2
ΑΘΗΝΑ Τ.Τ. 125

ΤΗΛ: 324.6311-15
ΤΕΛΕΞ: 218245-49 ΜΟΤΟ GR.
ΑΘΗΝΑ-Τ.Θ. 1742

Μοναδική εγγύηση
για έθνική ενεργειακή πολιτική.

ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΤΑΧΥΔΡΟΜΕΙΑ

ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΦΙΛΟΤΕΛΙΣΜΟΥ
ΑΙΟΛΟΥ 100 (ΑΘΗΝΑ)

ένα εύπρόσδεκτο δῶρο

**μιά έγγραφη στήν ύπηρεσία
συνδρομητῶν νέων ἐκδόσεων
γραμματοσήμων**

**πληροφορίες
σέ ὅλα τά ταχυδρομεῖα τῆς χώρας**

ΧΑΝΙΑ 1984

Ετήσια Έκδοση Δήμου Χανίων, Χρονιά 12η

Το ΕΞΟΦΥΛΛΟ φιλοτέχνησε ο Χανιώτης ζωγράφος-κεραμίστας Μανούσος Χαλκιοδάκης

Στοιχειοθετήθηκε και τυπώθηκε στο Λιθογραφείο-τυπογραφείο Γεωρβασάκη, στα Χανιά

Επιμέλεια έκδοσης ΜΙΧΑΗΛΗΣ ΓΕΩΡΒΑΣΑΚΗΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Χαιρετισμός Δημάρχου Χανίων	σελ. 1
Ένας άλλος εορτασμός στη μάχη της Κρήτης, του Σεβ. Μητροπολίτου Ειρηναίου	σελ. 3
Δύο ποιήματα της Πηνελόπης Ντουντουλάκη	σελ. 4 & 9
Το Άουσοβις της Κρήτης, του Ευτ. Μαλεφάκη	σελ. 5
Η Κρήτη όπως την είδε ο Σκώτος περιηγητής Lithgow το 1610, του Λέων. Γ. Μανωλικάκη	σελ. 11
Μαρτυρία απ' το Γιώργη Κωστάκη για την εισβολή των Γερμανών στην επαρχία Σελίνου και για την αντίσταση των κατοίκων της, του Ευτύχη Κορκιδάκη	σελ. 23
Το ψηλότερο βουνό της Κρήτης είναι η Σφακιανή Μαδύρα, του Πάρι Κελαϊδή	σελ. 27
Ο τοιφελής κι η ψυχοθυγατέρα ντου, της Μαρίκας Τζεράκη-Βλασσόπουλου	σελ. 30
VESTE KRETA: Κατοχικές μνήμες, του Χαρ. Σκριβλιωτάκη	σελ. 31
«Έλλην πολίτης...», του Βασίλη Χαριωνίτη	σελ. 34
Η μελοποίηση της ποίησης, του Μίκη Θεοδωράκη	σελ. 37
Οι ορχιδέες της Κρήτης, του Ευτύχη Πρωτοπαπαδάκη	σελ. 39
Μια φωνή τη νύχτα: Γερμανική Κατοχή 1941, της Κ. Χρυσουλάκη-Πάτερου	σελ. 41
Λαογραφικά του τσιγάρου, του Σταμάτη Α. Αποστολάκη	σελ. 44
Το παράπονο του μπάριμα Σοφοκλή, της Πηνελόπης Ντουντουλάκη	σελ. 61
Το στρατόπεδο του Ακρωτηρίου, ο βομβαρδισμός της σημαίας και το άγαλμα της Ελευθερίας, του Στυλ. Γ. Παναγιωράκη	σελ. 64
Αναζητήσεις των Κρητικών ασιγογράφων στην παράσταση του γυμνού στο θέμα των ποιητών σε τρεις εκκλησίες των Χανίων, του Σταύρου Νικ. Μαδεράκη	σελ. 80
Επιτύμβιο, της Αθηνάς Μπαλαζουδάκη-Σταυρουλάκη	σελ. 92
Λαυλούδια και τόφοι, του Στέλιου Διλιγιά	σελ. 93
Ο λαϊκός τεχνίτης του πηλού Μιχάλης Ταμπάκοπουλος της Αιμιλίας Κλάδου-Μπλέτσα	σελ. 102

